The Vṛṣasārasaṃgraha, a text of the Śivadharma corpus

A Critical Edition

Volume 1

Università di Napoli L'Orientale
Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo

The Śivadharma Project

Studies on the History of Śaivism
X??

Editor-in-Chief
Florinda De Simini

Editorial & Scientific Board
Peter C. Bisschop (Universiteit Leiden), Dominic Goodall (École Française d'Extrême-Orient), Kengo Harimoto (Università di Napoli L'Orientale), Csaba Kiss (Università di Napoli L'Orientale), Krishnaswamy Nachimuthu (École Française d'Extrême-Orient), Annette Schmiedchen (Humboldt-Universität zu Berlin), Judit Törzsök (École Pratique des Hautes Études), Margherita Trento (Centre National de la Recherche Scientifique), Yuko Yokochi (Kyoto University)

Università di Napoli L'Orientale
Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo

The Śivadharma Project

Studies on the History of Śaivism
XX??

The Vṛṣasārasaṃgraha, a text of the Śivadharma corpus

A Critical Edition

Volume 1

Csaba Kiss

UniorPress
Napoli 20??

UniorPress
Nuova Marina, 59 - 80133, Napoli
uniorpress@unior.it

This work is licensed under a Creative Commons
Attribution 4.0 International License

ISBN 978-88-6719-???-?

Typeset in EB Garamond by Csaba Kiss,
using XƎLaTeX, BibTeX, *MakeIndex*, ledmac, and Python

Stampato in Italia
Il presente volume è stato sottoposto al vaglio di due revisori anonimi

Table of Contents

Preface
Aims and problems ix

Introduction
The Śivadharma corpus xi
Reading the Vṛṣasārasaṃgraha xi
The title xi
The genre xiv
The structure of the VSS xv
Contents of chapters 1–12 xvi
Dating and provenance xvii
Interpretation of chapters xix
The role of the VSS in the Śivadharma corpus xix
Dhyāna in the VSS and the DharmP xxi
Misc xxi
Texts related to the VSS xxii
Pāśupatas in the VSS xxiii
Buddhism in the VSS xxiii
Notes on the language xxiv
Metre xxiv
Vocabulary xxvi
Number and gender xxvi
Syntax xxvi
Stem form nouns xxvi

A Critical Edition of Vṛṣasārasaṃgraha 1–12
Witnesses 1
The Cambridge manuscripts 2
The Kathmandu manuscripts 5
The Munich manuscript 8
The Paris manuscript 8
The Oxford manuscript 9

The Kolkata manuscripts 9
The Tübingen manuscript 10
The London manuscript 10
Naraharinath's edition 11
Editorial policies 13
The Sanskrit text 14

An Annotated Translation

Appendices
passeges from part two 1003

Symbols and Abbreviations
Symbols 1005
Abbreviations 1005

References
Primary Sources 1007
Secondary Sources and Editions 1007

Acknowledgements

I am grateful to Alexis Sanderson, Dominic Goodall and Harunaga Isaacson for initiating me into the philological study of Śaivism, and to Florinda De Simini for encouraging me to apply for a position in her ŚIVADHARMA PROJECT (ERC no. 803624), for sharing with me all the relevant manuscript material and in general leading the project in the most friendly and generous way through difficult Covid-affected years. While working on the *Vṛṣasārasaṃgraha*, I have also been affiliated with another ERC project, the DHARMA PROJECT (ERC no. 809994), and I'm grateful to all my colleagues involved in that enterprise, including Arlo Griffith, Emmanuel Francis, Annette Schmiedchen, Astrid Zotter, and Dániel Balogh.

During my visit to the National Archives in Kathmandu, the staff were helpful and professional. I wish to express my thanks to Jyoti Neupane, Manita Neupane, Saubhagya Pradhananga, Rubin Shrestha, Sahan Ranjitkar, and all other members. Sushmita Das made great efforts to acquire the manuscripts in Calcutta.

My colleagues and friends working in Naples or visiting Naples for shorter periods have helped me on a daily basis, during our regular reading sessions and in every other possible way, and I am thankful to them: to Florinda De Simini, Nirajan Kafle, Kengo Harimoto, Giulia Buriola, Alessandro Battistini, Lucas den Boer, Torsten Gerloff, Kenji Takahashi, Francesco Sferra, Dorotea Operato, Daniela Cappello, Michael Bluett, Marco Franceschini, Martina Dello Buono, Chiara Livio, Margherita Trento, Nina Mirnig, Timothy Lubin, S.A.S. Sarma, R. Sathyanarayanan, and others.

Colleagues I have known for countless years, such as Judit Törzsök, Dominic Goodall, Harunaga Isaacson, Csaba Dezső and Gergely Hidas, are always the first to help my work and support me in every possible way.

I am infinitely grateful to my family for always supporting me unwaveringly.

The present publication is a result of the project DHARMA 'The Domestication of "Hindu"

Asceticism and the Religious Making of South and Southeast Asia'. This project has received funding from the European Research Council (ERC) under the European Union's Horizon 2020 research and innovation programme (grant agreement no. 809994). This book reflects the views of the author only. The funding body is not responsible for any use that may be made of the information contained therein.

Preface

Aims and problems

What is this edition? It is not much more than a new copy, and carefully prepared new version of a text called *Vṛṣasārasaṃgraha*, based on a number of witnesses, augmented with an analysis of the contents, with contextualisation, and with an English translation. As for the critical edition, while I went to great lengths to understand the textual history behind the manuscripts used, it is obviously a deeply contaminated version of a text transmitted through contaminated witnesses. Nevertheless, it is hopefully a version that is as close to the authors' and redactors' original intention around the time they assembled these chapters together, approximately in the seventh to tenth centuries, as possible. Of course we do not know if there was a single moment when the intention to compose a new text on Dharma under the title *Vṛṣasārasaṃgraha* was born or if there was one single 'original copy',[1] but it is hopefully the most meaningful and most readable among all available copies. Still, the present book is just a version of a text that surely has never existed exactly in this very form, inevitably showing signs of being an eclectic edition. Furthermore, it may show unintentional characteristics of the 21th century (ones that go beyond the modern Devanāgarī typeface or occasional choices based on our modern understandings and misunderstandings) mixed with characteristics of the first millenium. We know that '[a]ll editing is an act of interpretation.'[2] And many of the editorial decisions I made were based on opinions expressed by colleagues during our regular reading sessions. Thus this edition is a result of the interpretative efforts of a group of scholars, and this may sometimes, but hopefully rarely, have caused contradictions.

Find a hard copy of McGann's Textual Condition.

And as to complicate things, we are publishing this long text in two volumes, and the second volume is still in the making when the first comes

[1] This reminds one of James McLaverty's question (as quoted in McGann 1991, ??): "If the Mona Lisa is in the Louvre in Paris, where is Hamlet?"

[2] McGann 1991, ??.

out. This may produce various problems: of interpretation, of internal references, of repetition, and most importantly of presenting a text of embedded and recurring layers cut in half. To counteract some of these problems, I had finished editing and studying some of the most significant passages in the second part of the text by the time I let the first one out of my hands; some of these the reader can find in the Appendices. A further minor problem arises when I discuss topics that I have already touched upon in Kiss 2021: some overlaps are inevitable.

And what is the purpose of this edition? The main objective of the ŚIVADHARMA PROJECT has been to understand better the function of individual texts within the so-called Śivadharma corpus, and thus the *raison d'être* of the corpus itself. My attempt is rather simplistic: it is to understand what the *Vṛṣasārasaṃgraha* tried to convey when when it was composed and to try to see why this text got inserted in those multi-text manuscripts that usually transmit the so-called Śivadharma corpus. But even without this ideal to fully understand the purpose and function of the *Vṛṣasārasaṃgraha*, to make a pre-eleventh-century Sanskrit text easily available in the twenty-first century is, I believe, a noble aspiration.

Introduction

The Śivadharma corpus

In general...

Reading the Vṛṣasārasaṃgraha

The title

The title *Vṛṣasārasaṃgraha* can be translated as: 'A Compendium on the Essence of the Bull [of Dharma].' The last two elements (*sāra-saṃgraha*) need little explanation: this work is a 'compendium' on, a 'collection' or 'summary' of (*saṃgraha*) the 'essence' (*sāra*) of its topic. The words 'compendium' and 'collection' reflect the composite nature of the *Vṛṣasārasaṃgraha* well; see sections on the structure of the text and on the its possible sources on pp. ??ff and pp. ??ff. The remaining question is weather the bull in the title is only a reference to a representation of Dharma or also a hint at Śiva's bull, his vehicle or mount, sometimes called Nandi or Nandin in other works.[3]

Dharma is frequently referred to as a (four-legged) bull in Sanskrit literature from at least the time of the *Mahābhārata*. See, e.g., this passage (MBh 3.188.10–13):

kṛte catuṣpāt sakalo nirvyājopādhivarjitaḥ |
vṛṣaḥ pratiṣṭhito dharmo manuṣyeṣv abhavat purā || 10 ||
adharmapādaviddhas tu tribhir aṃśaiḥ pratiṣṭhitaḥ |
tretāyāṃ dvāpare 'rdhena vyāmiśro dharma ucyate || 11 ||
tribhir aṃśair adharmas tu lokān ākramya tiṣṭhati |
caturthāṃśena dharmas tu manuṣyān upatiṣṭhati || 12 ||

[3] There is no trace of Nandi/Nandin as identified with the bull in the *Vṛṣasārasaṃgraha*. On the possible time after which Nandi or Nandin, originally a *gaṇa* was considered a bull, see Bhattacharya 1977 and Goodall, Rout, Sathyanarayanan *et al* 2005, 100–108 and 171–172.

āyur vīryam atho buddhir balaṃ tejaś ca pāṇḍava |
manuṣyāṇām anuyugaṃ hrasatīti nibodha me || 13 ||

Śiva got his bull, MBh: 13076027a vṛṣabhaṃ ca dadau tasmai saha tābhiḥ prajāpatiḥ 13076027c prasādayām āsa manas tena rudrasya bhārata 13076028a prītaś cāpi mahādevaś cakāra vṛṣabhaṃ tadā 13076028c dhvajaṃ ca vāhanaṃ caiva tasmāt sa vṛṣabhadhvajaḥ 13076029a tato devair mahādevas tadā paśupatiḥ kṛtaḥ 13076029c īśvaraḥ sa gavāṃ madhye vṛṣāṅka iti cocyate

Manusmṛti also confirms this (8.16a): vṛṣo hi bhagavān dharma.

MMW 'vṛṣa':
"Justice or Virtue personified as a bull or as"Siva's bull Mn. viii, 16 Pur. Kāvyād.; just or virtuous act, virtue, moral merit "Siś. Vās.;"

Mahākṣapaṇaka's koṣa (CHECK date), the Anekārthadhvanimañjarī, places the meaning 'dharma' as first when defining the word 'vṛṣa':

dharmo vṛṣo vṛṣaḥ śreṣṭho vṛṣo gaur mūṣiko vṛṣaḥ |
vṛṣo balaṃ vṛṣaḥ kāmo vṛṣalo vṛṣa ucyate || 1.48

The ŚDhU also mentions the 'Dharma bull':

īśvarāyatanasyādhaḥ śrīmān dharmavṛṣaḥ sthitaḥ |
yatra vīravṛṣas tatra kṣityāṃ gomātaraḥ sthitā || 12.87

visnusmṛdn:ViS 86.15a/ vṛṣo hi bhagavān dharmaś catuṣ-pādaḥ prakīrtitaḥ /

Śivapurāṇa 2.3.40.54–55:

śuddhasphaṭikasaṃkāśo vṛṣabhaḥ sarvasundaraḥ |
yo dharma ucyate vedaiḥ śāstraiḥ siddhamaharṣibhiḥ ||
tam ārūḍho mahādevo vṛṣabhaṃ dharmavatsalaḥ |
śuśubhe 'tīva devarṣisevitaḥ sakalair vrajan ||

smrti/dharma/krtyaratnaakara.dn: !!! dharmo 'yaṃ vṛṣarūpeṇa nāmnā nandīśavaro vibhuḥ | dharmān māheśvarān vakṣyaty ataḥ prabhṛti nārada||

tak2015/AtmapujaT55Muktabodha.dn: dharmas tatra vṛṣākāro jñānaḥ siṃhasvarūpakaḥ | vairāgyaṃ

Sanderson 2015 (210 n. 136), in general, on *vṛṣa* being Dharma, and on the bull appearing on the coins of the Hephthalite Hun Mihirakula in particular says the following:

> To laud the bull (*vṛṣa*) would be surprising if the intended meaning were the bull that is Śiva's mount, but not if the word is intended in its figurative meaning, namely

> *dharmaḥ*, or *sukṛtam* 'the virtuous actions [prescribed by the Veda].' For this meaning of *vṛṣaḥ* see, for example, Amarasiṃha, *Nāmaliṅgānuśāsana* 1.4.25b (*sukṛtam vṛṣaḥ*), 3.3.220 (*sukṛte vṛṣabhe vṛṣaḥ*); Halāyudha, *Abhidhānaratnamālā* 1.125cd (*dharmaḥ puṇyaṃ vṛṣaḥ śreyaḥ sukṛtaṃ ca samaṃ smṛtam*); *Manu* 8[.]16a (*vṛṣo hi bhagavān dharmas*...); and the Gwalior Museum Stone Inscription of Pataṅgaśambhu (Mirashi 1962), l. 15, *vṛṣaikaniṣṭho 'pi jitasmaro 'pi yaḥ śaṅkaro 'bhūd bhuvi ko 'py apūrvvaḥ*, concerning the Śaiva ascetic Vyomaśambhu: 'He was in the world an extraordinary new Śiva, since he too was *vṛṣaikaniṣṭhaḥ* ('devoted solely to pious observance'; in Śiva's case 'riding only on the Bull') and he too was *jitasmaraḥ* ('one who had defeated sensual urges'; in Śiva's case 'the defeater of the Love god Kāmadeva'). This is also the meaning of *vṛṣaḥ* in the title *Vṛṣasārasaṃgraha*, one of the works of the Śivadharma corpus (see, e.g., Sanderson 2014, p. 2), i.e., 'Summary of the Essentials of the [Śiva]dharma'.

In his last sentence here, Sanderson implies that the *Vṛṣasārasaṃgraha* is organically part of the teachings that we call the Śivadharma corpus, and thus he adds Śiva in square brackets when translating the title *Vṛṣasārasaṃgraha*. A closer examination of the VSS reveals no direct references to either Śiva's bull or to the bull as embodying the Śivadharma. Instead, the bull in the VSS is repeatedly associated with the Dharma that is the four *āśrama*s (see p. **??**). My conclusion is that while the word *vṛṣa* in the title may well carry a reference to Śiva's bull, it is always only implied and never explicitely taught, while the bull as the personification of Dharma as the four *āśrama*s explicitely appears. Thus the title actually lacks any explicit hint to Śaivism, which fits in well with the rather blurred and multi-layered affiliation of the text to Dharmaśāstra, Vaiṣṇavism and Śaivism.[4]

Bhattacharya (1977, 1552) suggests that

> In the Purāṇas the bull (Vṛṣabha or Vṛṣa) of Śiva is identified with Dharma, "virtue personified". This is a new development to sanctify the animal vehicle of the god. This new situation took place with the religious rite when an offering of a bull to a Brahmin deemed to be of a high religious merit.

Is he ignoring the fact that Dharma as a bull appears already in the *Mahābhārata*? NOOOOO He comes to the conclusion (Bhattacharya 1977, 1555) that one of the earliest sources to fuse the figures of Nandin and the bull is the relatively early[5] *Matsyapurāṇa*.

[4] See also Bakker 2014, 69, who while discussing a seal of Śarvavarman that features a beautifully carved bull representing Dharma, remarks (italics mine): 'The reader *may* also see in the image the thriving Śaiva religion, represented by the Bull, the vāhana of Śiva [...]'

[5] See Rocher 1986, 199.

Vṛṣadeva's commission? As a fanciful experiment, and if one supposes that the VSS originated in Nepal, one could wonder if the title *Vṛṣasārasaṃgraha* has anything to do with the Licchavi king Vṛṣadeva. Sanderson (2009, 74) mentions that Vṛṣadeva is 'described in an inscription of his eighth-century descendant Jayadeva as having inclined towards Buddhism;' (Vajrācārya 1973, 148, l. 9: *sugataśāsanapakṣapātī*) 'a view confirmed by a local chronicle, which attributes to him the establishing of Buddhist images,' and that this king established 'the Caitya of the Sīnagu-vihāra (the Svayambhūnāth Caitya).' More importantly, Sanderson summarises the information to be found in the Changu Narayana Pillar Inscription (east shaft),[6] namely that Vṛṣadeva was the great-grandfather of Mānadeva, whose 'dated inscriptions range in date from 459 to 505/6' [CE] (Sanderson 2009, 75).[7] This would place the reign of Vṛṣadeva around 400 CE. The early fifth century may look too early for the date of composition of the *Vṛṣasārasaṃgraha*, and any connection between this king and the text is impossible to prove at the moment, but it is equally impossible to reject any connection, and if there were one, it would give some explanation for the slightly unusual nature of the title.

Petech 1984:80 Vṛttasārasaṃgraha = Vṛṣasārasaṅgraha

Pañcāvaraṇastava 71: pratyag āśāsthitaṃ vande vṛṣaṃ ca vṛṣabhākṛtim| sākṣād dharmaṃ sitaṃ tryakṣaṃ parameśasya vāhanam|| + notes to this verse on p. 171

The genre

Is the VSS a Purāṇa? There are at least two reasons to think so. One is the section VSS 1.63–76, a list of so-called *vedavyāsa*s, transmitters of Purāṇas, from Brahmā, to Vyāsa Dvaipāyana, Romaharṣa and his son. Why should a text include in its first chapter such a list if the implication is not that it is about its own origin?

Another argument is that the topics dealt with in the VSS are exactly what we expect from a Purāṇa. The famous *purāṇapañcalakṣaṇa* includes, following Wilson's translation (in Rocher 1986, 26), the following: (1) primary creation, cosmogony and chronology (*sarga*); (2) creation, destruction of the world (*pratisarga*); (3) geneologies (*vaṃśa*); (4) Manu eras (*manvantara*s); (5) history (*vaṃśānucarita*).[8] Arguably all these are present in the

[6] Gnoli etc. and https://siddham.network/inscription/in02001/

[7] Vṛṣadeva was succeeded by Śaṅkaradeva and Dharmadeva.

[8] See, e.g., SivP 7.1.41: *sargaś ca pratisargaś ca vaṃśo manvantarāṇi ca | vaṃśānu-*

VSS, most of them already in chapter one, and later in twenty-one and twenty-four, plus narratives of the deeds of gods (e.g. in chapter twenty-three), and much more that one normally sees in Purāṇas.

Hazra. CHECK Brahmāṇḍapurāṇa is similar CHECK

The structure of the VSS

- Matryoshka - dialogues - affiliations - lotus diagramme - ch. 2 misplaced?

caritaṃ caiva purāṇaṃ paṃcalakṣaṇam ||

Contents of chapters 1–12
[9]

Adhyāya 1 After a *maṅgala*-verse that addresses a deity whose identity is obscure (is it Śiva or the impersonal Brahman?, verse 1.1), we enter the first layer of the text, which comprises a dialogue between Janamejaya and Vaiśampāyana and could be labelled Dharmaśāstric. Janamejaya wishes to hear the essence, the ultimate Dharmic teaching, of the *Mahābhārata*. In response, Vaiśampāyana starts relating a dialogue in which Viṣṇu, diguised as a Brahmin, is testing an ascetic called Anarthayajña, reknown for performing non-material sacrifice (*anarthayajña*, the topic of *adhyāya* eleven), and a devotee of Viṣṇu (which becomes clear in *adhyāya* twenty-one). This is the beginning of the layer one could label Vaiṣṇava. The first topic they discuss is *brahmavidyā* (1.9–10), and ambiguous definition of the impersonal Brahman and/or the syllable *oṃ*. The next topic is *kāla* ('death, time'), the origin of the body, karma (1.11–17), and the divisions of time (from *truṭi, nimeṣa* up to *kalpa*s, 1.18–31), which leads to a teaching on numbers, from one up to two hundred quadrillion (*para*, 1.32–36). Verses 1.37–40 introduce a list of the rulers of the eight regions of the Brahmāṇḍa (1.41–49). In addition, Viṣṇu features as the ruler of the centre of the Brahmāṇḍa (1.50), reconfirming the general Vaiṣṇava character of this layer. 1.51–58 give the number of subordinates to each ruler mentioned above. 1.59–62 teaches the measurments of the Brahmāṇḍa. Finally, verses 1.63–76 list the redactors and transmitters of the Purāṇas, from Brahmā to Vyāsa Dvaipāyana, Romaharṣa, and Romaharṣa's son Amitabuddhi.

Adhyāya 2 . śivāṇḍasaṃkhyā 3. ahiṃsāpraśaṃsā 4. yamavibhāga 5. śaucācāravidhi 6. yajñavidhi (also lokāḥ) 7. dānapraśaṃsā 8. niyamapraśaṃsā (p. 603: types of svādhyāyana: śaiva, sāṃkhya, purāṇa, smārta, bhārata) 9. traiguṇyaviśeṣaṇīya 10. kāyatīrthavivarṇana 11. caturāśramadharmavidhāna 12. vipulopākhyāna (narrative) 13. garbhotpatti (on conception) 14. praśnavyākaraṇa (why people are tall/short etc.) 15. jīvanirṇaya 16. adhyātmanirṇaya (yoga) 17. dānadharma 18. pūrvakarmavipāka 19. dānayajñaviśeṣa 20. pañcaviṃśatitattvanirṇaya 21. kalpanirṇaya 22. varṇagotrāśrama 23. nidrotpatti 24. śāstravarṇana

– References to other works - Mahābhārata - nakule - vipule etc.

[9] See a Sanskrit summary of the contents of the VSS, based on Naraharinath's edition, in Acharya 2014, 61–72CHECK.

Dating and provenance

Petech pp. 32ff -Narendradeva (c. 998-999) and Udayadeva (c. 998-1004), "no event of their reign is related" (p35)

-Nirbhayadeva (1004-1009), Rudradeva (1007-1028), Bhojadeva (1009-1020)

-Lakṣmīkāmadeva (1010-1041), see ŚDh MS Calcutta 4077 (Petech p38), this MS already contains the VSS

Maybe the VSS is eclectic because of dvairājya?

- Dating
  - the archaic yoga of chapter 10 (no Piṅgalā), Śaiva
  - order of āśramas, cf. Bisschop, Kafle, & Lubin 2021, 23, Chapter 11, Śaiva
  - 11.23a: 4 kalās (nivṛttyādi caturvedaś), instead of the later 5, Śaiva
  - the tattvas (no tanmātras), Chapter 20, Vaiṣṇava
  - varṇas and the Liṅgapurāṇa
  - check lists of deities such as Vasus
  - bull, Nandi
- Place of composition: geographical names and persons mentioned

To make assumptions about the place of composition of the *Vṛṣasārasaṃgraha*, we can consider the following: the location of the manuscript evidence, place names and individuals mentioned in the text... The geographical locations mentioned in the *Vṛṣasārasaṃgraha* are the following:

- in the narrative in chapter 12:
  - Mṛgendraśikhara (on the southern slopes of the Himalayas; 22.5ab: *himavaddakṣiṇe pārśve mṛgendraśikhare*)
  - Mahendrapathaga(?, the name of a river near Mṛgendraśikhara)
  - Kusuma (i.e., Pāṭaliputra)
  - the Gāṅgā and the Gaṇḍakī River
  - Naravīrapura (in the south, see 12.60)
  - the Sahya mountain (12.93)
- *tīrtha*s mentioned in ch. 10:
  - Himavat (the Himalayas)
  - Kurukṣetra

– Prayāga
– Vārāṇasī
– Yamunā
– Gaṅgā
– Agnitīrtha
– Somatīrtha
– Sūryatīrtha
– Puṣkara
– Mānasa
– Naimiṣa
– Bindusāra (= Bindusaras)
– Setubandha
– Suradraha
– Ghaṇṭikeśvara
– Vāgīśa

Interpretation of chapters

- Chapter 12
  - everybody is donating to everybody,
  - the final donor is Brahmā
  - lot of testing going on in the frame story and also
  - in chapter 12
  - also the disguise thing is recurring: 12.37 and ch 1 and
  - when Viṣṇu reveals his identity

The role of the VSS in the Śivadharma corpus

- general ideas
  - is this text really Śaiva? why in this collection?
  - niśvāsa as sadāśiva in ch. 16; Niśvāsa uttarasūtra 5.50-51; see also Kafle Niśvāsamukha p.11ff; ibid. p.12: "The term niśvāsa means sighing. Thus, an alternative meaning of the Niśvāsa-tattvasaṃhitā could also be a "sighing tantra." To be more precise, a tantra that originated from the sighing of Śiva. This is to say, the speech of Śiva."
  - tattva-system: mati and suśira (ch. 20)
  - parallels: MBh, Bṛhatkālottara,
  - ch. 21: Viṣṇu; is this a Śaiva text?
  - āśramas are in an order different from usual; compare this to NĀT; "Variations on the āśrama-system"
- History of Dharmasastra 2.1 pp. 416ff on āśramas
- n. 988! see Āpastamba-dharma-sūtra ii.9.21.1: catvāra āśramā gārhasthyam ācāryakulaṃ maunaṃ vānaprasthyam iti| Quoted by Śankara But the chapters in Āpastamba follow the traditional order. "Āp. places the householder first among the āśramas, probably on account of the importance of that stage to all other āśramas." Kane ibid.
- ibid p. 417: person in last āśrama is called: parivrāṭ, parivrājaka(!), bhikṣu, muni, yati. See Olivelle, Patrick. The Āśrama System. The

History and Hermeneutics of a Religious Institution. New York, Oxford: Oxford University Press, 1993. [megvan] p.82ff: The Order of Āśramas; ibid: "In later texts the usual order is student, householder, hermit, and renouncer, reflecting the sequence of the passage from one *āśrama* to another... In the Dharmasūtras, however, only Baudhāyana and Vasiṣṭha follow that order... A specific order becomes insignificant when the *āśramas* are taken as four alternative adult vocations." Are they alternative adult vocations here in the Vṛṣasārasaṃgraha? They are numbered.

- *Gṛhastha. The Householder in Ancient Indian Religious Culture.* Edited by Patrick Olivelle. OUP, 2019. Especially Csaba Dezső's article in it.

- %dscn 8034.jpg ff in folder /home/csaba/mmedia/images/scan/saiva/sivadharmacorpus/pasupatimatam4/ % in Naraharinātha's Paśupatimatam pp. 580ff % CHECK if Naraharinath seems to be better at Sanskrit in other texts % the edition seems problematic at many places % a dialogue between Janamejaya and Vaiśampāyana, the latter of whom relates dialogues between Vigatarāga and Anarthayajña % revise ¤s and lost/ill Bisschop in "Universal Śaivism": " – En-dashes indicate a lost or illegible syllable in the manuscript."

- %N. of a celebrated king to whom Vaiśampāyana recited the [MBh.] (greatgrandson to Arjuna, as being son and, successor to Parikshit who was the son of Arjuna's son Abhimanyu) ["SBr.] xi, xīi AitBr. "Sāṅkhir. xvi [MBh.] &c.;

- Bisschop 2018, 2: "The full text of the corpus was first published by Naraharinātha in 1998, while over the past few years several scholars have started to work on individual parts of the corpus or referred to them in their studies. See, in particular, Acharya 2009; Bisschop 2010, 2014; De Simini 2013, 2016a, 2016b, 2017; De Simini & Mirnig 2017; Goodall 2011; Kafle 2013, 2015; Magnone 2005; Sanderson 2003/04, 2012/13; Schwartz 2012. An edition of the Śivadharmaśāstra alone, based on a single manuscript in the Adyar Library, has been published more recently as well (Jugnu & Sharma 2014). The Śivopaniṣad, which also forms part of the Śivadharma corpus, was already published much earlier but was not recognised as such, being included in a collection of Upaniṣads (Kunhan Raja 1933)."

- What MS did Naraharinātha used? See Biscchop 2018:58–59.

- Palm leaf: /home/csaba/mmedia/images/scan/saiva/sivadharmacorpus/mss_florinda/newari/ngmpp/palm_leaf_3:3/fr.8493.0.A 0003-03_3/A3-03+65851+177_vss_start.jpg Paper MS /home/csaba/mmedia/images/scan/saiva/sivadharmacorpus/mss_florinda/newari/ngmpp/paper_mtm/A 1341-06/DSCN0331 fol. 204_vss.JPG
- Vipula

  Vipula in the MBh:

  MBh 13040016aff

  Devaśarman and his wife Ruci 13040017a tasya rūpeṇa –> 13040017a tasyā rūpeṇa

  all gods, esp. Indra, are in love with her but Devaśarman guards her wants to perform yajña: how to guard her during the ritual? calls his pupil, Vipula tells him that Indra can assume various forms Vipula decides that the only way to protect her from Indra is to magically 'enter' her (with yoga) he tells her stories and enters her

  MBh 13041001ff Indra sees the opportunity and enters the āśrama as a beautiful man he sees Vipula's lifeless body Ruci fancies Indra, but Vipula in his body stops her from standing up Indra sings to her beautiful songs he says "I have come for you, I am Devendra, I am in love" Vipula stops her from doing anything Indra is a bit shocked by her not being moved, gets angry and can see now that Vipula is in her Vipula leaves her, enters his own body, and abuses Indra and tells Indra how wicked he is Indra is ashamed and disappears Devaśarman returns to the āśrama, Vipula tells him what happened and Devaśarman praises him

  - ETC., see translation here: https://www.sacred-texts.com/hin/m13/m13b005.htm
  - See summary also here: V. S. Sukthankar. Critical Studies in the Mahābhārata. Poona, V. S. Sukthankar Memorial Edition Committee, 1944. 317–318 https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.281344/page/n333

Dhyāna in the VSS and the DharmP

Compare, borrowings

Misc

- susūkṣma: Śivadharmottara 10.45cd–46: rudraḥ ṣaḍviṃśakaḥ proktaḥ śivaś ca paratas tataḥ || 45 || saptaviṃśatimaḥ śāntaḥ susūkṣmaḥ

parameśvaraḥ | svargāpavargayor dātā taṃ vijñāya vimucyate || 46 ||. yamas-niyamas: see table in Bisschop, Kafle, & Lubin 2021, 17

- other Why is this mentioned at http://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01694-00001/403 : C., Kunhan Raja, Un-published Upanishads (Adyar: The Adyar Library, 1933). Ahhh, Śivopaniṣat is in there! cf. śivasaṃkalpa in pp 319 ff. (Śivasaṃkalpopaniṣat) Bonazzoli, Giorgio, "Introducing Śivadharma and Śivadharmottara", Altorientalische Forschungen vol. 20 issue. 2 pp. 342-349 (1993). "There is no raw data." EdX Harvard Digital Humanities
- CHECK out Kenji on the Umāmaheśvarasaṃvāda in the MBh, his summary looks similar to the VSS
- Kenji: ''BDhS 2: Discussion of gṛhastha. but BDh 2.11.9–34 is a digression on the topic of caturāśrama (vikalpa type, not krama type), and the author denies caturāśrama idea."
- MSS: see Bisschop 2018, 52–53; De Simini & Mirnig pp. 587, 591 % "a stable element of the corpus"
- Vindicate your edition: look at the apparatus, all the Ed entries

Texts related to the VSS

MBh Manu Niśvāsakārikā

Pāśupatas in the VSS

Buddhism in the VSS

Notes on the language

The language of the VSS goes beyond the idiosyncrasies of epic Sanskrit. It exhibits strong similarities to Śaiva Aiśa Sanskrit,[10] and it applies particular metrical licences and uses a special vocabulary, morphology and syntax. The analysis of this language, ideally, could lead us to the author(s) or redactors of the text and to its place of composition. Here I only give a brief overview of the most important phenomena. For details see the observatoins on the constitution of the Sanskrit text in the footnotes to the translation (pp. ??), as well as the Index.

Metre

As regards metrical licences, the first striking feature is the generous use of the poetic licence sometimes labelled 'muta cum liquida,'[11] namely that some consonant clusters that would normally turn the previous short (laghu) syllable long (guru) may in some cases do not do so. The syllables pra, bra, hra, kra, especially at the beginning of words CHECK, are well-known candidates for this licence.[12] In the VSS, tra, vra, śra, pra, and also śya, śva, sva, dva, all involving conjunct consonants with a liquid sounds or semi-vowels in second position, and possibly also rpa,CHECK! seem additional ones.

The well-known author on prosody, Kedārabhaṭṭa (11-12th centuries),[13] frequently quoted by Mallinātha, gives the following definition in his *Vṛttaratnākara* (here given together with Sulhaṇa's *Sukavihṛdayanandinī* commentary):

padādāv iha varṇasya saṃyogaḥ kramasaṃjñikaḥ |
puraḥsthitena tena syāl laghutā 'pi kvacid guroḥ || 1.10 ||

> *vibhaktyantaṃ padaṃ tasya padasyādau vartamāno yo varṇas tasya saṃyogaḥ* | *sa iha śāstre kramasaṃjño jñeyaḥ* | *tena krameṇa purovartinā prākpadānte vartamānasya prāptagurubhāvasyāpi laghutā syāt* | *kvacil lakṣānurodhena* | *nanu ka eṣaḥ kramo nāma saṃyoga ucyate* | *pūrvācāryāṇāṃ piṅgalanāgaprabhṛtīnāṃ kālidāsādīnāṃ ca kavīnāṃ samayaḥ parigṛhītaḥ* | *saṃyogaḥ kramasaṃyogaḥ* || 10 || *tatra grasaṃyogena yathā* | *idam asyodāharaṇam* |

[10] See Goodall, Törzsök, Hatley, Kiss, Meyr?

[11] For recent contributions on this phenomenon, see e.g. Ranjan Sen 2006 (discussing it as appearing in Latin) and Balogh 2018, note 6 (discussing Sanskrit metre).

[12] See e.g. Apte' XXX Dictionary Appendix A p. 1. ADD real life examples.

[13] SOURCE

> *taruṇaṃ sarṣapaśākaṃ navaudanaṃ picchalāni ca dadhīni* |
> *alpavyayena sundari grāmyajano miṣṭam aśnāti* || 1.11 ||
>
> TRANSLATE the whole passage!
> In this [work], a consonant cluster at the beginning of a word is called krama. A [preceding] long syllable can sometimes be turned short by that initial.[syllable]
>
> TRANSLATE
>
> Tender mustard seed, fresh porridge, and slimy curds: village people eat this kind of dishes, O beautiful goddess, due to lack of money.

To sum this example up: the verse given above (1.11) is in āryā, and the metric pattern of the second half-verse is the following: - - . - . - . - - - . - - . - - - This yields 28 morae, instead of the expected 27. By treating the final syllable of sundari short, in spite of the following grā, the pattern conforms to the expected pattern: - - . - . - . - . - . - - - . - - -

The commentator gives several more examples (involving the syllables gra, hra, bhra), including this Śārdūla line:

nidravyo hriyam eti hrīparigataḥ prabhraśyate tejasaḥ

In this line, the last syllable of eti should count as short, in spite of the fact that the beginning of the next word (hrī°) would normally turn it long.

The VSS abounds in this phenomenon of 'muta cum liquida'. EXAMPLES from the VSS and from my emendations. CHECK

- only beginning of words in the VSS?
- final -am etc. counts as long (reverse of muta cum liquida)
- In Kannada and Telugu prosody, under the name of śithila-dvitva, the exception is that sometimes in a consonant cluster of the form [consonant + "r"], the "r" (repha) can be ignored, so that it is not a conjunct consonant anymore.
- The exception is not accepted by purists: Shatavadhani Ganesh says that the Sanskrit masters like Kālidāsa, Bhāravi, Māgha, Śrīharṣa, and Viśākhadatta have not freely used this exception (though the masters in Kannada and other languages have). Being more of a "poetic licence" and a violation of the standard rule (only found in later poetry), it is extremely unlikely that any sane poet would have indulged in that exception in all four pāda-s of a verse. Thus it is very unlikely that the program will miss identifying a verse that indulges in this
- Reference: see comments by Dr. Ganesh and Nityananda Misra in this thread started by Vishvas Vasuki: %https://groups.google.com/forum/#!topic/bvparishat/ya1cGLuhc14/di

  poetic licences

Vocabulary

- Special vocabulary/language: karhacit, hṛdi as nominative 10.27cd, tirya, me as mayā, āhūtaplavana
- generate list from index

Number and gender

- Number: singular next to numerals, and general confusion (CHECK)
- the more original a section the more extreme language? see ch11

Syntax

- Special structures: caturmaunasya vakṣyāmi indreṇāsmi phalaṃ dattaṃ

  kathito 'smi
  as if not proofread

Stem form nouns

- stem form nouns (prātipadika)
- a more or less full collation is important: we cannot automatically reject 'ungrammatical' or unmetrical forms because they may well be the 'original' one

A Critical Edition of Vṛṣasārasaṃgraha 1–12

Witnesses

Hanneder's Intro to Text Genealogy, Textual Criticism and Editorial Technique(Introduction): very useful summary, use it! Hanneder 2009 p. 5: 'textual criticism is often viewed as something to be learned by practice rather from reading about it.' ibid.: 'In fact, both translating and editing are something most Indologists have learned in a pragmatic way through examples from within the field, and some have managed to become quite good at it.' ibid.: 'in most cases this approach is sufficient'

p.7: basic method is common errors; age of mss, and number of mss preserving a reading is insignificant; Maas: only works if no contamination [but VSS must be deeply contaminated]

p. 11: Lachmann's objective method with no subjective judgement (recensio sine interpretatione) ibid.: 'It seems that from these principles only the preference for the *lectio difficilior* made it into text-critical modernity, and even there reliance on it is sometimes rejected as too dangerous.' Also uncommon and offensive readings are preferred. But nothing can be followed mechanically. inner criteria

clearly not one author here; revisions? Reject phyogenetics slightly Even the best mss can containing a bewildering number of problematic readings, and 'worse' mss can give us clues as to how to emend the text... Mention MaSa.m: there was a stemma, but it was useless music: practice and theory It is a skill. Mention Sanderson's approach.

In the pre-modern era, the VSS has been transmitted exclusively in multiple-text manuscripts that were produced in Nepal. Even when a manuscript of the VSS seems to be a single-text MS, chances are high that it originally belonged to a multiple-text manuscript.[14] In the manuscript descriptions

[14] As I remarked elsewhere (Kiss 2021, 185, n. 9): 'Asiatic Society (Calcutta), Manuscript G 4076, cat. no. 4083, may seem to be an independent manuscript of the *Vṛṣasārasaṃgraha*, but as De Simini has already remarked (2016b, 240 n. 19) [= De Simini 2016b], it is probably from a multiple text manuscript. In fact, from what can be gathered

below, in addition to some general remarks, I will mainly focus on information relevant to the VSS. For much more detail on the overall features of these manuscripts, see De Simini 2016b and the catalogues I mention at some of the individual manuscript.[15]

In recently published and forthcoming critical editions of and articles on the Śivadharma corpus (e.g. Bisschop 2018 and Bisschop, Kafle, & Lubin 2021), the sigla of the manuscripts used are made up of a letter signifying the script (e.g. 'N' for Nepālākṣara/Newari), a superscript letter for the current location where the manuscript is deposited (e.g. 'C' for Cambridge), and two (sometimes only one or even three) subscript digits echoing the last digit(s), if any, of the reference number of the manuscript in the library where it is located or, in the case of NGMPP reel numbers, the last two digits of the first part of the reel number. For details of this system and for the underlying reasons, see Bisschop 2018, 50–51. Since in the case of the VSS all available manuscripts use some variant of the Nepālākṣara script, in this publication I omit the first letter, making the letter for the current location non-superscript. This helps keeping the apparatus more readable. In the manuscript descriptions below, I give this omitted and implied 'N' in brackets as a reminder.

The Cambridge manuscripts

(N)C_{94} Cambridge University Library, Add. 1694.1. This MS has been fully collated for chapters 1–12 of the critical edition in this volume. See a detailed description of this manuscript in the CUDL online catalogue.[16] According to this catalogue, the date of creation of this manuscript is the 12th century, its dimensions are 5 × ca. 53.5 cm. The script is Nepālākṣara. It is a palm-leaf multiple-text manuscript containing 258 folios and transmitting eight texts: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 6) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 7) *Dharmaputrikā*, 8) *Śivopaṇiṣad*.

The VSS occupies 45 folios: it starts on f. 193 (the recto side, onlineim-

from its description in Shastri 1928, 716ff, it seems likely that this manuscript was originally part of manuscript Asiatic Society (Calcutta) G 3852, cat. no. 4085. See for example the folio numbering in these two manuscripts: ASC G 3852 contains 210 folios, and ASC G 4076 starts on folio 210.'

[15] I owe thanks to Florinda De Simini for sharing with me most of the manuscripts listed here, to Kengo Harimoto and Gudrun Melzer (Munich) for providing photos of the Munich MS, and to Nirajan Kafle for sharing a digital copy of the Paris MS with me.

[16] https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01694-00001/382

age no. 381, is an empty folio side, the text itself starts on the verso side); it ends on f. 239r (online image no. 473). The text of the VSS is transmitted fully, without any folios or major sections of the text missing. The leaves transmitting the VSS are well-preserved. Some folio sides are faded and most folios are somewhat damaged on the right side, sometimes at other parts, and it seems from the images that some opaque-looking tape has been applied to protect these damaged sections. In my critical edition the broken off, completely lost, *akṣara*s are represented by ×, the illegible *akṣara*s under the tape by *CHECK* ('illegible'). The quality of the readings of this manuscript is one of the best among the available witnesses, comparable only to K_{82} and P_{57}, making it one of the most important sources for the VSS.

(N)C_{45} Cambridge University Library, Add. 1645. This MS has been fully collated for chapters 1–12 of the critical edition in this volume. See a detailed description of this manuscript in the CUDL online catalogue.[17] According to this catalogue, the dimensions of the manuscript are 4.4 × 61.7cm. The manuscript is dated to (Nepala) '*samvat* 259 *śrāvaṇa śukla dvādaśiyādi*(?) < *trayodaśyām*,' which converts to July 10/11 Monday/Tuesday, 1139 CE.[18] The script is Nepālākṣara. It is a palm-leaf multiple-text manuscript containing 247 folios. Eight texts are transmitted in this manuscript: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Śivopaṇiṣad*, 5) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 6) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 7) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 8) *Dharmaputrikā*.

The VSS occupies 37 folios plus one folio side: it starts on f. 201v line 4 (online image no. 404), and it ends on f. 238v line 3 (online image no. 478). The readings of this manuscript seem to follow those of K_{82} remarkably closely while transmitting the Śivadharmottara (as observed by De Simini

[17] https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-01645/404

[18] F. 247r line 6. The CUDL website transcribes this colophon as: *saṃvat* 259 *śrāvaṇaśukladvādaśi*[*pyaḍi* 8 *trayodaśyāṃ* (retrived 8 Dec 2021). The element *dvādaśipyaḍi* might be read as *dvādaśiyā di*, perhaps a mistake for *dvādaśyāṃ di* (*di* for a misplaced *diva/divā*?), and the symbol that does look like a figure '8' of a slightly later period than the manuscript itself (resembling the mathematical symbol <) might also be a *kākapada*. Another faint *kākapada* is perhaps to be seen under *daśi*, therefore it is possible that the scribe's intention was to delete *dvādaśi*° and correct it to *trayodaśyām*, and then the date becomes the 11th of July. Kengo Harimoto has suggested that the unclear element (*yādi/pyaḍi*) is in fact *ghaṭi*, and after comparing these two syllables to other instances of *gha* and *ṭa*, one cannot but agree. In this case this should be an indication of the exact time (*ghaṭikā*) the scribe finished copying the text. It is still not clear if we should take *dvādaśi* or *trayodaśyām* as the date. For help on the conversion of the date and for a detailed discussion on the colophon I am indebted to Kengo Harimoto.

and Harimoto).[19] This is more difficult to see in the case of the VSS, but indeed, they seem closely related.

(N)C_{02} Cambridge University Library, Add. 2102. All available folios of this MS have been collated for chapters 1–12 of the critical edition in this volume. See a detailed description of this manuscript in the CUDL online catalogue.[20] According to this catalogue, the date of creation is the 12th century, and the dimensions of the manuscript are 4.8 × ca. 52.5cm. The script is Nepālākṣara. It is a palm-leaf multiple-text manuscript containing 96 folios. Six texts are transmitted in this manuscript: 1) *Śivadharmottara*, 2) *Śivadharmasaṃgraha*, 3) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 4) *Śivopaṇiṣad*, 5) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 6) *Dharmaputrikā* (only f. 322v). Note that the *Śivadharmottara* starts on f. 51r, thus the part that most probably contained the *Śivadharmaśāstra* is lost.

The *Vṛṣasārasaṃgraha* starts on f. 267r line 1 (online image no. 181). The online description labels this image as f. 237r. This first folio in fact has no visible foliation. The previous text, the *Śivopaniṣad*, ended on f. 236v, with pāda b of verse 7.122,[21] which is not the end of the *Śivopaniṣad*: about eighteen verses, probably transmitted in one single folio, are lost. This means that, if the foliation and the order of the folios are presented correctly, and if the portion containing the VSS indeed belongs to the same manuscript, folios 237–266, i.e. thirty folios, are missing. They must have transmitted the *Uttarottamamahāsaṃvāda*, which takes up twenty-three folios in C_{94}, and twenty folios in C_{45}. Thus this MS did most probably transmit all eight texts of the Śivadharma corpus.[22]

This first folio of the VSS is in a hand which is different from the rest of the manuscript, but the hand changes back in the next folio.[23]

[19] Personal communication, 1 Dec 2021.

[20] https://cudl.lib.cam.ac.uk/view/MS-ADD-02102/181

[21] Image no. 180, *Śivopaṇiṣad* 7.122: *yauvanasthā gṛhasthāś ca* [*prāsā*]*dasthāś ca ye nṛpāḥ*.

[22] Compare with the claim of the online catalogue: "The present manuscript probably contained seven texts."

[23] Cf. the metadata on the CUDL site: '1 folio of the same dimensions is a modern supply for the beginning of the *Vṛṣasārasaṃgraha*.' A hardly readable note in pencil to the same effect is visible at the top of the first folio side (f. 267r, 'mode..... supply beg of Vṛṣasāra-saṃgr.'). I am not sure how 'modern' this supplement is, but it seems indeed likely that a lost first folio was supplemented with a later copy. To match the end of this new copy with the beginning of the next, older, folio, a scribe more or less erased the beginning of the first line in the old folio, rather than the other way round. This slightly illogical decision may mean that the younger copy was not tailor-made for the old portion, but rather that it was taken from a younger manuscript which was perhaps considered more

In this multiple-text manuscript, the VSS is trasmitted in an incomplete form, that is to say, a number of folios are missing (most notably chapters 15–17). The first partially visible folio number is in image 184: the numeral characters 200+60 are visible (268v, according to the CUDL online catalogue). In image 186, the folio number 269 is clearly visible (f. 269v). In folio 270v, the continuous text is broken at verse 2.21c (*kāmarū°*), ff. 271 and 272 are missing, and the text resumes on f. 273r with verse 3.30b ([*ahiṃsā pa*]*ramaṃ sukham*). Folio 291 is missing (verses 12.87cd–12.113). In folio 296v (image no. 234) the text breaks off again at *vātaśūlair upadrutā* | *śukro* (verse 14.22b), the next folio being 306r (*carmatāś ca dvijasundarīṣu*, verse 18.27b; nine folios and chapters 15–17 are completely missing).

Again, there are two missing folios after *bandhus sarvva°* in verse 18.47c in f. 306v. The text resumes in f. 309r (image 237) with *°ṇeṣu ca sarvveṣu vidvān sreṣṭha sa ucyate* (verse 19.52cd). Another folio is missing between *iṣṭāniṣṭadvaya°* (verse 20.22, f. 309v) and *snāyu majjā sirā tathā* (verse 20.51d, f. 311r). The VSS ends on f. 322v (image no. 262) with the concluding colophon *vṛṣasārasaṅgraha samāpta iti*. This folio also contains the beginning of the *Dharmaputrikā*, but this multiple-text manuscript contains no more folios.

In the apparatus, the siglum C^{Σ} signifies all three Cambridge MSS described above.

The Kathmandu manuscripts

(N)K_{82} NGMPP A 1082/3, NAK 3/393. This MS has been fully collated for chapters 1–12 of the critical edition in this volume. See a brief description of this MS in the NGMCP online catalogue.[24] According to this catalogue, the dimensions of the manuscript are 55.6 × 5.5cm. It is dated to Nepāla Samvat 189 (1068–69 CE).[25] The script is Nepālākṣara. It is a palm-leaf multiple-text manuscript containing 274 folios. Eight texts are transmitted in this manuscript: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Śivopaṇiṣad*, 6) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 7) *Dharmaputrikā*, 8) *Uttarottamamahāsaṃvāda*.

legible. Otherwise it would have been more practical to stop copying the first folio at the point where the next begins.

[24] https://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de/receive/aaingmcp_ngmcpdocument_00098499

[25] See f. 12r line 2 of the *Dharmaputrikā* in this MS: *navottarāsītiyute sate bde āsāḍhaśuklasya tithau tṛtīye*, translated by De Simini 2016b, 252 n. 49 as: 'in [the year] 189, in the 3rd lunar day of the bright [fortnight] of [the month] Āṣāḍha.' She adds that the date is verified in Petech 1984, 46 as May 24, 1069 CE.

As for each text in this collection, the foliation for the VSS restarts from f. 1v (f. 1r is a cover) and the text spans ff. 1v–46r. This is a beautifully written and well-preserved manuscript which gives very useful readings and has proved to be essential for the reconstruction of the *Vṛṣasārasaṃgraha*.[26]

(N)K_{10} NGMPP A 10/5, NAK 1/1261. This MS has been fully collated for chapters 1–12 of the critical edition in this volume. See a brief description of this MS in the NGMCP online catalogue.[27] According to this catalogue, the dimensions of the manuscript are 55 x 5.5cm. It is an undated palm-leaf multiple-text manuscript containing 74 folios. Four text are transmitted in this manuscript: 1) *Śivadharmottara*, 2) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 3) *Śivopaṇiṣad*, 4) *Vṛṣasārasaṃgraha*.

Some folios feature monochrome drawings. A great number of the leaves that transmit the VSS are damaged and, at least judging from the microfilm images, faded and slightly disordered. The folio numbers are rarely visible. The VSS starts on exp. 44 (upper leaf, no folio number is visible here). The text continues on the lower leaf and then on the upper leaf on exp. 43 (going backwards, so to say) up to 1.62 (*viṃśakoṭiṣu gulmeṣu ūrdhva°*). Verses 1.62cd–2.22 seem to be missing. The lower leaf on exp. 43 contains verses 2.23–2.39. The single leaf in exp. 42 contains verses 2.40–3.16a. Exp. 41 contains a single leaf of the *Umāmaheśvarasaṃvāda*, ending in a colophon for its chapter twenty-two, and still going backwards, the preceding folios continue transmitting the *Umāmaheśvarasaṃvāda*. Exploring the presence of the VSS in this manuscript further, one should look at the expositions after no. 44. Exp. 45 contains the end of the *Śivopaniṣad*. The single leaf on exp. 46 is almost illegible but most probably contains a fragment of the *Gautamadharmasūtra*. The second line just above the string hole on the left reads ... *vīrud vanaspatīnāṃ ca puṣpāṇi svavad ādadīte*..., which is a fragment of *Gautamadharmasūtra* 2.3.25 (12.28). The remaining parts of the VSS are to be found on exp. 47ff. The upper leaf on exp. 47 continues with VSS 3.16b–36ab, while the lower leaf contains a text that I have not been able to identify. The lower leaf in exp. 48 transmits 3.36cd–4.11ab, the upper one 4.11b–30a. The lower leaf in exp. 49 contains 4.30ab–47ab, the upper one 47d–68a, and so on so forth. Thus when reading the text from these images, after exp. 48, one has to start with the lower leaf and continue with the upper one.

(N)K_7 NGMPP B 7/3 = A 1082/2, NAK 1/1075. This MS has been fully collated for chapters 1–12 of the critical edition in this volume. See a

[26] See a similar evaluation in Bisschop 2018, 56.

[27] https://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de/receive/aaingmcp_ngmcpdocument_00085264

brief description of this MS in the NGMCP online catalogue.[28] According to this catalogue, the dimensions of the manuscript are 58 × 6cm. The script is Nepālākṣara. Dated to Nepāla Samvat 290 (1169–70 CE). It is a palm-leaf multiple-text manuscript containing 289 folios. Eight texts are transmitted in this manuscript: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Śivopaṇiṣad*, 6) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 7) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 8) *Dharmaputrikā*. Ff. 209v–264v contain the VSS.

This is a nicely written manuscript, giving generally useful and convincing readings.

(N)K_3 NGMPP A 3/3 (= A 1081/5), NAK 5-737. I have collated this MS only for verses 1.1–15ab to test it. See a brief description of this MS in the NGMCP online catalogue.[29] According to this catalogue, the dimensions of the manuscript are 58.5 x 5.5cm. The script is Nepālākṣara and the MS is dated to Nepāla Samvat 321 (1200–01 CE). It is a palm-leaf multiple-text manuscript containing 215 folios. Eight texts are transmitted in this manuscript: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*(only a few folios are extant, e.g. ff. 124 and 143), 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Śivopaṇiṣad*, 6) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 7) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 8) *Dharmaputrikā*.

The VSS starts in f. 227 (image no. 177) and seems to end after it begins transmitting chapter 23 in f. 264 (image no. 218), but the last image (no. 253) also contains a fraction of VSS chapter 13. The microfilm images are somewhat blurred and the readings do not seem promising.

Other palm-leaf MSS preserved in Kathmandu, but not used for this critical edition include the following:

NAK 5–738 (NGMPP A 11/3)[30]—the microfilm images of the folios containing the VSS are unfortunately extremely blurred to an extent that make them impossible to use.

NGMPP C 25/1 (Kesar Library 218)—this multiple-text manuscript preserves only a few disordered folios of the VSS.

Paper MSS? hidden

[28] https://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de/receive/aaingmcp_ngmcpdocument_00062373

[29] http://catalogue-old.ngmcp.uni-hamburg.de/mediawiki/index.php/A_3-3_Śivadharma

[30] http://catalogue.ngmcp.uni-hamburg.de/wiki/A_11- 3_Śivadharmottara

The Munich manuscript

M This MS is preserved at CHECK and has no access number CHECK. I have collated the readings of this MS only for VSS chapters one and five as a test. On this MS in more detail, see Harimoto 2022. I received the digital images of this MS from Kengo Harimoto shortly after he had taken pictures of it in Munich on Nov 16, 2021. This MS contains the following texts: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 4) *Śivopaṇiṣad*, 5) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 6) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 7) *Dharmaputrikā*. The section that must have contained the *Śivadharmasaṃgraha*, ff. 82–121, is lost. The portion that contains the VSS and the *Dharmaputrikā* is dated (f. 50r line 5): || *iti vṛṣasārasaṅgrahe caturviṃśatimo dhyāyaḥ samāptaḥ* | *samvat* 192 *māghakṛṣṇadivāpañcamyām* || *postakalikhitam iti* ||. The year 192 in Nepāla Samvat converts to 1071–1072 CE. The part of the MS the precedes the VSS looks considerably earlier and is potentially an important witness for other texts of the Śivadharma corpus. An interesting feature of this MS is that it gives the number of verses contained in each chapter in the colophons. Ten folios that transmitted the VSS are missing: f. 5 (VSS 3.4-3.33), ff. 11–13 (VSS 6.20–8.45), ff. 24 (VSS 13.9–13.36), and ff. 39–43 (VSS 20.38–22.35).

The foliation for the VSS restarts and the hand in which the VSS and the *Dharmaputrikā* are written are different from, and most probably later than that of the texts that come before them in this bundle.

The MS often transmits unique and interesting readings but rarely convincing ones, and in general does not seem to be superior to any of the MSS described above. But at some points I did follow its reading against the other witnesses, e.g., at 5.1b.

The Paris manuscript

(N)P_{57} This is a multiple-text palm-leaf manuscript written in Nepālākṣara script and preserved in the Collection Sylvain Lévi at the Institut d'études indiennes, Collège de France as MS Skt 57-B 23. I have collated the readings of this MS for VSS chapters three and eight. It contains 249 palm leaves. Folios 214 and 216 are missing from the part of the manuscript that transmits the VSS, thus we don't have verses 1.60d–2.21ab, as well as 3.14–42 and 4.1–7. Foliation appears on the verso side: in the left-hand margin in Newari alphabetical numerals and in the right-hand margin in arabic numerals by a second hand. The portion that contains the VSS is fairly well-preserved and the text is written in a clear hand. Although it is an undated manuscript, it could be dated to the 11th century CE on palaeographical

grounds. It contains the following text in the order they are presented in the manuscript: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Śivopaṇiṣad*, 6) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 7) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 8) *Dharmaputrikā*. The VSS appears on ff. 212–252. This source gives reliable readings and contains relatively few scribal mistakes.[31]

The Oxford manuscript

(N)O_{15} This palm-leaf manuscript is deposited in the Bodleian Library, in Oxford, under shelf mark Sansk. a. 15. It is dated to Nepāla Samvat 307 (1186–87 CE), and it contains 335 folios, transmitting the following texts: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Śivopaṇiṣad*, 6) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 7) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 8) *Dharmaputrikā*.

A cursory examination of the text reveals rather disappointing readings, therefore I have not included in the apparatus any of the collation done.

The Kolkata manuscripts

I have not been able to access either of these two potentially important witnesses:

(N)Ko_{76} MS G 4076 in the collection of The Asiatic Society, Kolkata.[32] Shastri 1928 (716–718) gives a detailed description of this manuscript along with the text of VSS 1.1–16. According to Shastri, the dimensions of the MS are 22½ × 2 inches (57.15 × 5.08cm), the text is complete and the script is of the twelfth century CE.

This manuscript may appear as a rare instance of the VSS being transmitted independently, and not in a multiple-text manuscript, but it seems very likely that it was originally part of Ko_{52} (MS G 3852), a Śivadharma corpus MS in the same collection lacking the VSS; see note 14 on page 1.

(N)Ko_{77} According to Shastri 1928, 720, MS G 4077 in the collection of the Asiatic Society, Kolkata, a palm leaf MS, transmits the VSS in 52 fo-

[31] This description had as its starting point a shorter description written and kindly shared with me by Nirajan Kafle.

[32] I am grateful to our colleague Sushmita Das for attempting to get a copy of this MS in March 2020.

lios. The MS is dated to July 6, 1036 CE (Nepāla Samvat 156; see De Simini 2017, 542), which makes it 'the oldest known dated attestation of the corpus' (De Simini 2016b, 250–251).

The Tübingen manuscript

I have not yet utilised MS Ma I 582 in the Universitätsbibliothek of Tübingen, a beautiful and nicely written MS. It seems to contain only sixteen folios that transmit the VSS, and they are from the second half of the text. Nothing appears to have been preserved from chapters 1–12.

The London manuscript

(N)L_{16} This is a paper manuscript in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine under the shelf number WI δ 16 (I–VIII). It contains 406 folios and the following texts: 1) *Śivadharmaśāstra*, 2) *Śivadharmottara*, 3) *Śivadharmasaṃgraha*, 4) *Umāmaheśvarasaṃvāda*, 5) *Śivopaṇiṣad*, 6) *Uttarottamamahāsaṃvāda*, 7) *Vṛṣasārasaṃgraha*, 8) *Dharmaputrikā*. This MS is described in Wujastyk 1985.

While collating MS L_{16} for VSS chapter 22, I realised that it was to be a direct or close copy of K_{82}. A few examples to prove this will suffice:

K_{82} (f. 40r) reads:

[*spha*]*ṭikāṃ×ram* [= °*kāṃbaram*] *eva ca* | *daśayogāsanāsīno*

L_{16} (f. 381v) gives:

sphaṭikāṃsatam eva ca || *devayogāsanāsīto*

supplying *sa* for the lost syllable and misreading the damaged *da* as *de* and the *śa* as *va*.

Here K_{82} (f. 39v) reads:

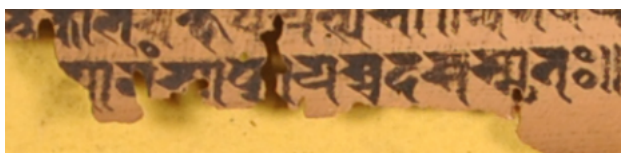

[*japo yogas tapo*] *dhyānaṃ svādhyāyaś ca daśa smṛtaḥ*

with *dhyā* and *svā* damaged;

L_{16} (f. 381r) cannot read the bit that is completely lost, and it misreads the damaged *dhyānaṃ* as *dhānaṃ*, *svādhyā* as *sādhu*:

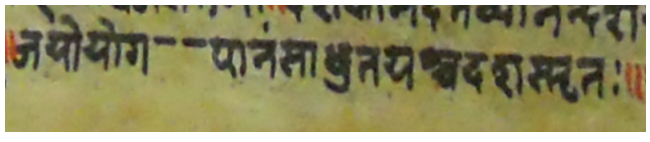

In the next example, the text is supposed to read *kare gṛhya tapodhanam | tataḥ so 'ntarhitas tatra tenaiva*.

K_{82} (f. 39r) gives:

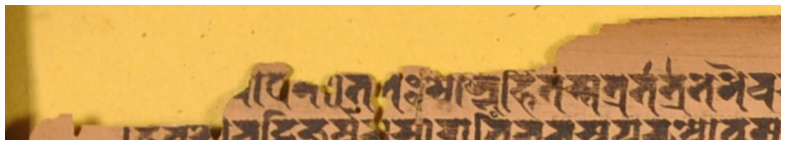

[*kare*] *x x x x x x dha⟨na tataḥ so 'ntar⟩hitas tatra tenaiva*

L_{16} (f. 380r) gives:

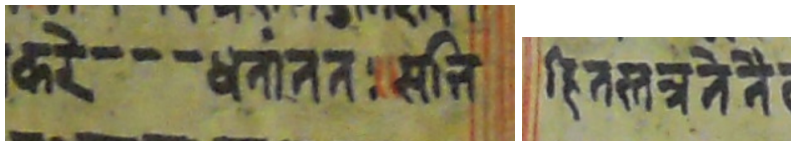

kare - - - dhatāṃ tataḥ || sati hitas tatra tenaiva

trying to make sense of the fragments. The examples above suggest that L_{16} was copied, most probably directly, from K_{82} when the damage had already been done to K_{82}. For this reason, I have not collated its readings for VSS chapters 1–12.

Naraharinath's edition

(N)E Much has been said of Yogi Naraharinath's pioneering but problematic edition (the *editio princeps*) of the Śivadharma corpus (Naraharinath 1998): see e.g. De Simini 2016a, 66, n. 190; 2017, 542, Bisschop 2018, 58–59, Bisschop, Kafle, & Lubin 2021, 55. My impression of the text of the VSS in Naraharinath's edition is that its quality is considerably inferior to those of the other texts of the corpus. It may or may not be Naraharinath's fault; others must have been involved in the process of transcription, and the number and nature of the innumerable mistakes all over the text may

also suggest a general problem with the typesetting process. Nevertheless I have recorded the readings found in this publication for all twelve chapters given in my critical edition.

Editorial policies

- orthography: deviant orth, sandhi, punctuation? - avagrahas usually supplied but sometimes found in the MSS, not used by me for crasis (e.g. a+a=ā) - daṇḍas: usually 4 pādas to a verse, but I have made arbitrary decisions based on sense-units because none of the sources really indicate where a verse ends (||). - falsifications everywhere on purpose and accidentally

SDh MSS from Nepal

stemma...

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

[स्तुतिः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिरासमग्रं
प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१ ॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२ ॥

अतृप्तः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 193v–195v, C_{45} ff. 201v–203v, C_{02} ff. 267r–270r, K_{82} ff. 1v–3v, K_{10} exp. 44, 43 lower and then upper leaf; (1.62cd–2.22 are missing), K_7 ff. 209v–211v, K_3 ff. 227v–229v (collated only up to 1.15ab), M ff. 1r–3v, E pp. 580–585; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a cf. ŚDhU 10.6: आदिमध्यान्तनिर्मुक्तः स्वभावविमलः प्रभुः । सर्वज्ञः परिपूर्णश्च शिवो ज्ञेयः शिवागमे ॥ **2c** cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

✣

1a ०न्तमनन्त० $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ ०न्तमन्त० C_{45}^{ac} • ०पारं $C_\Sigma K_7ME$ ०पारगं $K_{82}K_{10}K_3$ **1b** सुसूक्ष्म० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ शुसुक्ष्म० C_{02} • ०जगत्सुसारम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$ ०जगशुसारं C_{02} ०जगत्सुरासुरं K_{10} ०जगतसुसारम् K_3 **1c** ०भिरासमग्रं $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7K_3E$ ०भिर्यत्समग्रं M (unmetr.) **1d** वृष० $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ ०वृषो C_{94}^{ac} **2b** सहस्राध्यायमु० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$ सहश्रध्यायमु० C_{02} सहस्राध्यायरु० E **2c** पर्व चास्य $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$ पर्वश्चास्य C_{45} पर्वमस्य $C_{02}K_3M^{ac}E$ • शतं पूर्णं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ त C_{02} **2d** श्रुत्वा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ श्रद्धा C_{45} • भारतसंहिताम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$ भारसंहिता C_{02} भारतसंहितं K_3 नारादसंहिताम् E **3a** अतृप्तः पुन पप्रच्छ em. अ(तृप्तः पु(××प्रच्छ C_{94} अतृप्तः पुनः पप्रच्छ $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ अतृप्तः पुनरप्रच्छे C_{02} अतृप्तः पुन पःप्रच्छ K_3 अतृप्तः पुनः पपृच्छ M अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E **3b** वैशम्पायन० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ वेसम्पायन० C_{02}

जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३ ॥

जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।
अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४ ॥

द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं वा यद्द्विजोत्तम ।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५ ॥

वैशम्पायन उवाच ।
शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६ ॥

अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम् ।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७ ॥

4ab = MBh 13.112.9ab

✣

3c जनमेजय यत्पूर्वं em. जनमेजयेन यत्पूर्वं $C^{pc}_{94}C_{45}K_7K_3E$ जनमेजये यत्पूर्वं C^{ac}_{94} जन्मेजयेन यम्पूर्वं C_{02} जनमेजयेन यत्पूर्व K_{82} जनमेजयेन यत्पू॒र्व॒ K_{10} जन्मेजयेण यत्पूर्वं M **3d** तच्छृणु त्वम॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$ तच्छृण त्वम॰ C_{02} _____ K_{10} तच्छृणु स्वम॰ K_3 • ॰तन्द्रितः $C_{02}K_{82}$ ॰तन्द्रितम् $C_{94}C_{45}K_7K_3ME$ ___ K_{10} **4** जनमेजय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ जन्मेजय C_{02} **4a** भगवन्स॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ भचावं स॰ C_{02} भगव स॰ K_3 भगवं स॰ M • ॰धर्मज्ञ $C_\Sigma K_{10}K_7ME$ ॰ज्ञ K_{82} ॰धर्मज्ञः K_3 **4b** ॰विशारद $C_{94}K_{10}K_7K_3$ ॰विसारदः C_{45} $C_{02}K_{82}E$ ॰विशारदम् M **4c** अस्ति धर्मं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ अस्ति धर्मः C_{45} अस्ति धर्म $C_{02}M$ अधर्म K_3 • परं गुह्यं $C_{94}K_{10}K_3ME$ परो गुह्य C_{45} परं गुह्य $C_{02}K_{82}$ परगुह्यं K_7 **5a** द्वैपायन॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ द्वेपायन॰ C_{02} • ॰मुखोद्गीर्णं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰मुखोद्गीर्ण C_{02} ॰मुद्गीर्ण्णं K_3 मुखं गीर्ण्णं M^{ac} मु॒खां॒ गीर्ण्णं M^{pc} मुखाद्गीर्णं E **5b** धर्मं वा यद्द्वि॰ $C_{94}K_{82}K_{10}$ K_7E धर्मं यत्तद्द्वि॰ C_{45} धर्मवत्य द्वि॰ C_{02} धर्म वा यद्द्वि॰ K_3 धर्मवाक्यं द्वि॰ M • ॰त्तम $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}K_7K_3E$ ॰त्तमः C_{02} ॰तमः M **5c** हि मे तृप्तिं $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ हि मे तृप्ति K_3 प्रसादेन M **5d** यत्नात्तपोधन $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ यन्नात्त××न C_{94} यत्ना तपोधनः C_{02} यत्ना तपोधन K_3 यत्नन्तपोधन M **6** वैशम्पायन उवाच $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7K_3M^{pc}E$ om. M^{ac} **6a** राजन्न॰ C_Σ $K_{82}K_{10}K_7E$ राजंन॰ K_3 राजन॰ M **6b** ॰ख्यानमनुत्तमम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$ ॰ख्यानमुत्तमम् C_{45} ॰ख्यानमुतमम् C_{02} ॰धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_3 (hypermetr.) **6c** ॰प्राप्तं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ K_7K_3ME ॰प्राप्त C_{02} **6d** ॰धर्मं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ ॰र्मं C_{02} • शृणोतु $C_{94}C_{45}K_{82}$ $K_{10}K_7K_3ME$ शृणोत C_{02} • मे $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ मै C_{45} **7a** ॰कर्तारं $C_\Sigma K_{82}K_7$ K_3ME ॰कर्त्तन्तं K_{10} **7b** ॰व्रत॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7K_3E$ ॰प्रत॰ M • ॰यणम् $C_{94}C_{45}K_{10}ME$ ॰यन C_{02} ॰यणः K_{82} ॰यनं K_7 ॰यर्णं॒ K_3 **7d** ॰परम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$ ॰न्वितम् $C_{02}K_3$ ॰प॒रं॒ K_{10}

जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना ।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८ ॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच ।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता ।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् ।
निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१० ॥

[कालपाशः]

विगतराग उवाच ।
देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः ।
यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ १:११ ॥

कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत् ।

11b cf. KūrmP 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः । तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम् ॥

✣

8a ०र्थं प्रश्नैकं $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०र्थं प्रश्नेकं $C_{94}K_3$ ०र्थप्रश्नेकम् $C_{02}E$ ०र्थप्रश्नैकं M **8b** प्रभ० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$ प्रभु० C_{02} प्राभ० K_7 **8c** ०धरो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7K_3ME$ ०×रो C_{94} ०धरा K_{10} **8d** ०न्वितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०न्वितं $C_{02}K_3M$ **9a** ज्ञेया $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M$ ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$ ज्ञेय K_3 भूयो E **9b** ०वर्ण० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7K_3M$ ०वर्णा० E • ०वर्जिता $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_3ME$ ०वर्जितं C_{02} ०वर्जिताः K_7 **9c** ०व्यञ्जन० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7K_3M$ ०व्यज्जन० E **9cd** ०मुक्तमक्ष० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०मुक्त अक्ष० C_{45} ०मुक्तं अख० K_3 ०मुक्तं अक्ष० M **9d** किमु तत्परम् $C_{94}K_{82}K_7E$ किमतः परम् $C_{45}C_{02}$ किमतत्परं $K_{10}K_3M$ **10a** ०च्चार्य० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}ME$ ०चार्य० $C_{02}K_7K_3$ **10ab** ०सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7K_3ME$ ०विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुन C_{02} ०सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} **10d** किमु तत्परम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ किमतः परम् $C_{45}M$ किमतत्परं $C_{02}K_3$ **11** ०राग उवाच $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7ME$ ०रागोवाच K_3 **11a** देहे क्ष० $C_{94}C_{02}K_7$ देहात्क्ष० C_{45} देहक्ष० $K_{82}K_{10}K_3ME$ • याते $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7ME$ यान्ते K_3 **11b** ०ग्निशिवादिभिः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ ०ग्निशिवादिभि C_{02} ०ग्निं शि×दिभि K_3 **11c** ०दूतैः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ ०दूते $C_{02}K_3$ • नीतो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3$ नीत्वा C_{02} नीतः M नीता E **11d** निरञ्जनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ निरञ्जन C_{02} **12a** ०पाशैः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ ०पाशे C_{02} ०पाशै K_3 • बद्धो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$ ब(द्धो) C_{45} बद्ध K_3 **12b** निर्देहश्च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$ निर्दहः स C_{02} निर्देहस्य K_3 निर्देहन्म M^{ac} • व्रजेत् $C_\Sigma K_{82}K_7K_3ME$ भवेत् K_{10}

स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत् ।
एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १:१२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम ।
दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥ १:१३ ॥

कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत् ।
सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥ १:१४ ॥

तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा ।
सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥ १:१५ ॥

हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम् ।
यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६ ॥

न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज ।

⁘

12c स्वर्गं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ स्वर्गं $C_{02}K_3M$ • स $C_\Sigma K_{82}K_7K_3E$ सं $K_{10}M$ • याति $K_{82}K_{10}K_7K_3M$ यान्ति $C_\Sigma E$ **12e** संशयं $C_\Sigma K_7ME$ संशये K_{82} संशयो $K_{10}K_3$ **12f** ०तुमिच्छामि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ ०तुमि C_{45} **13** अनर्थयज्ञ उवाच $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7K_3ME$ om. K_{82}^{ac} **13a** अतिसंशयकष्टं ते $C_{45}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}$ अतिशंस‹य›कष्टन्ते C_{94} अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}M^{ac}E$ अतिसंशयकष्टो मो K_3 **13b** द्विजसत्तम $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ च द्विजोत्तमः C_{02} द्विजसत्तमः K_3 **13c** ०ज्ञेयं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_3ME$ • मनुष्यैस्तु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$ मनुषैश्च C_{45} मणुक्षे‹मु› C_{02} मनुष्येस्तु K_3 **14a** कर्म० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3M$ अनर्थयज्ञ उवाच ॥ कर्म० $C_{02}E$ • ०हेतुः C_{45} ०हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ ०हेंतु C_{02} • शरीरस्य $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ शरीरस्यं C_{02} **14b** उत्पत्तिर्नि० M उत्पत्तिनि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ उत्पतिनि० $C_{02}K_3$ • च यत् $C_\Sigma K_{82}K_7ME$ च यः K_{10} यत् K_3 **14c** सुकृतं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ सुकृतकृतन् C_{02} सुकृत K_3 • चैव $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7ME$ वापि K_3 **14d** ०हृतम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7K_3ME$ ०हृतः C_{02} **15a** तेनैव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ तेनेव $C_{02}K_3$ • संयाति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ सा यान्ति $C_{02}K_3$ सा याति M **15b** वा $C_\Sigma K_{10}K_7ME$ च $K_{82}K_3$ **15c** सुख० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ सुखं M • ०दुःखं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$ ०दुःख $C_{02}K_{10}E$ **15d** ०सम्भवम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7M$ ०सम्भवः $C_{02}E$ **16a** ०न्द्र $C_\Sigma K_{82}K_7ME$ ०न्द्रः K_{10} **16b** देहः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ देहे C_{02} देह $K_{10}M$ • नृणाम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$ नृणा $C_{45}C_{02}$ **16c** यं कालपाशमित्याहुः em. यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$ कालपासेति सत्वाह C_{02} यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_7E$ कालपाषेति ‹पस्त्वे›ह M **16d** ०व्रत $C_{94}K_{82}K_{10}K_7ME$ ०व्रतः $C_{45}C_{02}$ **17a** विदितं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि० $C_{45}M$ किञ्चिद्वि० $C_{94}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$ किद्वि० C_{94}^{ac} किञ्चि जि० C_{02} **17b** कथं द्विज $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ ××××××××× ‹म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि› (*cancelled*) कथं द्विज C_{02}

कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७ ॥

कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु ।
त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८ ॥

कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला ।
त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९ ॥

मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः ।
अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२० ॥

समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः ।
शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१ ॥

षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः ।
द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२ ॥

त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः ।
एषा चतुर्युगा संख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३ ॥

22 K_{10} omits verses 22–24

17c कालपाशं च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ कालपाषेति M **17d** वेत्तुमर्हसि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ वेत्तुमूहसि K_7 वक्तुमर्हसि ME **18a** कला॰ $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$ काला॰ $C_{02}K_{82}^{ac}$ • ॰कालं च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰कालश्च ME **18b** ॰कलां $C_{94}C_{02}K_{10}E$ ॰कला $C_{45}K_7$ ॰विधिं K_{82} ॰कलाः M **18c** त्रुटिद्वयं $C_{94}C_{02}K_7E$ तुटिद्वय $C_{45}K_{10}$ तुटिद्वयं $K_{82}M$ • ॰मेषस्तु $C_{45}C_{02}K_{10}K_7ME$ ॰मेवस्तु C_{94} ॰मेषद्वि॰ K_{82} **18d** निमेषद्वि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ निमेषाद्वि॰ M **19a** ॰गुणिता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰गुणितं M **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ वै त्रिंशता C_{45} काष्ठा वै त्रिंशति C_{02} काष्ठान्वै त्रिंशति M **19c** मुहूर्तश्च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7M$ मुहूर्त्त C_{45} मुहूर्तश्च E **19d** मानुषेन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ मानु⟨षश्च⟩ C_{02} • ॰त्तम $C_{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}E$ ॰तमः K_{10} M ॰त्तमः K_7^{ac} **20a** मुहूर्त॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ मुहूर्त्ता M मुहूर्तं E **20c** ॰रात्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰रात्र M **20d** ॰नीषिणः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰नीषिन M **21a** समा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ मास C_{02} • ॰मासाश्च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰मासश्च $C_{02}E$ मासाहुः M **21b** काल॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ कला॰ K_7 **21c** शतं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$ शत॰ E **21b** मानुष॰ $C_{94}K_{82}K_{10}K_7M$ E माणुष्य॰ $C_{45}C_{02}$ (unmetr.) **22a** षष्टिं चैव $C_{\Sigma}K_7M$ षष्टिं वर्ष॰ K_{82} om. K_{10} षष्टिश्चैव E **22b** ॰युगः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ om. K_{10} ॰युग ME **22c** द्विगुणः कलिसंख्यातो $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ om. K_{10} कलिसंख्यास्तु द्विगुणो M द्विगुणा कलिसंख्यातो E **22d** द्वापरो युग संज्ञितः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ om. K_{10} द्वापरः युगः संज्ञिकम् M द्वापरे युग संज्ञितः E **23a** त्रेता $C_{94}C_{45}K_{82}E$ तेत्रा $C_{02}M$ om. K_{10} त्रेत्रा K_7 • त्रिगुणा $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ तृगुणो M om. K_{10} • ज्ञेया $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ज्ञेयः M om. K_{10} **23b** ॰युगः $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ om. K_{10} ॰युग E **23d** ह्ये॰ $C_{\Sigma}K_{82}ME$ om. K_{10} हे॰ K_7 • ॰सप्ततिः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰सप्तति M om. K_{10}

मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः ।
कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४ ॥

दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम् ।
रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५ ॥

रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम् ।
अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६ ॥

परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम ।
अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७ ॥

यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह ।
कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विद्महे ॥ १:२८ ॥

कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः ।
कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत्कचित् ॥ १:२९ ॥

चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम ।

29ab ≈ UMS 12.34cd: कालः पचति भूतानि कालः संहरते प्रजाः **29** ≈ KūrmP 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः । सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥

✣

24a चैकस्य $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7M^{pc}E$ om. $K_{82}^{ac}K_{10}M^{ac}$ **24b** ०क्तं $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०क्त M om. K_{10} **24c** कल्पो C_{45} कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$ om. K_{10} • मन्वन्त० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ न्वन्त० M^{ac} मंन्वन्त० M^{pc} om. K_{10} **24d** ०दश $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$ ०दशं C_{45} om. K_{10} • संख्यया $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ शंक्षया M om. K_{10} **25b** ०आहः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$ ०आह C_{94} • परिकल्पितम् $C_{94}K_7$ करिकल्पितम् C_{45} परिकल्पितः $C_{02}K_{10}ME$ परिकीर्तिताः K_{82} **25d** ०दर्शिभिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०दर्शिभि M **26a** प्रलीयन्ते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$ प्रलीयते C_{45} **26b** सर्वं च० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ सर्वश्च० M **26c** अहागमे $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ अहाग_ K_{10} अहरागमे M (unmetr.) अह्नागमे E **26d** ०पद्यन्ते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०पद्यंति M **27a** ०र्धं० $C_{\Sigma}K_{82}K_7ME$ ०र्धं K_{10} **27cd** ०वाहुर्भृ० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०वाहु भृ० $C_{02}K_{10}M$ **27d** महर्षयः $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}E$ महयः K_{82}^{ac} मर्हषयः K_7 महर्षिभिः M **28a** ०आर्क० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$ ०आर्का० M^{ac} • ०तारेन्दु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०तारैन्दु M **28b** दृश्यते त्विह $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ दृश्यन्दिह C_{45} दृस्यते त्विहः C_{02} दृश्यते त्विहः M **28c** ०त्वैव $C_{94}K_{82}K_7E$ ०त्वेव $C_{45}K_{10}M$ ०त्वेह C_{02} **28d** ०श्रमं $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7E$ ०श्रमो K_{82}^{ac} ०श्रामन् K_{10} ०श्रामो M • विद्महे $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ विग्रहे C_{45} विद्यते M **29b** कालः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$ काल E **29c** कालस्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M^{pc}E$ कालःस्य M^{ac} • वशगाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$ वशगा E **29d** कालवशकृ० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ कालो वशकृ० M **30b** देवराजा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ देवराज ME • ०त्तम $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०त्तमः M

कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३० ॥

एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः ।
अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१ ॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम् ।
परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा ।
प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३ ॥

खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च ।
समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४ ॥

सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि ।
परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५ ॥

✣

34cd E omits 34cd–35

30d = MBh 12.220.41d = GarP 1.108.7d **34ab** = BrahmāṇḍaP 3.2.101

✣

31a कालो $C_{94}C_{45}K_{82}$ काल $C_{02}K_{10}K_7ME$ **31b** ब्रह्मा विष्णुः परः C_{45} ब्रह्मविष्णुपरः $C_{94}K_7M$ ब्रह्मा विष्णु परः $C_{02}K_{82}K_{10}$ ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) **32a** श्रुतं वै $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ श्रुतो वः M • ०चक्रं तु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०चक्रस्य C_{02} ०चक्रत्तु M **32b** विनिःसृतम् corr. विनिसृतम् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7ME$ (unmetr.) **32c** परार्धं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ऽपऽरार्द्धं च C_{94} पराधश्च M^{ac} परार्धञ्चे M^{pc} • परं चैव $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ पराश्चैव M **32d** वः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7M^{ac}$ नः M^{pc} यः E • ०दीपितम् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ ०दीयतां M **33** अनर्थयज्ञ उवाच $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7ME$ om. K_{82}^{ac} **33b** सहस्र० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ साहस्र० M • ०युतं $C_\Sigma K_{82}K_7ME$ ०तन् K_{10} **33cd** कोटिम० $C_\Sigma K_{82}K_{10}ME$ कोटिर० K_7 **33d** ०र्बुदं $C_\Sigma K_{82}K_{10}ME$ ०बुदं K_7 **34a** निखर्वं च $C_\Sigma K_{82}K_7E$ निखर्वं तु K_{10} निसर्वञ्च M **34b** शङ्कुः corr. शङ्कु $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7M$ शंख E • पद्मं $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ पद्म M **34c** समुद्रो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ समुद्र० M om. E • मध्यमन्तं च $C_\Sigma K_{82}^{ac}M$ मध्यमान्तं च K_{82}^{pc} मध्यऽमन्तश्चऽ K_{10} मध्यमन्तश्च K_7 om. E **34d** परार्धं च परं तथा $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ परार्द्धपरद्वेगुणाम् M om. E **35b** परार्धं K_7 परार्धं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}M$ पराऽर्धऽ C_{94} om. E **35c** परार्ध० $C_\Sigma K_{82}K_{10}M$ परार्धं K_7 om. E **35d** ०संख्या $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०सख्या M om. E

परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६ ॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच ।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित् ।
कति चाङ्गुलिमूर्ध्वेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज ।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८ ॥

पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम ।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९ ॥

शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव सर्वेषामिव भूभृताम् ।
दश नाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४० ॥

[भूभृतां नामानि]

[पूर्वतः]

39cd cf. BrahmāṇḍaP 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

✣

36ab परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः $C_{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}$ परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K_7^{ac}$ परापरतरन्नास्ति इति मे निश्चिता मति M वृन्दश्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च । परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः ॥ E **36e** ०वेद० C_{94}E ०वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$ (unmetr.) ०वेदा K_{82} ०वेदैः M **36f** ०आख्याता $C_{94}C_{45}K_{82}$ ०आख्यातं $C_{02}K_{10}K_7$ME • ०त्तम $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E ०तम M **37a** ब्रह्माण्डं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ME ब्रह्माण्ड C_{02} **37b** प्रमाणं प्रापितं क्वचित् conj. प्रमाणश्चापितं क्वचित् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E प्रमाश्चापितत् क्वचित् K_7 प्रमाणश्चापितां कति M **37c** ०र्ध्वेषु em. ०र्धेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ME **37d** सूर्यस्त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E र्यो M^{ac} शूर्यो M^{pc} • महीम् $C_{45}C_{02}K_{82}$M महीम् ऽ C_{94} मही $K_{10}K_7$E **38a** ब्रह्मा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E ब्रह्म० M • प्रसंख्यातुं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$M प्रसंसा तु K_{10} च संख्यातुं E **38b** शक्यं क० $K_{82}K_{10}$E शक्या क० $C_{\Sigma}K_7$ सक्याङ्क० M **38c** देवास्ते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E देवतापि M **38d** मानुषाणां च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E मानुषार्नश्च M^{ac} मानुषानाश्च M^{pc} **39c** पुराख्यातो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ पुराख्यातं M ममाख्यातो E **40a** शिवाण्डा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E शिवाण्ड० M^{ac} शिवाण्डे० M^{pc} **40b** सर्वेषामिव भूभृताम् conj. सर्वेषामिव भूरिताः $C_{94}C_{45}K_7$ सर्वेषामेव भूरिताः C_{02} सर्वेषामिव भूरिता K_{82} सर्वेषामेव भूरिणाम् K_{10} सऽर्षपाऽ इव भाविता M सर्वेषामेव भूरिमां E **40c** दिशा० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ME शिवा० K_{10} **40d** ब्रह्माण्डे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E ब्रह्मण्डा M • कीर्तितं शृणु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E य च कीर्तितम् C_{45} कीर्त्तिता शृणु M

सहासहः सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा ।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१ ॥

[आग्नेये]

प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः ।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ।
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज ॥ १:४२ ॥

[याम्ये]

यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ।
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः ॥ १:४३ ॥

[नैर्ऋते]

नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ।
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः ॥ १:४४ ॥

[वारुणे]

वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ।

41a सहासहः K_7 साहासह $C_\Sigma K_{82} K_{10} ME$ • सहः सह्यो $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ सहः सज्ञा C_{45} सहो सह्यः M सहः सज्ञो E **41b** विसहः $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 E$ विसह $C_{02} M$ • ऽसभा $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ सहा M सभाः C_{45} सता E **41c** प्रसहो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 M$ प्रसहेः E • प्रसहः $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 M$ प्रस৲वः৲ C_{02} सप्रहः E • सानुः $C_\Sigma K_{82} K_{10}$ सानु $K_7 ME$ **41d** पूर्वतो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 M$ पर्वतो E **42a** भासनो $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 M$ भास_ C_{02} भासतो E • भानुः $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 E$ भानु $C_{45} M$ **42b** द्युतिमो $C_\Sigma K_{82} K_{10} M$ द्युतिनो $K_7 E$ **42c** दीप्ततेजाश्च तेजाश्च $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ दीप्ततेजाश्च तेजश्च C_{45} दीप्ततेजस् तेजश्च M (unmetr.) दीप्ततेजश्च तेजाश्च E **42d** तेजा तेजवहो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ तेजतेजयह M **42e** आग्नेये $C_\Sigma K_{82} K_{10} E$ आग्नेय K_7 आग्नेर्ये M • त्वेतदा॰ $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ त्वेचमा M **42f** शृण्वथ $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ शृणुथ M • द्विज $C_\Sigma K_{82} K_7 ME$ द्विजः K_{10} **43b** संयमो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ संयम M • यमुनो $C_{94} C_{45} K_{10}$ यमनो $C_{02} K_7$ युमुना K_{82} यमतो M यमुना॰ E • यमः $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ यन M **43c** संयनो यमनोयानो K_{82} संयमो यमनोयानो $C_{94} C_{02} E$ संयमो यमुनोयानो $C_{45} K_{10}$ संयमा यमनो यामो K_7 यमियुग्मा यनो यानः M **43d** यनियुग्मा यनोयनः K_{10} यनियुग्मा नयो यनः $C_{94} C_{02} K_{82}$ यनियुग्मा नयो नयः C_{45} यनियुग्मा नयो यमः K_7 दशमा याम्यमाशृता M यनियुग्मा नयोनय E **44a** नगना नन्दो $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ नगजा नन्दो C_{45} नगनागेन्द्र M नगनो नदो E **44b** नगरो नगनन्दनः $K_{10} M^{ac}$ नगरोरगनन्दनः $C_{94} K_7$ नगरो৲नगनन्द৲नः C_{45} नग৲रो৲_ _ नन्दनः C_{02} नगरोगरनन्दनः K_{82} नगरो नननन्दनः M^{pc} नगरोन्नगनन्दनः E **44c** नगर्भो $C_\Sigma K_{82} K_7 E$ नृगभो K_{10} नगर्भ M • गहनो गुह्यो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7$ गुहनो गुह्य M गहनो गुह्ये E **44d** गूढजो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ गुडजो M • तत्परः $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ तत्परम् M **45a** वारुणेन $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 M$ वारुणे च E **45b** शृणु $K_{10} M$ शृङ्गे $C_{94} C_{45} K_{82} K_7$ शृ৲ङ्गे৲ C_{02} मृद्धे E

बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः ।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४५ ॥

[वायव्ये]

नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः ।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १:४६ ॥

ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् वृषजो वृषनन्दनः ।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४७ ॥

[उत्तरे]

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः ।
सतः सत्य लयः शम्भुर्दश नायकमुत्तरे ॥ १:४८ ॥

[ईशाने]

इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः ।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥ १:४९ ॥

[मध्यमे]

45c बभ्रः सेतुर्भ० corr. बभ्रं सेतुर्भ० $C_{94}C_{45}$ बभ्रं सेतु भ० C_{02} बभ्रः सेतु भ० K_{82} बभ्रं सोतुर्भ० K_{10} बभ्र सेतुर्भ० K_7 बभ्रू सेतु भ० M बभ्रून्सतुर्भ० E **45d** प्रभवोद्भव० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E प्रभवोभव० M • ०भाजनः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$M ०भाजन E **45e** भरणो $C_{45}K_7$ भरण $C_{94}K_{82}$ भरणां C_{02} E भरणा K_{10} भरणः M **45f** दशैते $C_\Sigma K_{82}K_{10}$E दशेते K_7 दशैता M • ०आलयाः $C_\Sigma K_{82}$ $K_{10}K_7$ ०आलया ME **46a** नृगर्भो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E नृगभा M • ०गर्भश्च $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ ०गर्भाश्च $C_{02}K_{82}$ME **46b** देवगर्भो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E देवगर्भ M **46c** ०गर्भश्च $C_\Sigma K_{10}K_7$ E ०गर्भाश्च K_{82} ०गर्भोश्च M **46d** वृषाङ्को $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E वृषांगो M • वृषभ० $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}K_7$ME वृष×० C_{02} **47a** ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ वृषञवृषनन्दश्च M ज्ञानवाश्च तथा सत्य० E **47b** वृषजो वृषनन्दनः $C_\Sigma K_{10}K_7$E वृषनन्दनः K_{82} दशनायक वायवे M **47cd** नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज $C_{94}C_{45}K_{82}$E नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विजः $C_{02}K_{10}$ नायका दश वायव्ये कीर्तिता य मया द्विज K_7 कीर्तितो यं मया द्विप्र यथा तथ्येन सुव्रतः M **48a** सुलभः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$M सुरभः E • सुमनः $C_\Sigma K_{82}K_{10}$E सुमनाः K_7 सुमनो M • सौम्यः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E सोम्य M **48c** सतः सत्य corr. सत सत्य $C_\Sigma K_7$ सत्यसत्य K_{82} सुत सत्य K_{10} सुतः सत्य M सत सत्या० E • लयः $C_\Sigma K_{82}K_{10}$ME लयं K_7 **48cd** शम्भुर्द० $C_{94}C_{45}K_{10}$E शम्भु द० $C_{02}K_{82}K_7$ शम⟨भुं⟩ द० M **48d** ०नायकमु० $C_\Sigma K_{82}$ $K_{10}K_7$M ०नायक उ० E **49a** वज्र $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E व्रजः M **49b** ०वर्षणः $C_\Sigma K_{82}K_{10}$M ०×⟨र्शणम⟩ K_7 ०दर्य्य च E **49c** इलनो वलिनो ब्रह्मा $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E इलिनो वलिनो ब्रह्मः M **49d** दशे० $C_{94}K_{82}K_7$E दशै० $C_{45}C_{02}K_{10}$ दिशै० M • नायकाः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E नायका M

अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः ।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥ १:५० ॥

[परिवाराः]

सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतम् ।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥ १:५१ ॥

सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम् ।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतम् ॥ १:५२ ॥

एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च ।
कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥ १:५३ ॥

दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् ।
वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥ १:५४ ॥

50a अपरो विमलो मोहो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ अपरः विमला मोहा M **50b** निर्मलो म॰ em. निमलो म॰ C_{94} निर्मलोन्म॰ $C_{45}K_7$ निर्मलोत्म॰ $C_{02}E$ निमलोर्म॰ $K_{82}K_{10}$ निर्मलोन्म॰ M **50c** अक्षयश्चाव्ययो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ अक्षयाश्चाव्ययो C_{02} अक्षयश्चाव्ययं M अक्षयश्चाव्ययो E **50cd** विष्णुर्व॰ $C_{94}C_{45}K_7E$ विष्णु व॰ $C_{02}K_{82}M$ र्विष्णुर्व K_{10} **50d** मध्यमे दश $C_{94}C_{45}K_7$ मध्यमो दश $C_{02}K_{82}$ वरवर्षणः K_{10} मध्यमो दशः M मध्यमे दशः E **51a** सर्वेषां $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ सर्वेषा K_7 • दशमीशानां $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7M$ दशरीशानां E **51b** परिवार॰ $C_{94}C_{02}K_{10}K_7ME$ परि॰ C_{45} परिवारं K_{82} **51d** सहस्रैः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ सहस्रै M • ॰वारितम् $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$ ॰वारिता C_{02}^{ac} ॰वारितः M ॰वारिताः E **52ab** एकैकम॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ एकैकं म॰ $C_{02}K_{82}M$ **52b** परिवारितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ परिवारितः M परिवारितमाः E **52c** अयुतं E अयुतैः $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृन्दैः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ प्रयुतै वृन्दैः K_7 प्रयुतैर्भृत्य M **52d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम् corr. प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02} प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10} प्रयुतः नियुतैः वृतः M प्रयुतं नियुतैर्वृतः E **53a** परीवारो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ परिवार M (unmetr.) परिवारो E (unmetr.) **53b** नियुतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ नियुत C_{02} • च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}ME$ चः K_7^{ac} **53c** कोटिभिर्दशकोट्येन $C_{94}C_{02}E$ कोटिभि दशकोट्येन C_{45} कोटिभिर्दशकोट्योन $K_{82}K_7$ कोटिभिर्दशकोट्येनः K_{10} कोटिभिः परिवाराणि कोटिभि दशकोटिकम् M **53d** एकैकः परिवारितः $C_{45}K_{82}E$ एकैकः परिवरितः? C_{94} एकैकपरिवारितः $C_{02}K_{10}K_7$ एकैकपरिवाराणां M **54a** दशकोटिषु एकैकं $C_{45}C_{02}K_{10}E$ दशकोटीषु एकैकं $C_{94}K_{82}K_7$ दशकोट्येषु एककं M **54b** वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम् $C_{\Sigma}K_{10}$ वृन्दवृन्दवृतैर्वृतं K_{82} वृन्दवृन्दभृतै वृतं K_7 वृन्द्रवृन्देषु एकैकं M वृन्दवृन्दं वृतैर्वृतः E **54c** वृन्दवर्गेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ वृन्दवर्गेभिः तै वृतम् M **54d** खर्वभिः परिवारितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ खर्वर्भिः परिवारितम् K_7 खर्वाभिः परिवाराणि M खर्वर्भिः परिवारितः E

खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् ।
दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥ १:५५ ॥

शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम् ।
पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥ १:५६ ॥

समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् ।
मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥ १:५७ ॥

अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम् ।
परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम् ।
एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥ १:५८ ॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भवतो मम ।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥ १:५९ ॥

कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः ।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥ १:६० ॥

✣

55a खर्ववर्गेषु एकैकं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ खर्ववर्गेव एककम् M **55b** दशखर्वगणैर्वृतम् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ दशखर्वगणै वृतम् C_{45} दशखर्वगणे वृत्तं K_{7} दशखर्वेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम् M दशखर्वगणैर्वृतः E **55c** ०खर्वेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ ०गर्वेषु K_{7} **55d** शङ्कुभिः परिवारितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$ शङ्कुभिः परिवारितः E **56a** पृथगेकैकं em. पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ पृथगैनैव C_{45} **56b** ०वारितम् $K_{82}^{pc}M$ ०वारितः $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ ०तं K_{82}^{ac} **56d** समुद्रैः $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ समुदैः C_{94} दमु⟨दैः⟩ C_{45} • ०वारितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$ ०वारितः E **57a** तथै० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ तथे० C_{02} **57b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम् $C_{\Sigma}K_{82}M$ मध्यसख्यैस्तु तै वृतम् K_{10} मध्यसख्यैस्तु तेर्वृतं K_{7} मध्ये शङ्खचायुतैर्वृतः E **57c** मध्यसंख्येषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ मध्यसांखो च M मध्ये शंखेषु E **57cd** एकैकमनन्तैः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ एकैकं मनतैः K_{7} एकैकं अनन्तै M **57d** ०वारितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$ ०वारितः E **58b** परार्धपरिवारितम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ परार्ध___रितम् C_{02} परार्धै परिवारितम् । अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितं M परार्धैः परिवारितः E **58d** ०वारितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}M$ ०वारिवारितं K_{10} ०वारितः E **58e** कथितो $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}M$ ⟨कथितो⟩ K_{10} कथिता E **58f** शक्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ शक्य C_{02} • सांख्यमु० $C_{94}C_{02}K_{10}M$ साख्यमु० C_{45} स्यख्यमु० K_{82} संख्यमु K_{7} संख्यामु० E **59a** प्रमाणं $C_{02}K_{82}K_{7}ME$ प्रणामं $C_{94}C_{45}$ प्रमाण K_{10} **59b** संक्षेपाद्भवतो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ संक्षेपाद्वदतो C_{45} संख्येपाद्भवतो K_{7} संक्षेप ब्रुवतो M **60a** कोटिकोटि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ कोटीकोटि० M **60a** च परीमाणं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ च परिमाणं C_{45} (unmetr.) परिमाणश्च M **60b** ब्रह्मणा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ ___ C_{02} • ०कीर्तितम् $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}E$ ०कीर्ति⟨ताः⟩ C_{02} ०कीर्तितः $K_{82}M$

सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च ।
विंशकोटिष्वङ्गुलीषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥ १:६१ ॥

प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः ।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥ १:६२ ॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम ।
ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥ १:६३ ॥

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा ।
तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६४ ॥

बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम् ।
पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६५ ॥

एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम् ।
इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६६ ॥

अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु ।

⁘

61cd The folio in K_{10} ends with ऊर्ध्व॰, and the folios that may have contained verses 1.61d–2.22 are missing.

⁘

61c विंशकोटिष्वङ्गुलीषु conj. विंशकोटिषु गुल्मेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ विंशकोटि विना गुल्मे M **61d** ऊर्ध्वतस्त॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ऊर्ध्व__ K_{10} ऊर्द्धतो त॰ M • रविः $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ रवि E **62a** प्रमाणं $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$ प्रणामं C_{45} **62c** ब्रह्माण्डं चा॰ K_{82} ब्रह्माण्डश्च $C_{94}C_{45}K_7M$ ⟨ब्रह्माण्डाश्चा⟩॰ C_{02} ब्रह्माण्डाश्चा E • ॰मेयाणां $C_{94}K_{82}ME$ ॰मेयाणा $C_{45}C_{02}K_7$ **62d** ॰कीर्तितम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰कीर्तिताः C_{02} ॰कीर्त्तितः M **63b** ॰सत्तम $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$ __मः C_{02} **63c** पूर्णं $C_{94}C_{02}K_{82}E$ पूर्वे C_{45} पूर्ण्ण K_7 पूर्वं M **63d** मातरिश्वा $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ मातरिश्व M • ॰तथम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰तथा $C_{02}M$ **64a** संक्षिप्य $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ संक्षिप्यः M **64b** प्राप्तं चोशनसं $C_{45}K_{82}K_7$ प्राप्तं चौसनसं C_{94} प्राप्त×औसनसं C_{02} प्राप्ताश्चोशनसम M (unmetr.) प्राप्तश्चोशनसं E **64c** संक्षिप्य $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ संक्षिप्यः M **64d** प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ प्राप्तधश्च वृहस्पति M **65b** सूर्यं $C_{02}E$ सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_7$ सूर्य $C_{45}M$ • त्रिंशत्स॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ त्रिंशस॰ $C_{02}M$ **65c** ॰विंशत्सहस्राणि corr. ॰विंशहस्राणि C_{94} ॰विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_7M$ ॰विशत्सहस्राणि E **65d** मृत्युं प्राह $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ मृत्यु प्राहः M **66a** ॰विंशत॰ E ॰विंश॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7M$ **66b** कीर्तितम् E कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}M$ कीर्तिताः C_{02} कीर्त्तित K_7^{ac} **66c** वसिष्ठाय $C_{94}C_{02}K_{82}ME$ विशिष्ठाय C_{45} वहिष्ठाय K_7 **66d** विंशत्श्लो॰ corr. विंशश्लो॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ विशश्लो॰ C_{45} त्रिंशश्लो॰ M **67a** अष्टादशसहस्राणि $C_{\Sigma}K_{82}E$ आष्टादशसहस्राणि K_7 वसिष्ठेदशसहस्रं M

सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६७ ॥

षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः ।
दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६८ ॥

चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः ।
त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:६९ ॥

त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत ।
द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७० ॥

कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः ।
कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७१ ॥

ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे ।
गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय तु ॥ १:७२ ॥

राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः ।
सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७३ ॥

तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत ।

✣

67c सारस्वतस्त्रि॰ em. सारस्वता त्रि॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ सारस्वतास्त्रि॰ C_{45} सारस्वत तृ॰ M • ॰धामाय $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_7ME$ om. K_{82}^{ac} **67d** सहस्रदश $C_\Sigma K_{82}K_7E$ सहस्रादश M **68b** भर॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ भार॰ C_{02} सन॰ M **68d** अभाषत $C_{94}C_{45}K_{82}$ अ⟨भाषत⟩ C_{02} अभाषतः K_7E मभासतः M **69b** अन्तरी॰ $C_\Sigma K_{82}K_7E$ अन्तरि॰ M **69c** त्रय्यारुणिं corr. त्र्यैयारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}M$ त्रैयारुणि $C_{02}E$ त्र्यैयारूपिनि K_7 **69d** अभाषत $C_{94}C_{02}K_7$ अभाषतः C_{45} स्वभावत K_{82} मभासतः M ह्यभाषत E **70a** त्रय्यारुणि॰ corr. त्र्यैयारुणि॰ $C_\Sigma K_7$ त्रैयारुणि॰ $K_{82}E$ त्र्यैर्यारुणि॰ M • विप्रेन्द्रो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ विप्रेन्द $C_{02}M$ **70b** धनंजय॰ $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_7ME$ धन॰ K_{82}^{ac} • ॰भाषत $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ ॰भाषतः $C_{45}ME$ **71b** ॰मुनिः $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ॰मुणि M **71c** कृतंजयाद्वि॰ $C_{94}K_{82}E$ कृतंजया द्वि॰ $C_{45}C_{02}K_7$ धनञ्जय द्वि॰ M • ॰श्रेष्ठ $C_\Sigma K_{82}K_7M$ ॰श्रेष्ठो E **71d** ऋणंजय॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$ ऋणंजाय॰ C_{45} • ॰महात्मने $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ॰मभाशतः M **72a** प्राप्तो $C_\Sigma K_{82}K_7$ प्राप्तः M प्राप्तौ E **72b** महर्षिणे $C_\Sigma K_{82}K_7E$ महर्षिणः M **72c** गौतमाच्च $C_\Sigma K_{82}E$ गौतमाश्च K_7 गौतमेन M **72cd** भरद्वाजस्तस्माद्धर्यात्मनाय em. भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ भरद्वारस्तस्माद्धर्यद्वताय C_{45} भरद्वाज तस्मा हर्यद्वताय M भरद्वाजस्तस्माद्म्याद्मय E **73a** राजश्रवास्त॰ em. राजश्रव त॰ $C_\Sigma K_{82}E$ राजश्रव त॰ K_7 राजर्षव त॰ M **73c** ॰शुष्मात्त॰ $C_\Sigma K_7ME$ ॰शुष्मा त॰ K_{82} **73cd** प्राप्तस्तृ॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7ME$ प्रा⟨प्त तृ⟩॰ C_{02} **73d** भो $C_{94}C_{02}K_{82}K_7ME$ om. C_{45} **74b** वृक्षः $C_\Sigma K_{82}K_7E$ वृक्ष M • ॰भाषत $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ॰भाषतः $C_{02}ME$

शक्तिः पराशरं प्राह जतुकर्णाय वै ततः ॥ १:७४ ॥

द्वैपायनं तु प्रोवाच जतुकर्णो महर्षिणम् ।
रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७५ ॥

रोमहर्षेण प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये ।
दश द्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम् ।
मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७६ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः ॥

76ab ≈ Brahmāṇḍa P 3.4.67ab: मया चैतत्पुनः प्रोक्तं पुत्रायामितबुद्धये

✣

74c शक्तिः पराशरं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ शपरासर M^{ac} शक्ति परासर M^{pc} **74d** जतु० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$ तु० C_{45} जंतु० M **75a** द्वैपायनं तु em. द्वैपायनस्तु $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}M$ द्वैपायनाय E **75b** जतुकर्णो महर्षिणम् $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{7}$ जतुकर्णा महर्षिणः C_{02} जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac} जंतुकर्ण्णमहर्षिणा M जतुकर्णमहर्षिणा E **75d** ०मुनिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ०मुनि ME **76a** ०हर्षेण M ०हर्षाय $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ०हर्षणाय E **76b** ०बुद्धये $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ ०बुद्धयः M **76b** पुराणं सम्प्रकाशितम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}ME$ पुराण सम्प्रकाशितां C_{02} **76e** मानुषाणां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$ मनुषाणां C_{45} मानुषाना M • हितार्थाय $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ हित्यथाय M **76f** भूयः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ भूय ME **Colophon**: नामाध्यायः प्रथमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ नामाध्यायः प्रथमः श्लोक ७७ M नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच ।
श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम् ।
प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१ ॥

शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः ।
कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२ ॥

कस्य वा लयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः ।
का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३ ॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि ।
दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४ ॥

अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धृतम् ।
न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५ ॥

न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान् ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 195v–197r, C_{45} ff. 203v–204v, C_{02} ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 3v–4v, K_{10} exp. 43 and 42 (sic!; it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K_7 ff. 211v–213r; E pp. 585–588; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

5ab cf. LiṅP 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

✣

1a जनाग्रेण $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E जना__ C_{94} **2b** ब्रह्माण्डा॰ $C_\Sigma K_{82}K_7$ ब्रह्माण्ड E **2c** ज्ञेयं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E ज्ञेया C_{02} **2d** कति $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E कतिः C_{02} **3a** लयनं ज्ञेयं $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ लयनं C_{45} लक्षणं ज्ञेयं E **3b** वासिनः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E वासिरानः C_{45} **3c** का em. को $C_\Sigma K_{82}K_7$ किं E • प्रजा ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E प्र৲जा৲_या C_{94} **4b** न त्वं $C_\Sigma K_{82}K_7$ तत्वं E • ॰र्हसि $C_\Sigma K_{82}$E ॰हसि K_7 **4c** दैवतै॰ $C_{94}C_{45}K_{82}$ देवतै॰ $C_{02}K_7$E • शक्तिर् C_{94} शक्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E **5a** अगम्यगमनं $C_{94}C_{45}K_{82}$E अगम्यगगहनं C_{02} अगम्यगगमनं K_7 **5b** गुह्या॰ K_7E गुहा॰ $C_\Sigma K_{82}$ • समुद्धृतम् em. समुद्धितम् $C_\Sigma K_{82}$ सम्रद्धितं K_7 समृद्धिदम् E **5c** प्रभुर्ने॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E प्रने॰ C_{02} **5d** दण्ड्यो $C_{02}K_{82}K_7$ दण्डो $C_{94}C_{45}$ दण्ड्या E • दण्डकः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E ण्डकः C_{45}^{ac} पण्डकः C_{45}^{pc} **6a** सत्यो $C_\Sigma K_{82}K_7$ सत्यौ E • तत्र $C_\Sigma K_{82}K_7$ तत्रा E **6b** नो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E _ C_{94}

नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६ ॥

न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः ।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७ ॥

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः ।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८ ॥

नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये ।
न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९ ॥

गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा ।
याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१० ॥

अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः ।
न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११ ॥

द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते ।
मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२ ॥

आहूतसम्प्लवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा ।
न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३ ॥

न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते ।

✣

6c नानृजुर्न em. नाऋजुर्न्न $C_{94}E$ नाऋजुर्न $C_{45}K_7$ नाऋजुन्न K_{82} ⟨नाऋजु न⟩ C_{02} **6d** न तृष्णा न च $C_{\Sigma}K_7E$ न च तृष्णा न K_{82} • ईर्ष्यता $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ईर्ष्यताः C_{02} इर्ष्यता E **7a** क्रोधो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ क्रोधौ C_{02} **7b** सूयकः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ सूचकः C_{45} स्तेयकः E (unmetr.) **7d** शठो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ षठो C_{02} शठे E • मत्सरः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ मत्सराः E **8a** व्याधिर्न $C_{94}C_{45}K_{82}E$ व्याधि न $C_{02}K_7$ • जरा तत्र $C_{45}K_7$ जरास्तत्र $C_{94}C_{02}K_{82}E$ **8b** विक्लवः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ विक्लव E **9a** मानव॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ मा_व॰ C_{94} **9c** प्रशंसास्ति $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ प्रशंसाश्च E **10c** तत्रास्ति $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7E$ तत्रा K_{82}^{ac} **11a** व्रज त॰ $C_{\Sigma}K_{82}E$ व्रजस्त॰ K_7 **11c** कर्म ना॰ em. कर्म न $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ कर्मणा E **11d** कलिः $C_{\Sigma}K_{82}K_7^{pc}$ कलि K_7^{ac} E **12a** च न त्रेता $C_{02}K_{82}K_7E$ च न त्रेत्रा C_{94} च त्रेता न C_{45} **12b** कृतं चा॰ $C_{02}K_{82}$ कृतश्चा॰ $C_{94}C_{45}K_7E$ **12c** मन्वन्तरं न तत्रास्ति $C_{94}C_{45}K_{82}E$ मन्वन्तत्रास्ति C_{02} मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_7 **12d** कल्पश्चैव $C_{\Sigma}K_7E$ कल्पं चैव K_{82} **13a** आहूत॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ आभूत॰ E **13b** ब्रह्मरात्रिदिनं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ब्रह्मरात्रिदिवस् E **13c** जन्ममरणं तत्र $C_{02}K_{82}E$ जन्मरणं तत्र $C_{94}C_{45}$ जन्ममरणन्त्रत K_7 **13d** आपदं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ अपदं E **14a** चाशापाश॰ $C_{45}K_7^{pc}$ च सायाश॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7^{ac}E$ • ॰बद्धो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ॰द्धो C_{02} ॰वृद्धो E **14b** ॰मोहं $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ ॰मोहो C_{94}

न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४ ॥

न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा ।
ताराग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५ ॥

न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत् ।
न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यन्नरकं तथा ॥ २:१६ ॥

तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम् ।
अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७ ॥

हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते ।
देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८ ॥

परार्धद्विगुणोत्सेधो विस्तारश्च तथाविधः ।
अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९ ॥

अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे ।
प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहाणि च ॥ २:२० ॥

स्वादुमूलफलाः स्कन्धलताविटपपादपाः ।
कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१ ॥

तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः ।

✣

21c After कामरू०, C_{02} has two folios missing (ff. 271–272) and resumes only at 3.30b

---

16d cf. 19.48cd:विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् **17c** cf. MBh (Indices) 14.4.2743: ऐश्वर्यगुणसंपन्नाः क्रीडन्ति च यथासुखम्, and Brahmāṇḍa P 1.26.1: महादेवस्य महात्म्यं प्रभुत्वं च महात्मनः । श्रोतुमिच्छामहे सम्यगैश्वर्यगुणविस्तरम् ॥

✣

14c देवा $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ देवो C_{45} **15b** गन्धर्वा $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ गन्धर्वो E **16a** जपो $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ जयो C_{94} • नाह्निकस्त० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ नाह्निक त० C_{45} **16d** न तिर्यन्नरकं em. नातिर्यन्नरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$ नातिर्यनरकन् C_{45} नात्रिर्यं नरकस् K_7 न तीर्थन्नरकन् E **18a** हरेच्छाप्रभवाः K_7 हरेच्छप्रभवाः $C_{\Sigma}K_{82}$ हरेच्छाप्रभवा E **18c** वर्ज्यानि $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ वज्ज्ञानि E **19a** ०गुणोत्सेधो conj. ०गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०गुणेच्छेधा C_{02} ०गुणाच्छ्रेधा E **19b** विस्तारश्च K_7 विस्तारं च $C_{\Sigma}K_{82}E$ • ०विधः K_7 ०विधा $C_{\Sigma}K_{82}E$ **19c** अनेकाकार० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ अनेकार० C_{94} **20a** अन्ये $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ बहु० E **20c** षण्डाश्च $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ घण्टाश्च E **20d** ०रुहाणि C_{02} ०रुहानि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०सहानि E **21a** स्वादु० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ स्वाधु० C_{94} • ०मूल० $C_{\Sigma}K_7E$ ०मूला K_{82} • ०फलाः conj. ०फला $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ **21b** स्कन्ध० conj. स्कन्द० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$

तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२ ॥

परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम् ।
परार्धद्वयविक्षेपं योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३ ॥

ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज ।
अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यश्चैति कश्चन ॥ २:२४ ॥

शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम् ।
भोगमक्षय तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५ ॥

शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः ।
परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६ ॥

बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये ।
परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७ ॥

भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८ ॥

कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः ।
परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९ ॥

कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः ।

✣

22c ०बालाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०वराः E **23c** ०द्वय० $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ ०द्व० K_{82}^{ac} • विक्षेपं em. विक्षेपा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ विज्ञेया E **23d** ०त्तम $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ ०त्तमः K_{82} **24b** बलशक्तिश्च भो द्विज $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$ om. K_{82}^{ac} तव शक्तिश्च भो द्विज E **24c** अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ om. K_{82}^{ac} **24d** न तिर्यश्चैति कश्चन $K_{82}^{pc}K_7$ न तिर्यश्चेति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}E$ न तिर्यं चेति कश्चन K_{82}^{ac} **25c** भोगमक्षय त० em. भोगमक्षयस्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) भोगमयास्तु त० E **25d** ०मृत्युर्न $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०मृत्यु न K_{10} **26b** प्रभाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ प्रभा E **26d** ०शानानां $C_{94}C_{45}K_{82}E$ ०शानाना K_{10} ०गानानां K_7 • स्मृतालयः $C_{94}K_{10}K_7$ स्मृतालय C_{45} स्मृतालयं K_{82} स्मृतालया E **27a** ०भाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०भा E **27b** ज्ञेयास्त० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ ज्ञेया त० $K_{82}E$ • ०आलये $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०आलयं E **27d** दिश० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ दिशि K_{10} **28a** ०प्रभाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०प्रभा E **28b** दक्षिणां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ दक्षिण० E • दिशम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ दिशिम् $C_{45}E$ **28d** ०घोरा० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०धोरा० E • ०श्रिताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०श्रिता E **29b** पश्चिमां $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ पश्चिमा C_{45} • दिश० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ दिशि० K_7 • ०श्रिताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०श्रिता E **29d** सद्यमिष्टा० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ सद्यमिष्ट्वा० K_{82} • स्मृतः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ स्मृताः C_{45} **30b** उत्तरां $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ उत्तरा C_{45} • दिशम् $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ दिशिम् C_{94}

परार्धपरकोतीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३० ॥

ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः ।
अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१ ॥

सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः ।
अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२ ॥

संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक् ।
पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३ ॥

शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत् ।
शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४ ॥

अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च ।
कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च ।
तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५ ॥

गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तप्त्वा च वै पुनः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६ ॥

सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज ।
दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः ।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७ ॥

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्वा महीं पूर्णां...

✣

30d ०लयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०लय K_7 **31a** कलाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ कला E **31b** चतुष्कलाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ चतुष्तके E **31d** वामदेवा० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ वामदेव० K_{10} **32a** ज्ञेयाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ज्ञेया E **32b** संसारा० $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7E$ संसा० C_{45}^{ac} **32c** ०त्रिंशत्क० corr. ०त्रिंशक० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ह्येताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ज्ञेयाः E **32d** ०सत्तम $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०सत्तमः $K_{10}E$ **33a** संख्या वर्णा $C_{45}K_7$ संख्या वर्ण्णो $C_{94}K_{10}$ संख्या वण्णा K_{82} संध्या वर्णा E **33b** एकैकस्य $C_{94}K_{10}K_7E$ ऐकैकस्य $C_{45}K_{82}$ **33d** बोधव्यास्त० em. बोधव्या त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **34a** ०कृष्ट्या $C_{94}C_{45}K_{10}E$ कृष्टा $K_{82}K_7$ **34b** योगं सदाभ्यसेत् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ योग समभ्यसेत् K_{10} **34c** ०योगं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०योग E **35c** ०तप E ०तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **35e** शक्येत $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ शक्यैत C_{45} शक्येते E **35f** देवै० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ देवे० K_7 • ०धन $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ०धनम् C_{45} **36a** गन्तुं $C_{94}C_{45}K_{82}E$ गन्तु $K_{10}K_7$ • शक्येत $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ शक्यन्ते E **37a** ०द्वीप० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०दीप० K_7 • ०समुद्राणि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०समुद्राय K_{10} **37c** गन्तुं $C_{94}C_{45}K_{82}E$ गन्तु K_{10} गंन्तु K_7 • शक्येत $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ शक्यन्ते E

स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात् ।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत् ।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८ ॥

यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः ।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९ ॥

कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम् ।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन् ।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४० ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः ॥

✣

38a स्वदेहान्मांस० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ स्वदेहात्मांस० K_7 स्वदेहात्मां स० E **38a** ०स्वं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०स्व K_{10} **38e** न तत्र गन्तुं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ न तत्र गन्तुं न C_{45} **38f** ०दुष्करैः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०दुष्कृतः K_{10} **39c** ०दान० $C_{94}C_{45}K_7E$ ०दानं K_{82} ०दानै K_{10} **39d** ०पारगः $C_{45}K_{82}K_7E$ ०पारगाः $C_{94}K_{10}$ **39a** ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K_{10} ब्रह्माण्डात्तस्य भोगास्तु E **39b** भुङ्क्ते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ⟨भुङ्क्ते⟩ K_7 भुक्त्वा E • ०गः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ ०गाः K_{82}^{ac} **40b** धर्मो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ धर्मे K_7 **40e** ०कलनात्काल० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०कलना काल० K_{10} **Colophon**: नामाध्यायो द्वितीयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ नामाध्याय द्वितीयः K_{10} नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच ।
किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते ।
कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१ ॥

कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः ।
कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः ।
आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३ ॥

श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः ।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४ ॥

✣

Testimonia for this chapter: P_{57} exp. 215r–215v (breaks off after 3.14d and resumes at 4.8a), C_{94} ff. 197r–198v, C_{45} ff. 204v–206r, C_{02} ff. 273r–273v (broke off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 4v–6r, K_{10} exp. 42, 47 (upper), 48 (lower), K_7 ff. 213r–214v, E pp. 588–591; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

3cd cf. LiṅgP 1.10.12cd–13ab: धारणार्थे महान्ह्येष धर्मशब्दः प्रकीर्तितः ॥ अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते । **3** cf. BrahmāṇḍaP 1.32.29: धारणार्थो धृतिश्चैव धातुः शब्दे प्रकीर्तितः । अधारणामहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ ; cf. VāyuP 1.59.28: धारणा धृतिरित्यर्थाद्धातोर्धर्मः प्रकीर्तितः । अधारणे ऽमहत्त्वे च अधर्म इति चोच्यते ॥ ; ≈ MatsP 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते । आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते । **4** cf. 4.74 below: चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः । गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥

✣

1a आहुः $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ आहु E **1d** स्मृताः $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ स्मृता C_{45} स्मृतः E **2a** कौतूहलं $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ कौतुहल E • ममोत्पन्नं $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E समोत्पन्नं K_7 **2b** संशयं $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E सशयं C_{94} **3c** आधारणान्म॰ $P_{57}C_{94}K_{10}$ आधारणात्प॰ C_{45} आधारणात्म॰ $K_{82}K_7$ आधारेण म॰ E **3d** इत्यभिधीयते $C_{94}K_{82}K_7$E ⟨इ⟩त्यभिधीयते⟩ P_{57} इत्यविधीयते $C_{45}K_{10}$ **4ab** ॰स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च॰ C_{94} ॰स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च॰ $P_{57}C_{45}K_{10}$ ॰स्मृतिद्वयो मूर्त्ति च॰ $K_{82}K_7$ ॰स्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E **4b** ॰वृषः $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ॰वृष K_7 **4c** चतुरा॰ $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}$E चातुरा॰ $C_{94}K_7$

गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज ।
देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५ ॥

ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः ।
तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६ ॥

दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः ।
तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह ।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७ ॥

विगतराग उवाच ।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्ताभ्यः पृथक्पृथक् ।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा ।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९ ॥

श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः ।

✣

5ab C_{45} reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab.

6ab cf. DevīP 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

✣

5a विज्ञेयाः em. विज्ञेयः $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{45} **5c** ०मानुष० $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०मानुषि० P_{57} **6a** ब्रह्मणो $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ om. C_{45} ब्राह्मणो E • भित्त्वा $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ वित्त्वा K_{10} **6b** धर्मः $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ धर्म K_{10} **6d** ०मध्यमाः $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{45} **7a** ०आक्षी $P_{57}C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ om. C_{45} ०आक्षि E **7b** ०आद्याः em. ०आद्या $P_{57}K_{10}K_7E$ ०आढ्याः K_{82} om. C_{45} ०आढ्या C_{94} • ०हराः $K_{10}E$ ०हरा $P_{57}C_{94}K_7$ om. C_{45} ०×ऽमाः? K_{82} **7cd** तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह $P_{57}C_{94}K_{10}$ गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to 3.5a) C_{45} तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह $K_{82}K_7$ तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E **8** विगतराग उवाच $C_{45}K_{82}^{pc}K_7E$ विगतराग उ $P_{57}C_{94}K_{10}$ om. K_{82}^{ac} **8b** ताभ्यः em. तेभ्यः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **9a** लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः C_{94} लक्ष्मीर्धृतिस्तुष् C_{45} लक्ष्मी द्धृतिर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{ac} लक्ष्मीर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{pc} लक्ष्मीं धृति तुष्टिः K_{10} लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः $P_{57}K_7$ लक्ष्मी धृतिस्तुष्टी E **9b** पुष्टिर्मे० $P_{57}C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ पुष्टि मे० E • लज्जा $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ लजा K_{82} **9c** बुद्धिः $P_{57}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ बुद्धि C_{94} **9d** सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः conj. सिद्धिश्चाभूतिसम्भवाः P_{57} सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ सिद्धिश्चातिसम्भवा C_{45} सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E **10a** कामः K_{82} काम० $P_{57}C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ धर्म० E

धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१० ॥

पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा ।
क्रियायास्त्वभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११ ॥

लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधःसुतः स्मृतः ।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२ ॥

क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्ध्यवसायो वपोः सुतः ।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत ।
स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३ ॥

विगतराग उवाच ।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन ।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४ ॥

✣

14c In P_{57}, folio 215v ends with कौतूहलमती and the next available folio side (217r) starts with त्यमिष्टगतिः प्रोक्तं in 4.8a. Thus one folio (f. 216), containing 3.14d–4.7, is missing.

---

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in KūrmP 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः । धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते ॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा । क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत । लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः ॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत । यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः ॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूद्देवानन्दो व्यजायत । इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः ॥ **11cd** ≈ LiṅP 1.70.295ab:क्रियायामभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; ≈ KūrmP 1.8.22cd: क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च; cf. LiṅP 1,5.37: धर्मस्य वै क्रियायां तु दण्डः समय एव च

✣

11a लाभः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ लाभ॰ $K_{82}E$ **11b** ॰पुत्रः em. ॰पुत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • श्रुत॰ $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ श्रत॰ C_{45} **11c** त्वभवत्पुत्रो em. त्वभयः पुत्रो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तूभयः पुत्रौ E **11d** दण्डः corr. दण्डे $C_{94}K_{82}^{ac}$ दण्डो C_{45} दण्ड॰ $K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ • च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तु E **12a** लज्जाया विनयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ लज्जायाः विनय॰ E **12b** सुतः स्मृतः $K_{82}K_{10}K_7E$ सुतः ×× C_{94} सुतःस्तथा C_{45} **12c** सुधियः E सुधिय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • पुत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ पुत्रः E **12d** अप्रमाद॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ अप्रमादा॰ K_{82} **13b** वपोः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ वपो K_{82} **13d** सिद्धे॰ $C_{45}K_{82}K_{10}$ सिद्धि $C_{94}K_7E$ • व्यजायत $C_{94}C_{45}K_{82}$ व्यजायते $K_{10}E$ व्यजायतः K_7 **13e** स्वायम्भुवे $C_{94}K_{82}K_7$ स्वायम्भुवो C_{45} स्वयम्भुवे $K_{10}E$ • ऽन्तरे त्वासन् conj. ऽन्तरे त्वासि $C_{94}C_{45}K_{82}$ ऽन्तरे त्वासीत् K_{10} ऽन्तरे त्वासं K_7 ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ द्धर्म K_7 धर्मः E **14c** कौतूहल॰ $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ कोतूहल॰ C_{45} • ॰तीवं मे $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰तीव मे C_{45} **14d** कर्तय em. कीर्तय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ • ॰संशयम् $C_{94}K_{82}K_7E$ ॰संशयः $C_{45}K_{10}$

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता ।
दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् ।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५ ॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु ।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ।
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ ३:१६ ॥

एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ।
अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ३:१७ ॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

[पञ्चविधा हिंसा]

त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम् ।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८ ॥

15cd cf. Manu 3.171ab:दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also MatsP 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः । इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन् ॥ **15c–f** ≈ MBh Indices 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ MatsP 145.30cd–31ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ≈ Brahmāṇḍa P 1.32.33cd–34ab: दाराग्निहोत्रसम्बन्धाद् द्विधा श्रौतस्य लक्षणम् । स्मार्तो वर्णाश्रमाचारैर्यमैः स नियमैः स्मृतः ॥ **16cd** ≈ MBh 12.8.17ab: अहिंसा सत्यवचनमानृशंस्यं दमो घृणा **16** ≈ VDhU 3.233.203: आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा च दमः स्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यं चार्जवं च यमा दश ॥

✣

15a श्रुति॰ $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ श्रुतिः $C_{45}E$ **15ab** ॰द्वयोर्मूर्तिर्ध॰ C_{94} ॰द्वयो मूर्ति ध॰ $C_{45}K_{82}K_{10}$ ॰द्वयी मूर्ति ध॰ K_7 ॰द्वयोर्मूर्ति ध॰ E **15b** ॰कीर्तिता $C_{94}C_{45}K_{82}E$ ॰कीर्त्तितः K_{10} कीर्त्तिताः K_7 **15cd** ॰बन्धमि॰ em. ॰बद्ध इ॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ॰बन्ध इ॰ $K_{10}E$ **15d** श्रौतस्य em. श्रोतस्य $C_{94}C_{45}K_7$ श्रौत्रस्य K_{82} स्रोत्रस्य K_{10} श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो em. स्मार्त $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ E **16a** नियम॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ नियमै॰ K_{82} **16d** ॰मानृशंस्यं em. ॰मनृशंस्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ॰मानृशंस्या K_7 **16e** धन्या॰ E धन्यः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ ध्यन्यं K_{82} • माधुर्य॰ E माधूर्य॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ **16f** आर्जवं च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ आर्जवश्च E **17b** ॰माहुर्म॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ॰माहु म॰ K_7 **17d** शृणुष्वा॰ $C_{94}C_{45}K_7E$ शृणुष्व॰ $K_{82}K_{10}$ **18a** बन्धो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ बद्धो K_{10} बन्ध E **18c** हिंसां $C_{94}K_{82}K_7$ हिंसा $C_{45}K_{10}E$ • ॰विधामाहु॰ $C_{45}K_{82}K_7$ ॰विधमाहु॰ C_{94} ॰विधान्याहु॰ K_{10} ॰विध प्राहु॰ E

काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः ।
तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९ ॥

बद्ध्वा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः ।
अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२० ॥

शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः ।
त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१ ॥

यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः ।
वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्द्वारा निहतः स्मृतः ॥ ३:२२ ॥

विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा ।
हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३ ॥

[अहिंसाप्रशंसा]

अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान् ।
क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४ ॥

नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः ।
नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५ ॥

नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम् ।
नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६ ॥

✣

19a काष्ठलोष्ट० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E का⟨ष्ठ⟩__ K_{10} **19b** निर्दयाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ निर्दया E **19c** ०भिन्नाङ्गो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०भिन्नाङ्गा E **19d** ०वध्यमवा० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ०वध्यववा० C_{94} **20a** भुजोरश्च $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ भुजौरश्च K_{82}E **20b** शिरोरुक्कण्ठ० em. शिरोरुकण्ठ० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ शिरोरुः कण्ठ० E **20c** अनाहता म्रियन्त्येवं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E अनाहत म्रियंत्येष K_{10} **20d** वधो बन्धनजः स्मृतः conj. ०नजाः स्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ०नजाः स्मृता K_7 ०नज स्मृतः E **21a** ०चौरभयैर्घोरैः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E ०चोरभयै घोरै K_{10} **21d** अन्यैर्वापि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E अन्ये चापि K_7 **22a** हरेद्वि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E हरे वि० K_{10} **22b** वधः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ वध E **22a** ०भिभूतानां $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E ०विभूतानां K_{10} **22b** तद्द्वारा नि० conj. तद्वारान्नि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तद्द्वारान्नि० E **23ab** ०शस्त्रैर्माया० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ०शस्त्रै मा० K_7 ०शस्त्रैर्म्मया० E **23c** हिंसकान्याहु वि० $C_{45}K_{10}K_7$ हिंसकान्याहुर्वि० $C_{94}K_{82}$ (unmetr.) हिंसकेत्याहु वि० E **24c** परमं धर्मं $C_{94}C_{45}K_{82}$E परमं धर्म K_{10} परमो धर्मं K_7 **24d** त्यजेत्स दुरात्मवान् $C_{45}K_7$E त्यजेच्छ दुरात्म× C_{94} त्यजेत्सुदुरात्मवान् K_{82} त्यजेत्स दुरात्मनम् K_{10} **25b** ०तरं $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_7$ ०तन् C_{45}^{ac}E **26d** परं तपोधन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ पर तपोद्यमाः E

यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम् ।
स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७ ॥

सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः ।
स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८ ॥

अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः ।
अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९ ॥

अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम् ।
अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३० ॥

अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः ।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१ ॥

अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः ।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२ ॥

[मांसाहारः]

मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत् ।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३ ॥

✣

29d C_{02} resumes here in exp. 189, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$

---

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38

✣

27a यो हिनस्ति न $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ यो न हिन्सन्ति K_{10} यो हि नास्ति न E **27b** उद्भिज्जादि em. उद्भिजादि $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}E$ उद्भिजानि K_{82} • ०विधम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०विधिं K_{7} **27c** पुरुषः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ पुरुष० E **28a** ०दयां नित्यं $C_{94}K_{82}E$ ०दया नित्यं $C_{45}K_{10}$ ०दया नित्य K_{7} **28c** यज्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$ यज्या K_{10} **29a** परमं ती० $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$ परन्ती० C_{45} **30a** यज्ञः $C_{45}C_{02}K_{10}E$ यज्ञर् C_{94} यज्ञ $K_{82}K_{7}$ **30c** परमं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ परमो E **30d** परमा $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ परमां K_{10} **31ab** (अहिंसा... दमः) $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ om. E **31c** लाभः K_{7} लाभ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ लाभो C_{02} **31d** परमं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ परमा K_{82} **32a** धर्मः $K_{82}K_{7}$ धर्म $C_{94}C_{45}E$ धर्मो C_{02} ध_ K_{10} **32b** अहिंसा परमा गतिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ _____ K_{10} अहिंसा परमो गतिः E **32c** अहिंसा परमं ब्रह्म $C_{\Sigma}K_{82}E$ ⟨अहिंसा परमं ब्रह्म⟩ K_{10} अहिंसा परंमं ब्रह्म K_{7} **33a** मांसाशनान्नि० $C_{94}C_{45}E$ मान्साशन नि० C_{02} मांसाशनन्नि० K_{82} मन्सासनन्नि० K_{10} ⟨मांसशानान्नि⟩० K_{7} **33d** मांसं $C_{\Sigma}K_{82}$ मांस $K_{10}E$ मासं K_{7}

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४ ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५ ॥

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा ।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६ ॥

वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः ।
मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७ ॥

मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः ।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८ ॥

वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः ।
निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९ ॥

तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज ।
बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४० ॥

34ab = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ UUMS 2.48cd: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति **34** ≈ Manu 5.52 **35** ≈ Manu 5.41: मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि । अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ **36** = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत॰in pāda b)

✣

34a ॰मांसेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ॰मासेन K_7 **34b** वर्धयितु॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E वर्द्धयति K_{10} **34c** पितॄन् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ पितॄन् C_{02}E ⟨पितॄन⟩ K_{10} **34d** ततो ऽन्यो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तदन्यो E **35b** ॰दैवत॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E ॰देवत॰ $C_{02}K_{10}$ **35c** अत्रैव पशवो हिंस्या $C_{94}C_{02}K_7$E अत्रैव पशवो हिंसा C_{45} अत्रैव पशवो हिंस्यान् K_{82} _____ K_{10} **35d** नान्यत्र मनुरब्रवीत् $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E __⟨त्र मनुरब्रवीत⟩ K_{10} **36a** क्रीत्वा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ कृत्वा E • ॰प्युत्पाद्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰प्युत्पाद्या॰ E **36b** ॰हृत॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰हित॰ E • वा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ च E **36c** पितॄंश्चार्चयित्वा $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ पितृश्चार्चयित्वा K_{10} पितृश्चार्पयित्वा E **36d** मांसं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E मासं K_7 **37b** ॰शील॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰शल॰ C_{02} • ॰व्रतैः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰व्र⟨तः⟩ C_{45} **37c** ॰वृत्तानां $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ॰वृत्ताना K_{10} ॰वृत्तीनां E **37d** न $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E त C_{45} **38a** पर्ण॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ पण्ण॰ K_{82} पर्णा॰ E **38ab** ॰हाराद॰ $C_{94}C_{02}K_{10}^{pc}K_7$E ॰हाद॰ K_{10}^{ac} ॰हारा अ॰ $C_{45}K_{82}$ **39ab** ॰हारा रा॰ $C_{45}K_{82}K_{10}$ ॰हाराद्रा॰ $C_{94}C_{02}K_7$E **39d** ॰भोजिभिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰भोगिभिः E **40a** मांसं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E मासं K_7 **40b** हीहेत $C_{\Sigma}K_7$E हीयेत $K_{82}K_{10}$ **40c** गुणाकर्षा॰ conj. Törzsök गुणाकाशा॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ गुणा कुर्या॰ E

तृतीयो ऽध्यायः

अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया ।
इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१ ॥

त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानव
एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः ॥

✣

41b ०यज्ञसमीह्या $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ०धर्मसमीह्या C_{02} ०यज्ञसमीह्याः K_7 ०धर्मसमीह्य E **41c** यशः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E य⟨शं⟩ C_{02} **41d** परा गतिः $C_{02}K_{82}K_7$ ⟨परा गतिः⟩ C_{94} पराङ्गतिम् $C_{45}K_{10}$ परां गतिः E **42a** त्रैलोक्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E त्रैलोक्य K_{10} • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे $C_{45}C_{02}K_{10}K_7$E अ⟨खिलं⟩××××××× C_{94} अखिलं दत्तोत्तमे ब्राह्मणे K_{82} **42b** कोटीयज्ञसहस्रपद्मम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ××××××××× C_{94} • महीं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E मही C_{02} **42c** ०कोटि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०कोटी० E (unmetr.) • स्नात्वा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E स्ना ऽ C_{45} **42d** ०फलमहिंस० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०फलं त्वहिंस० K_7 • निःसंशयः $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ×××× C_{94} निःसंशय× C_{45} निःसंशयं E **Colophon**: नामाध्यायस्तृतीयः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ नामाध्यायस्तृतीय K_7 नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच ।
सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा ।
यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१ ॥

आक्रोशताडनादीनि यः सहेत सुदुःसहम् ।
क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२ ॥

वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित् ।
न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३ ॥

वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः ।
पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४ ॥

न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 198v–201v, C_{45} ff. 206r–208v, C_{02} ff. 273v–277r, K_{82} ff. 6r–9r, K_{10} exp. 48–50 (lower–upper), K_7 ff. 214v–217r, E pp. 591–597; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also BrahmāṇḍaP 3.3.86ab: असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते **1cd** cf. ŚDhŚ 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति । यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम् ॥ **2** cf. ŚDhŚ 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

✣

1a सद्भावः $C_\Sigma K_{82} K_7$ सद्भाव० K_{10}E **1ab** सत्यमित्याहुर्दृ० $C_{45} K_{82} K_7$E सत्य⟨मि⟩त्याहु दृ० C_{94} सत्यमित्याहु दृ० C_{02} सत्यामित्याहुर्दृ० K_{10} **1b** ०प्रत्यय० $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10}$ ०प्रत्य० C_{02} ०प्रत्येय० K_7 प्रत्यक्ष० E **1c** यथाभूतार्थकथनं $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7$E यथाभूतार्थ C_{02}^{ac} यथाभूतार्थ×क्त कथनं C_{02}^{pc} **1d** तत्सत्यकथनं $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$E तत्सत्यकथकं C_{45} कथनं स्मृतं C_{02}^{ac} सत्यककथनं स्मृतं C_{02}^{pc} **2a** ०ताडना० $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$E ०नाडना० C_{45} **2b** सुदुःसहम् $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7$E सुदुसहं C_{02} **2d** सत्यमुदाहृतम् $C_{45} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$E ⟨सत्य⟩मु⟨दा⟩हृतम् C_{94} **3a** ०द्यतः $C_\Sigma K_{10} K_7$E ०द्यत K_{82} • शस्त्रं $C_{94} K_{82} K_{10} K_7$ शस्त्र C_{02} सत्य C_{45}E **3b** कर्हिचित् C_ΣE कर्हचित् $K_{82} K_{10} K_7$ **3c** सत्यं $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ सत्य C_{45}E **4b** ०तुरः $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$E ०तुर C_{45} **4c** पृच्छतो $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7$ पृच्छते E **4d** तद्वापि $C_\Sigma K_{82} K_7$E तदपि K_{10} **5a** हिनस्ति $C_{94} C_{45} K_{10} K_7$ हि नास्ति $C_{02} K_{82}$E **5b** राजन्न $C_{94} C_{45} K_{10} K_7$E राज न C_{02} राज्यं न K_{82}

प्राणात्यये सर्वधनापहारे
पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५ ॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः ।
सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६ ॥

सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम् ।
सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥ ४:७ ॥

सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम् ।
सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८ ॥

सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः ।
सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९ ॥

अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम् ।

---

5 ≈ MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥; MatsP 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले । प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥ etc. **9c** ≈ VarP 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव

✣

5c ०त्यये $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०त्यजे K_{10} • ०पहारे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०प्रहारे $C_{02}K_{10}$ **6b** ०मानुष० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०मानुष्य० K_7 • सत्यं धर्मः परो यतः $C_{45}C_{02}$ सत्यं धर्मः पयतः C_{94} सत्यं धर्म परो यतः $K_{82}K_7$ सत्यधर्म परो यतः K_{10} सत्यधर्मपरायणः E **6c** श्रेष्ठं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ श्रेष्ठ K_{10} E • वरिष्ठं च $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ वरिष्ठम्वरिष्ठम्वश्च C_{45}^{ac} **6d** सत्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ सत्य० $C_{45}K_{10}$ • धर्मः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ धर्म $C_{02}E$ **7a** सत्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ सत्य C_{02} **7b** सत्यमक्षयभोगदम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ सत्यंमक्षयभोगदम् $C_{45}C_{02}$ सत्यमक्षयते नरं E **7c** पोतः $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ पोत K_{82} प्रोक्तः E **7d** पन्थान विस्तरम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यज्ज्ञानविस्तरम् E **8a** ०ष्टगतिः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०ष्टा॰गतिः K_{10} **8c** तीर्थं $C_{\Sigma}K_{82}$ तीर्थ $K_{10}K_7$ तीर्थात् E **9a** सत्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सत्य C_{45} **9b** शमः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ शमम् K_{10} **9c** सत्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ संत्यं C_{45} सत्य K_7 **9d** सुखम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सुखः E **10a** ०सहस्रं च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०सहस्रस्य C_{02} **10b** तुलया $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ तुल्यया C_{02}

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१० ॥

सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता ।
सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११ ॥

तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः ।
सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२ ॥

अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिना चरः ।
सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३ ॥

लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४ ॥

सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम् ।
सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५ ॥

---

10 = MBh 1.69.22 = MBh Indices 13.20.330 = MarkP 8.42 = VDhU 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ VDh 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते); cf. ŚDhŚ 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यश्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥
11 ≈ VarP 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च । अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता ॥ ≈ VDhU 3.265.4cd–5ab: सत्येन वायुरभ्येति सत्येनाभासते रविः ॥ सत्येन चाग्निर्दहति स्वर्गं सत्येन गच्छति । **13c** ≈ VarP 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

✣

10c ०सहस्राद्धि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०सहस्रा हि C_{02} **10d** एव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ एवं $C_{02}E$ **11ab** सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता $K_{82}K_7$ सू्र्यः स॰त्येन पृथि स्थिताः C_{94} सूर्यः सत्यैन पृथिवी स्थिता C_{45} सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C_{02} सूर्य ॰सत्ये॰ ___ वी स्थिता K_{10} सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E **11c** वायवो $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ वात्यवो K_{10} **11d** सत्ये $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सत्यात् E **12a** सागराः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ सागरा C_{02} **12b** समयेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सत्येन च E **13ab** सत्येन सत्येन $C_{\Sigma}K^{pc}_{82}K_{10}E$ सत्येन $K^{ac}_{82}K_7$ **13b** शशिनाचरः conj. सशि॰भाचरः॰ C_{94} शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_7$ श॰सि॰×चरः C_{45} स शिरा वरः C_{02} शशिभाष्करः E **13c** विन्ध्यास्तिष्ठन्ति $C_{94}K_{82}K_7$ विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$ विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02} तिष्ठते विन्ध्यो E **14a** ०लोकः E ०लोक $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • स्थितः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ स्थिः K_7 • सत्ये $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सत्यं E **14b** मेरुः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ मेरु $C_{02}E$ **14c** वेदास्ति० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ देवास्ति० C_{45} वेदा ति० E **14d** सत्ये $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ प्रतिष्ठिति K^{ac}_7 प्रतिष्ठितः K^{pc}_7 **15a** गौः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ गौ $C_{02}K_{10}$ **15ab** क्षीरं सत्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ क्षीत्यं C^{ac}_{45} क्सी× नित्यं C^{pc}_{45} **15b** क्षीरे घृतं स्थितम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02} क्षीरे घृत स्थितम् K_{10} क्षीरं स्थितं घृतम् E **15c** सत्ये जीवः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ सत्ये जीव K_7 सत्यं जीव E **15d** जीवः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ जीव C_{02}

सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः ।
रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६ ॥

एवं सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत ।
सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७ ॥

[यमेष्वस्तेयम् (३)]

विगतराग उवाच ।
न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् ।
उपरिष्टादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम् ।
अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम् ।
प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९ ॥

धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम् ।
वार्यमाणापि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२० ॥

उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम् ।
मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते ।

✣

16a सत्यमेकेन $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ सत्येमेकेन K_{10} सत्यमेकैन C_{45} **16b** धर्म॰ E धर्मः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ • ॰निश्चयः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰निश्चः C_{94} **16d** सत्यमेकं $C_\Sigma K_{82}K_7E$ सत्येमेकं K_{10} • सुरक्षितम् $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$ सुरक्षितः K_{82} सुरिक्षितम् C_{45} **17a** एवं सत्य॰ C_{45} एतत्सत्य॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **17b** सुव्रत $C_{94}K_{82}K_7$ सुव्रते $C_{45}K_{10}$ सुव्र⟨तः⟩ C_{02} सुव्रतं E **18a** तृप्तिं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ तृप्ति C_{02} • विजानामि $C_\Sigma K_{82}K_7E$ विनामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94} धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** ॰धन $C_{02}K_{82}K_{10}E$ ॰धून C_{94} ॰धनः $C_{45}K_7$ **19b** ॰कीर्तितम् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰कीर्त्तिताम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ त्कोच ततः C_{45} उत्कोचं चानृतः E **19c** तुलाव्याजः $C_{45}K_7E$ तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19d** ॰सह्य॰ $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ॰सह्ये K_{10} • ॰स्तेय $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$ ॰स्तेन $C_{94}K_7$ • पञ्चमम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ पञ्चमः $C_{02}E$ **20a** धृष्टदुष्ट॰ $C_{94}K_{82}K_7E$ धृष्टदुम्न॰ C_{45} धृतदुष्ट॰ C_{02} दृष्तदुष्ट॰ K_{10} **20b** ॰कर्षणम् $C_\Sigma K_{10}K_7E$ ॰कर्षण K_{82} **20b** वार्यमाणापि em. वार्यमाणो ऽपि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ वार्यमानो वि॰ C_{45} **21a** उत्कोचं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र $C_\Sigma K_{82}K_7E$ विद्रेन्द्र K_{10} **21b** ॰संकर॰ $C_{02}K_{82}$ ॰शङ्कर॰ $C_{94}C_{45}K_{10}$ ॰सकर॰ K_7 ॰संहार॰ E • ॰कारकम् $C_\Sigma K_{10}K_7E$ ॰कारकः K_{82} **21c** मूल्यं conj. मूल $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ • ॰विनाशार्थ॰ $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ ॰विनार्थ॰ K_{82}^{ac} **21d** ॰त्कोचः $C_\Sigma K_{82}K_7$ ॰त्कोचं K_{10} ॰त्कोच E

तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥४:२१॥

प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति ।
तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥४:२२॥

तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि ।
चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥४:२३॥

दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा ।
अपहृत्य धनं मूढः स चौरश्चोर उच्यते ॥४:२४॥

नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः ।
नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥४:२५॥

नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः ।
नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥४:२६॥

नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः ।
नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेयसमो ऽयशः ॥४:२७॥

23cd cf. UMS 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

✣

21ef विजानीयाद्र॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ विजानीया द्र॰ C_{02} **22c** तं च स्तेनं C_{94} तश्च स्तेन C_{45} तं च स्तेयं K_{82} तश्च तेय K_{10} सो ऽपि तेन $C_{02}E$ तश्च तेन K_7 **22d** ॰हारकम् $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_7E$ ॰हारकः C_{02} ॰हारका K^{ac}_{82} ॰हारकाः K_{10} **23a** परस्वार्थं $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$ परस्यार्थं E • हरेद्यदि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ हरेद्यति C_{45} **23d** कूटकापटिका K_{10} ⟨कु⟩टका यटिका C_{94} कूटकायटिका $C_{45}C_{02}K^{ac}_{82}K_7$ कूटकार्यटिका $K^{pc}_{82}E$ **24a** ॰र्जव॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰जव॰ K_{10} **24b** च्छद्मना E च्छन्मना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ च्छत्माना K_7 **24cd** मूढः स $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ मूढास्स K_{10} **24d** चौरश्चोर K_7 चोरश्चोर $C_{94}C_{02}K_{10}E$ चौर चोर C_{45} चौरश्चौर K_{82} **25ab** (नास्ति... तत्समः) $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ om. E **25a** स्तेय॰ $K_{82}K_7$ तेन C_{94} स्तेन॰ $C_{45}C_{02}K_{10}$ om. E **25b** ॰समः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰समं C_{02} om. E **25cd** (नास्ति... ऽनयः) $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ om. E **25c** स्तेन॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ तेन C_{02} स्तेय॰ K_7 om. E • ॰समा॰ $C_{45}C_{02}K_{10}$ ॰समो $C_{94}K_{82}K_7$ om. E **25d** स्तेन॰ $C_{\Sigma}K_{10}E$ स्तेय॰ $K_{82}K_7$ **26a** स्तेय॰ $K_{82}K_7E$ स्तेन॰ $C_{\Sigma}K_{10}$ • ॰समा $C_{02}K_{10}$ ॰समो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ **26b** स्तेन॰ $C_{\Sigma}K_{10}$ स्तेय॰ $K_{82}K_7$ तेन E **26c** स्तेन॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ स्तेय॰ $C_{02}K_{82}E$ • ॰सम $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ (unmetr.) ॰समं K_{10} • अज्ञो C_{45} अज्ञ× C_{94} अज्ञ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ अज्ञः E **26d** स्तेन॰ $C_{94}C_{45}K_{10}$ स्तेय॰ $C_{02}K_{82}K_7$ तेन E **27a** स्तेन॰ $C_{94}C_{45}K_{10}$ स्तेय॰ $C_{02}K_{82}K_7$ तेन E **27b** स्तेन॰ K_{10} स्तेय॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ **27c** स्तेय॰ C_{02} स्तेन॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ स्तेन्य॰ K_7 तेन E **27d** स्तेय॰ $C_{02}K_7$ स्तेन॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ तेन E

प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हृताद्वै हृता†
अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८ ॥

स्तेनतुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९ ॥

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षार्बुदम् ।

✣

29 The lower folio side in exposure 49 in K_{10} is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

✣

28a प्रच्छन्नो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ प्रस्थन्नो C_{45} • ऽर्थमन्यपुरुषः $C_{45}K_7$ च वित्तमथवा $K_{82}^{pc}E$ वित्तम् $C_{94}K_{82}^{ac}K_{10}$ चित्त C_{02} • प्रत्यक्षमन्यो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ प्रत्यक्षमनो C_{45} प्रत्यक्ष्यमन्ये E **28b** निक्षेपाद्धन॰ $C_{94}C_{45}K_{82}$ निक्षेपा धन॰ $C_{02}K_{10}K_7$ निक्षेपात्रय॰ E • ॰हारिणो $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ॰हारिण्यो C_{45} ॰हारिणा K_{10} • ऽन्यमधमो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ऽन्यमधनो C_{02} ऽन्यविधयो E • चान्यो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ चान्या E • हरेत् $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ हरे K_{82} **28c** अन्ये लेख्य॰ corr. अन्या लेख॰ $C_{45}C_{02}$ अन्यो ले⟨ख्य⟩॰ C_{94} अन्यो लेख्य॰ $K_{82}K_{10}K_7$ अन्योल्लेख्य E • ॰धना अन्यो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰धन्यो C_{45} • हृताद्वै $C_{\Sigma}K_7E$ हृतद्वै K_{82} हृताद्वे K_{10} **28d** अन्यः क्रीतधनो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ अन्य क्रीतधनो K_7 अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत $C_{94}C_{02}K_{10}$ परो धयह्यत C_{45} परो धन⟨हृत⟩ K_{82} परोधप्रहृत K_7 मदा ह्यपहृतं E • जघन्याः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ जघन्यः E **29a** स्तेनतुल्य $C_{94}C_{45}K_7$ (unmetr.) स्तेयस्तुल्य C_{02} स्तेयतुल्य K_{82} (unmetr.) तेन तुल्य K_{10} (unmetr.) स्तेनस्तुल्य E **29b** यावज्जीवति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यावत्तज्जीवति E • ॰पतेः $C_{45}K_{10}K_7$ ॰पतिः $C_{94}C_{02}K_{82}E$ • संत्रस्यमानो रटन् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ संत्रास्यमानो शठः E **29c** प्राप्तः॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ प्राप्त॰ K_{82} • ॰सह्य॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ _ _ K_{10} ॰सद्य॰ E • ॰विषमं em. ॰विषमः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ _ _ _ K_{10} • कर्मेरितः $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ कर्मे⟨रित⟩ C_{94} _ _⟨रितः⟩ K_{10} **29d** निरयमाक्रन्दमानो $C_{\Sigma}K_{82}$ ⟨निर⟩यमाक्रन्दमा⟨नो⟩ K_{10} निरयं स क्रन्दमानो K_7 नियममाक्रन्द्रमानो E **30a** निरयात्तिर्यत्व॰ $C_{45}K_{82}$ निरयान्तिर्यत्व॰ C_{94} निरया तिर्यत्व॰ C_{02} नि⟨रयात्तिर्यत्व⟩॰ K_{10} निरयान्तिर्यक्ष॰ K_7 निरयान्तिर्यत्त्व॰ E **30b** तिर्यत्वे $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ⟨तिर्यत्वे⟩ K_{10} तिर्यत्त्वं E • तथैवमेकशतिकं C_{45} तथैकमेकशतिकं $C_{94}K_{82}K_7$ तथैकमेकशतिक C_{02} ⟨तथै⟩कमेकशतिकं K_{10} तथैकमेकसकिकं E • ॰भ्रम्य॰ $C_{\Sigma}K_7E$ ॰भ्राम्य K_{82} ॰_ □म्य K_{10} • वर्षार्बुदम् K_7^{pc} वर्षाम्बुदम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7^{ac}$ वर्षाम्बुदः $C_{02}E$

मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलं
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३० ॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत् ।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१ ॥

अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः ।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः स नृशंसकः ॥ ४:३२ ॥

पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता ।
पितृदैवत†मादिश्चमानृशंस तमन्वितः† ॥ ४:३३ ॥

पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम् ।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४ ॥

गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः ।
सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५ ॥

35a ≈ VisṇuS 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिता) • cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and AgniP 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः **35c** = VDhU 3.291.25c

✣

30c मानुष्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ मानुष्य C_{45} (unmetr.) ⟨मानुष्य⟩ K_{10} (top of akṣaras lost) • विपुले $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ विपु⟨ल⟩ K_{10} (top of akṣaras lost) विपुलं E • दारिद्र्य॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ×रि× K_{10} दारिध्र॰ E **30d** तस्माद्दु॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ तस्मा दु॰ C_{02} ⟨तस्मा दु⟩॰ K_{10} • चाश्रयेत् $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ चाश्रत् K_{82} **31a** ॰शिव॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ॰शिवं K_7 **31c** गवां वा $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ अवाम्वा C_{45} ××⟨म्वा⟩ K_{10} • अतिथेर्द्वे॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ अतिथिद्वे॰ C_{02} अतिथे द्वे॰ K_{82} **31d** नृशंसाः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ नृशंसा $C_{45}K_7E$ **32a** ॰मूर्तिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰मूर्ति॰ E **32b** ॰न्वितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰न्विताः $C_{02}K_{10}$ **32c** सूर्यः $C_{\Sigma}K_{82}$ ⟨सूर्य⟩॰ $K_{10}K_7$ सूर्य॰ E • दीक्ष॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ⟨दी⟩× K_{10} दीक्षु॰ E **33b** ॰करः पिता $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰⟨करः पिता⟩ K_{10} ॰करपिताः C_{02} **33c** ॰दैवत॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ॰देवत॰ C_{45} ×वत॰ K_{10} **33cd** ॰दिश्चमानृशंस तमन्वितः $C_{94}C_{45}$ ॰दित्यमनृशंस तमन्वितः $C_{02}K_{10}$ ॰दिश्च अनृशंस तमान्वितः K_{82} ॰दिश्चमनृशंस तमान्वितः K_7 ॰दित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E **34a** पृथ्व्या $C_{94}C_{45}K_7$ ⟨पृथ्व्या⟩ $C_{02}K_{82}$ पृथ्वी K_{10} पृथ्व्यां E **34b** वन्देत $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ वन्देन वन्देत C_{45} वन्द्येत C_{02} **34d** सर्वं em. सर्व $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **35a** पवित्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ⟨पवित्र⟩ K_{10} • मङ्गल्यं $C_{94}C_{45}K_{82}$ ⟨मङ्गल्यं⟩ K_{10} माङ्गल्यं $C_{02}K_7E$ • देवताः $C_{\Sigma}K_7$ दैवताः K_{82} ⟨देवताः⟩ K_{10} देवता E **35d** ॰स्मादेव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ॰स्मादुव C_{45} ॰स्माद्गावं E

जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः ।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥४:३६॥

पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥४:३७॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचिद्
दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥४:३८॥

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं
शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता ॥४:३९॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते ।
अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥४:४०॥

---

36 cf. ŚDhU 12.92ff **38a** = ŚDhU 12.102d, 103d, 104d; cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत **38** cf. ŚDhU 12.92: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि । दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्जीवति जीवलोकः ॥

✣

36a जातमात्रस्य लोकस्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ जातमात्र⟨स्य लोकस्य⟩ K_{10} सतसातस्य C_{45}^{ac} सतसातस्य नोकस्य C_{45}^{pc} **36d** शकृत्क॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ⟨शकृत्क⟩॰ K_{10} क्षत्क॰ C_{45} **37a** ॰पवित्रपूतम् $C_{02}K_{82}E$ ॰पवित्रपूतन C_{94} (unmetr.) ॰पवित्रं C_{45} (unmetr.) ॰पवित्रपूत K_{10} ॰पवित्रपूतंनं K_7 (unmetr.) **37b** ॰गव्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰गव्या C_{02} ॰⟨गव्यां⟩ K_{10} • पुरुषाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ पुरुषा C_{02} पुरुषः E • पिबन्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ विवन्ति C_{02} **37c** लभन्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ भवन्ति C_{02} **37d** स्वर्ग॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ स्व॰ C_{45} **38a** गोभिर्न तु॰ K_7 न गोभिस्तु॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.) न गावतु॰ E **38d** दत्ताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ⟨दत्ता⟩ C_{02} दत्ता E **39a** गवाह्निकं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ गवांह्निकं C_{94} • यश्च करोति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यः प्रकरोति E **39b** गवां तु $C_{45}K_7$ गवान्तु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ गवानाम् E **39c** ॰तप॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ॰⟨तप⟩॰ K_{10} ॰जप॰ E **39d** लभत्यसौ तामनृशंसकर्ता em. लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ लभत्यसौ भमनृशंसकर्त्ता C_{94} लभत्यसौ तमनृतं स कर्त्ता C_{02} भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E **40d** प्रशंसते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ प्रशंस्यते C_{02}

अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति ।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः ।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१ ॥

आसनेनार्घपात्रेण पादशौचजलेन च ।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२ ॥

पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत् ।
श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३ ॥

न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी ।
चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४ ॥

अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च ।
पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५ ॥

अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत् ।
स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६ ॥

44ab = UUMS 10.7ab = UMS 6.11ab ≈ MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा **44cd** cf. 12.37cd: द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः

✣

41a न पीड्येत $C_{94}C_{45}K_{82}E$ न गच्छेत (eyeskip to 4.40c) C_{02} ⟨न पी⟩×× K_{10} निपीड्येत K_7 **41b** अतिथिं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ अतिं C_{02} ××× K_{10} • न दुष्यति $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ नुदुष्यति C_{45} ×दुष्यति K_{10} **41c** अतिथि॰ $C_{94}K_{82}$ अतिथिं $C_{45}C_{02}K_7E$ अति⟨थिं⟩ K_{10} • ॰प्रिय॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ प्रियः C_{02} • यः $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$ यर् C_{94} य K_{82} **41e** अतिथेः $C_{45}C_{02}K_7$ अतिथि॰ $C_{94}K_{82}K_{10}$ अतिथिं E **41ef** ॰संतोषस्तस्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰संता यस्य C_{45} **41f** पुण्य॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पून॰ K_7 **42a** ॰आर्घ॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰आर्ध्य॰ E • ॰पात्रेण conj. ॰पाद्येन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **42c** अन्नव॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ अन्नम्व॰ C_{02} ⟨अन्न⟩व॰ K_{10} **42d** निवेदयेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ प्रदापयेत् E **43a** ॰दारात्मना em. ॰दारात्मनो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ॰⟨दारा⟩त्मनो C_{94} ॰दारात्मको E **43b** ॰पूजयेत् $C_{94}K_{82}E$ ॰पूज्यते $C_{45}C_{02}K_{10}$ ॰पूजते K_7 **43c** श्रद्धया $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ श्रद्धाया C_{02} • चाविकल्पेन $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ चापि कल्पेन C_{94} **44a** ॰चरणं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰प्रवरं E **44b** देशजन्मनी $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ देशजन्मना C_{94} **44c** चिन्तयेन्म॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ चित्तयेत्म॰ C_{45} चिन्तयेत्म॰ K_7 **44d** ॰गतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰गताः C_{02} ग⟨तम⟩ K_{10} **45b** ॰सूय॰ $C_{94}K_{82}K_7E$ ॰सूर्य॰ $C_{45}C_{02}$ ॰सू⟨र्य⟩॰ K_{10} **45d** ॰तपः॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ॰तप॰ K_7 (unmetr.) **46b** नृशंसमतमुत्सृजेत् $C_{94}K_{82}K_7$ नृशंसमत उत्सृजेत् C_{45} नृशंसकमममुत्सृजेत् C_{02} नृससमतमुत्सृजेत् K_{10} न संशय समश्नुते E

†न गतिमतिथिज्ञस्य† गतिमाप्नोति कर्हिचित् ।
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥४:४७॥

सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः ।
अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥४:४८॥

नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम ।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः ।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥४:५०॥

दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः ।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥४:५१॥

निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः ।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥४:५२॥

दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः ।
दमं यो जयते ऽसम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥४:५३॥

47cd = VāyuP 2.17.8 = BrahmāṇḍaP 2.15.8 ≈ ŚDhU 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः
50b cf. e.g. MBh Indices 14.4.2477: श्रोतुमिच्छामि कार्त्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम्

✣

47a न गतिम॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ न गति ना॰ K_{82} न तिथिम॰ $C_{02}E$ **47b** कर्हिचित् $C_{94}E$ कर्हचित् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **47c** ॰यान्त॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰यान्ति॰ C_{02} **48a** सक्तु॰ em. शन्कु॰ $C_{94}C_{45}$ शंक्तु॰ C_{02} शक्तु॰ $K_{82}K_7$ शक्थु॰ K_{10} शक्ति॰ E • चैकेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ चेकेन K_7 **48b** आसीन्महाद्भुतः corr. आसीन्महद्भुतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ आसी महद्भुतः C_{02} आसीत्महाद्भुतः K_7 आसीन्महद्भुतम् E **48c** ॰दानेन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰प्रादानेन C_{02} **48d** स्व॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ⟨स⟩॰ K_7 स॰ E • ॰गतम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰गतः C_{02} **49b** ॰त्तम $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰त्तमम् C_{02} ॰त्तमः E **49d** कीर्तिता $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ कीर्तितम् C_{02} कीर्तिताः E **50b** धर्मसार॰ em. धर्मः सार॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ धर्मभार॰ E **50c** स्वर्गो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ स्वर्ग C_{02} **50d** कीर्तिर्द॰ $C_{94}C_{45}K_{10}E$ कीर्ति द॰ $C_{02}K_{82}K_7$ **51a** दमस्ती॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दम ती॰ C_{45} **51d** दमः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ दम C_{02} दमं E • काम॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ कामं K_7 **52a** ॰दमः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰दम C_{02} **52b** ॰भ्रमर॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ (unmetr.) ॰भ्रम⟨रा⟩॰ K_7 **52c** घ्राणा $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ घ्राणं C_{45} घ्राण C_{02} **52d** ॰न्द्रियाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰न्द्रियः E **53b** सर्वे $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सर्व॰ C_{45} • ॰हराः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰हरा E **53d** व्रजेत् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ व्रजे_ C_{94}

मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः ।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४ ॥

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः ।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५ ॥

पुरूरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः ।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६ ॥

अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः ।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्ञया ॥ ४:५७ ॥

अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः ।
अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८ ॥

दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश

✣

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्); cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत्

---

54 cf. BuddhCar 11.35: गीतैर्ह्रियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति । मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति ॥ **56d** cf. MahāSubhS 563cd: विनष्टो रावणो लौल्यादति सर्वत्र वर्जयेत् **58a** cf. MahāSubhS 563ab: अतिदानाद्बलिर्बद्धो नष्टो मानात्सुयोधनः

✣

54a मृगे $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ मृगो $K_{10}E$ • श्रोत्र० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ शोत्र० C_{02} श्रोत० K_{7} • ०वशा० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०वचशा० C_{45} **54b** पतङ्गाश्च० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ पतङ्गा च० E • ०षोर्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०सो मृताः C_{02} ०षो मृताः K_{7} **54c** घ्राणया $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ घ्रातया C_{45} **54cd** नष्टो नष्टो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ नष्टो C_{45} **55b** ०सदुःसहः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$ ०सदुःसह C_{45} ०सुदुस्सहः K_{10} **55c** पुनः $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ पुन C_{94}^{ac} **55d** तेभ्यः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ तेभ्य E **56a** पुरूरवो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ पुरोरवे C_{02} पुरुरवा० E • तिलोभेन अतिकामेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ तिकामेन अतिलोभेन E **56b** दण्डकः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ पुण्डकः E **56a** सागरा० em. सगर० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ सागर० C_{02} **57b** अतिपानेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ अतिपापेन E **57c** अतितृष्णाच्च मान्धाता conj. अतितृष्णा च मान्दातो C_{94} अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$ अतितृष्णा च मन्धातो K_{10} अतितृष्णा च मानाच्च च E **57d** नहुषो $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ नघुषो K_{10} **58a** ०र्नष्ट $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०र्नष्टो C_{45} नष्टो C_{02} **58c** अतिद्यूतान्नलो $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$ अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$ अतिख्यातान्नलो E **58d** नृगो गो० E नृगङ्गो० $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$ नृगं गो० $C_{45}K_{82}$ **59a** हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10} हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E **59c** ०नाश C_{45} ०नाशो E०नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$ ०नश्च K_{10} ०नागा K_{7}

भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९ ॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै ।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६० ॥

परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे ।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१ ॥

परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः ।
राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२ ॥

परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम् ।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३ ॥

जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः ।
वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४ ॥

परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः ।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५ ॥

परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम् ।

✣

65cd These two pādas are illegible in K_{10}

63b cf. BhG 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान् ॥

✣

59d विप्र $C_{\Sigma}K_{82}^{ac}K_{10}E$ विप्रा $K_{82}^{pc}K_{7}$ • दमया $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ दया C_{45}^{ac} **60a** निर्घृणो $C_{94}C_{45}K_{10}$ निघृणो $C_{02}K_{7}$ निर्घृण K_{82}^{ac} निर्घृ৲णे৲ K_{82}^{pc} निर्घृणे E **60b** निर्घृणो $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}$ K_{10} निघृणो $C_{02}K_{7}$ निर्घृणे $K_{82}^{pc}E$ **60c** निर्घृणे $C_{94}C_{45}K_{10}E$ निघृणे $C_{02}K_{82}K_{7}$ **60d** निर्घृणे $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ निघृणे $C_{02}K_{7}$ **61b** ०जीवापकर्षणे $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०जीवापर्कणे C_{45} ०जीवोपकर्षणे E **61c** परनिन्दा० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ परनिन्द×० C_{94} • ०परान्नेषु C_{Σ} $K_{82}K_{7}E$ ०परांनेषु K_{10} **61d** घृणां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ घृणा $C_{02}K_{10}E$ **62a** घृणी० $C_{94}C_{02}$ $K_{82}K_{10}K_{7}E$ घृणा C_{45} **62c** ०व्राजा $C_{\Sigma}K_{7}$ ०व्राजी $K_{82}K_{10}$ ०व्राज्या E **62d** ०पर० C_{Σ} $K_{82}K_{7}E$ ०पशु० K_{10} **63b** अन्याया० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ अन्यया० K_{10} • ०र्जनम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ E ०र्ज्जवम् K_{10} **63c** ०तुला० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ ०तुल० K_{10} **63d** ०र्थं $C_{94}C_{45}K_{82}E$ ०र्थ C_{02} ०৲र्थ৲ K_{10} ०र्थे K_{7} **64a** विप्र $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ वि৲प्र৲ C_{94} विप्रे C_{02} **64b** घृणी० $C_{\Sigma}K_{82}$ $K_{10}K_{7}$ घृणां E **64c** वनजावनजा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ वनजाव×जा C_{45}^{ac} वनजा व৲नि৲जा C_{45}^{pc} वनज विनजा K_{7} **64d** विलगाश्चरणाचराः corr. विलगाचरणाचराः $C_{94}C_{45}K_{7}$ विलगोचरगोचरः $C_{02}E$ विलगोचरगोचराः K_{82} ৲विलगाचर৲णाचराः० K_{10} **65b** वक्ष्ये $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ अभोज्ये C_{45}

सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६ ॥

एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनो
लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेद्
दाक्षिण्यं सभवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७ ॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनं चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा ।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८ ॥

चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९ ॥

कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः ।
चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७० ॥

चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु ।

✣

66 This verse is mostly illegible in K_{10}

69cd cf. Divyāv 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति । एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः ।; cf. DharmP 1.31cd–32ab: मिथ्या पिशुनसम्भिन्नपारुष्यवचनानि च ॥ जल्पतः सम्भवन्त्येते तस्मान्मौनं प्रशस्यते ।

✣

66c शौण्डे K_{82} सौण्ड्ये $C_{94}C_{02}K_7$ शोण्ड्ये C_{45} ⟨सौण्डे⟩ K_{10} सौण्डो E **67a** ०पुरुषाः K_7 ०पुरुषः $C_\Sigma K_{82}K_{10}E$ • ०र्थिनो em. ०र्थिनः K_7^{pc} ०र्थिनां $C_\Sigma K_{82}K_{10}E$ ०र्थिना K_7^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C_{02} नन्दनवायुवान्ति E • ०कृताः em. ०कृतम् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7E$ **67c** ०श्रुतिं K_7 ०श्रुति० $C_\Sigma K_{82}K_{10}E$ • नित्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ नित्य C_{45} **67d** स आयुष em. समायुष $C_\Sigma K_7$ समायुषः K_{82} (unmetr.) ⟨समायुष⟩ K_{10} स मानुष E • निःसंशयः $C_\Sigma K_{10}K_7E$ निसंशयः K_{82} **68a** चतुर्मौनं च० corr. चतुर्मौनश्च० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ चतुर्मोणश्च० C_{02} ⟨चतुर्मौनश्च⟩० K_{10} **68ab** ०तुःशत्रुश्च० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०तुशत्रु च० C_{02} ०तुःशत्रु च० E **68b** ०तुरायतनं $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ ०⟨तु⟩रायतनं C_{94} ०⟨तुरायतनम⟩ K_{10} **68c** ०पादं $C_\Sigma K_7E$ ०पादः K_{82} ×× K_{10} **68d** पञ्चधन्य० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ धन्यपञ्च० E **69a** ०मौनस्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०मोनस्य C_{45} **69c** पारुष्य० $C_\Sigma K_{10}K_7E$ पारुष्यं K_{82} • ०पिशुना० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०पिण्डाना० E **70c** चतुःशत्रुर्नि० $C_{94}C_{45}E$ चतुशत्रु नि० $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **70d** सो ऽरिहा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ स्रोरिहा C_{45} सर्वथा E

करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१ ॥

चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम् ।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२ ॥

आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा ।
षड्विंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३ ॥

चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः ।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४ ॥

धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम ।
पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५ ॥

आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते ।
शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६ ॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।
ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम् ।

74cd = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc. **74** cf. 3.4 above: श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः । चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ **77c–f** ≈ MBh Indices 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ cf. also YājñS 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥

✣

71c मुदितो॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ मुदितौ॰ E **71d** चायतनं $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E चायतन C_{94} चायत⟨न⟩ C_{45} **72c** ॰भवः $C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰भव $C_{94}C_{02}^{ac}$ ॰भवं E **72cd** सूक्ष्मं ध्या॰ $C_{94}K_{82}$ K_{7}E सूक्ष्मा⟨न्या⟩॰ C_{45} सू⟨क्ष्म⟩ध्या॰ C_{02} सूक्ष्मध्यान॰ K_{10} **72d** ॰नमुक्तं चतुर्विधम् $C_{02}K_{10}$ ॰नमुक्तश्चतुर्विधम् C_{94} ॰नमुक्तश्चतुर्विधः $C_{45}K_{82}$ ॰नमुक्तं चतुर्विधिं K_{7} ॰नयज्ञश्च E **73a** स्मृतो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ स्मृता C_{02}E • धर्मो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ धन्या E **73cd** आहुः सू॰ $C_{45}C_{02}$ $K_{82}K_{10}K_{7}$E आ×× C_{94} **74ab** धर्मश्च॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$E धर्म च॰ $C_{02}K_{10}$ **74b** ॰श्रितः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ॰श्रिताः K_{7} **74d** भैक्षुकः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ भक्षकः E **75a** यैरिदं $C_{94}K_{82}K_{10}$ K_{7}E येरिदं $C_{45}C_{02}$ • वेत्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E वेति C_{02} **75d** प्रवर्धनम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ प्रवर्धनः E **76b** धन्यादेव $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ धर्मादेव E **76c** पुष्टिः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ×ष्टिः C_{94} • स्मृतिर्मेधा $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$E स्मृति मेधा $C_{02}K_{82}$ **76d** ॰मानवे em. ॰मानवः $C_{\Sigma}K_{82}$ $K_{10}K_{7}$E **77a** ॰स्थान $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ ॰स्थानं $C_{45}K_{7}$E (unmetr.) • पञ्चैव $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ K_{7} पञ्चैवं E **77b** कीर्तयिष्यामि $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E कीर्तियिष्यामि K_{10}

महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७ ॥

अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः ।
गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ४:७८ ॥

ब्रह्मोज्झं वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः ।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९ ॥

रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च ।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८० ॥

निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१ ॥

चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः ।
महापातकपञ्चैतत् तेन सर्वं प्रकाशितम् ।
पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२ ॥

---

78 ≈ MBh 5.40.3 and Manu 11.56: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ≈ VisṇuS 37.1–4 ≈ AgniP 168.25 **79** ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ cf. YājñS 3.228: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ **80** ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ **81** = Manu 11.58

✣

78a समुत्कर्षे em. समुत्कर्षं $C_{94}K_{82}$ समुत्कर्ष $C_{02}K_{10}K_7E$ समुत्क⟨र्ष⟩ C_{45} **78b** राज॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ राज्ञी॰ E **78c** ॰निर्बन्धः em. ॰निर्बद्धः $C_{45}K_7$ निबद्धस् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ निर्वद्धस् E **78d** ब्रह्महत्यया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ब्र×××या C_{94} **79a** ब्रह्मोज्झं em. ब्रह्मो ऋग॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ब्रह्म ऋग॰ E **79b** सुहृद्वधः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सकृद्वुधः E **79c** ॰नाद्ययोर्जग्धिः em. ॰न्नश्च यो जग्धिस् C_{94} ॰न्नश्च यो जग्धि C_{45} ॰न्नश्च योद्विग्नः C_{02} ॰न्नं च यो जग्धिः K_{82} ॰न्नं च यो जग्धिः K_{10} ॰न्नश्च यो जवे K_7 ॰न्नश्च यो विप्रः E **80a** स्वयोन्यासु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सुतोन्यासु C_{45} **80c** सख्युः em. सख्य $C_{\Sigma}K_{82}E$ ×× K_{10} स⟨ख्यु⟩ K_7 • पुत्रस्य च स्त्रीषु $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ×××××× K_{10} पुत्रीषु चास्त्रीषु E **80d** ॰समः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ×× K_{10} ॰सम E **81a** निक्षेप॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ⟨निक्षेप⟩॰ K_{10} निखेप॰ C_{45} **81b** नराश्वरजतस्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ⟨नराश्वरजतस्य⟩ K_{10} नराणां स्वजनस्य C_{45} **81d** रुक्मस्तेय॰ em. ⟨रूग्य⟩×य॰ C_{94} रुग्मस्तेय॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ ×××× K_{10} हृतस्तेय॰ E • ॰समः $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ सः C_{45}^{ac} ॰सम E **82a** एते $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ⟨एते⟩ K_{10} एव E • सम्भूय $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ संभूयो C_{02} ⟨संभूयो⟩ K_{10} **82c** ॰पञ्चैतत् corr. ॰पञ्चैतन् $C_{\Sigma}E$ ॰पञ्चैतम् K_{10} ॰पञ्चेतन् K_7 ॰पञ्चैते K_{82} **82e** ॰मादम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰माद E **82f** वर्जनीयं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ वर्जनीयो C_{02}

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

कायवाङ्मनमाधुर्यश्चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः ।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३ ॥

प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत् ।
यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४ ॥

इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा ।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाद्युदकानि च ।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५ ॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च ।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६ ॥

आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः ।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७ ॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति ।

✣

83ab मनमाधुर्यश्च॰ em. ॰मनसा धूर्यश्च॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ ॰मन⟨मा⟩धूर्यश्च॰ C_{45} ॰मन×धूर्य×॰ K_{10} ॰मनसा भूयश्च॰ E **83b** ॰क्षुर्बुद्धि॰ $C_{94}C_{45}K_7$E ॰क्षु बुद्धि॰ $C_{02}K_{82}$ ××× K_{10} **83c** ॰दानं च $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ×× K_{10} ॰दानश्च E **83d** ॰बुद्धिं च $C_{94}K_{82}K_7$ बुद्धिश्च C_{45} ॰दृष्टिं च C_{02}E ××× K_{10} **84a** प्रसन्न॰ $C_{\Sigma}K_{82}$E ⟨प्रसन्न⟩॰ K_{10} प्रसंन॰ K_7 **84c** यथा॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यस्य E • ॰दानं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰दातश् E **84d** स्वाश्रमा॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E स्वासमा॰ C_{02} • ॰गतो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ॰सतो K_7 **85b** इन्धनो॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E इत्वनो॰ K_7 • जात॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E जा॰ C_{45} **85c** सुलभानि न $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सुरभानि च E **85d** ॰दकानि $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E ॰⟨त⟩कानि K_{10} **85e** क्षुते conj. क्षुतं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ शतं E **86a** पञ्चार्जवाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ पञ्चार्जवः C_{02} ×××× K_{10} पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति $C_{\Sigma}K_7$ प्रशसन्ति K_{82}E ⟨प्रससन्ति⟩ K_{10} **86c** कर्म॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E ×र्म्म॰ C_{94} ⟨कम्मा⟩॰ K_{10} • ॰वृत्त्याभिवृद्धिं च $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ॰वृत्तिभिवृद्धिश्च K_{10} ॰वृत्याभिवृद्धिश्च E **86d** पारितोषिक॰ em. पारतोषिक॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **86e** स्त्रीधनोत्कोच॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ स्त्रीधनङ्गो च E • ॰वित्तं च $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E ॰वित्तिश्च K_{10} **86f** आर्जवो ना॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ आर्जवश्च C_{02} आर्ज्जवेना॰ E **87ab** आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ om. K_{82}^{ac} आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K_{82}^{pc} आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E **87cd** (आर्जवो... वृथाग्नयः) $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ om. E **88ab** (आर्जव॰... तिष्ठति) $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ om. E **88a** ॰ग्रामः $C_{94}C_{45}K_7$E ॰ग्रामात् $C_{02}K_{10}$ ॰ग्रामाः K_{82}

आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥४:८८॥

इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते
भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥४:८९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः ॥

✣

88d तस्य चरन्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ तस्य रमन्ति E त×__न्ति C_{94} **89a** यमप्रविभागः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$ यमविभागः C_{02} यमप्ररिभागः K_{82} नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ नरेन्द्र E **89b** ०येत्तं मनुष्यः corr. ०येत्तन्मनुष्यः $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०येत्त मनुष्यः C_{45} ०येत्तत्मनुष्यः C_{02} **89c** दुरित० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ इरित० E • ०पहारी $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०पलपहारी C_{02} • ०ज्ञयास्ते $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ ०ज्ञयाते K_{82} **89d** ०वर्ता conj. ०वृत्ता $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$ ०वृत्ताः $K_{82}E$ **Colophon**: नामाध्यायश्चतुर्थः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच ।
कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
अमृतवचनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
अपर वदमतज्ज्ञं नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥५:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥५:२॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः ।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥५:३॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 201v–202r, C_{45} ff. 208v–209r, C_{02} ff. 277r–278r, K_{82} ff. 9r–9v, K_{10} exp. 50 (upper) and 51 (lower), K_7 ff. 217r–218r, M ff. 9r–10r, E pp. 597–599; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

---

3 = Liṅ P 1.8.29cd–30ab = VDhU 3.233.202

✣

1 विगतराग उवाच $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME विगत॑राग उवा॑च C_{94} **1a** कथय नि॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$M कथयति E • ॰तत्त्वं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME तं C_{45} • साम्प्रतं त्वं विशेषाद् $C_{94}K_{82}K_7$E त्वां वशेषात् C_{45} सांप्रत त्वं विसेषात् $C_{02}K_{10}$ साम्प्रतं त्वं विशेषा M **1b** वचनतुल्यं श्रो॰ M वदनतुल्यं श्रो॰ $C_{94}C_{02}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E वदनतुल्यां श्रो॰ C_{45} वदन॑तुल्यं श्रो॑ तुल्यं स्रो॰ K_{82}^{ac} • ॰कामो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ॰कामा ME **1c** ॰दहन॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$M ॰वदन॰ E • ॰दग्धं $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E ॰दग्ध M • ॰निषिक्तम् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰विमुक्तम् C_{45} ॰निशिक्तः M **1d** अपर॰ $C_\Sigma K_{10}K_7M^{pc}$E अर॰ M^{ac} अपरं K_{82} (unmetr.) • ॰वद म॰ $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$M ॰वद॰ C_{94}^{ac} ॰वदन॰ E • मतज्ज्ञं नास्ति conj. मतज्ञा नास्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$M मतज्ञा॑न्ना॑स्ति C_{02} ॑मे॑ ×××× K_{10} मतज्ज्ञान्नास्ति E • धर्मेषु तृप्तिः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E मे धर्मतृप्तिः M **2** अनर्थ॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E अर्थ॰ M **2a** ॰सुख॰ $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7$ME ॰मुख॰ K_{82}^{ac} • ॰मतो ऽन्यत् $C_\Sigma K_{82}K_7$ ॰मतो ऽन्य K_{10} ॰मतो न्यः M ॰मनो ऽन्यत् E • कीर्त॰ $C_\Sigma K_7$ME कीर्ति॰ $K_{82}K_{10}$ **2b** ॰विशेषः $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ME विशे× C_{94} ॰विशेष C_{45} • प्रकारः $C_\Sigma K_{82}K_{10}$ME पकारः K_7 **2d** ॰विनाशं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$M ॰विनाश॰ C_{02}E **3a** इज्या $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E ईज्या $C_{02}K_{10}$M • दानं $C_\Sigma K_{82}K_7$ME दान॰ K_{10} **3c** ॰पवास॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E ॰प्रवाष॰ M

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम ।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत् ।
परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥५:५॥

श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः ।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥५:६॥

मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च ।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥५:७॥

एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥५:८॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

---

8 ≈ Manu 5.136: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश । उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

9ab ≈ Manu 5.137: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

✣

4a ०निर्देशं $C_{\Sigma}K_7ME$ ०नियमं K_{82} ०र्देशं K_{10} **4c** शारीर० $C_{\Sigma}K_{82}K_7ME$ शरीर० K_{10} • ०शौचमाहारो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०शौच×हारो C_{94} ०स्रोतमाहार M **4d** मात्रा भावश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_7ME$ मात्रा भावं च C_{94} ⟨सात्राभा⟩वश्च K_{10} **5a** ताडयेन्न $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ताडयेन K_7M • बन्धेत $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ बन्धेन M **5c** ०द्रव्येषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०द्रवेषु M **5d** शौचं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ शौच K_7 • कायिकमुच्यते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}ME$ कायिकमुमुच्येते K_7 **6a** श्रोत्र० M श्रोत० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **6b** गुदोपस्थ० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}M$ गुदोप्रस्थ० K_7 गुदापस्थ० E **6c** मुखस्या० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7ME$ मुखस्था० C_{45} **6cd** शौचमा० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ शौचंमा० $C_{45}K_{10}$ शौच आ० M **6d** ०वचनेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०वषनेषु M **7a** ०विष्टा० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०विष्ट० $K_{10}M$ **7c** मृत्तोयैस्तु $C_{02}K_{82}K_{10}E$ ⟨मृ⟩××× C_{94} मृतोयैस्तु $C_{45}M$ मृत्तोयेस्तु K_7 • ०पस्थं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०पस्थ $C_{02}E$ ०पस्थः M **7d** शौचयीत $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ शौचये च M **8a** ०पस्थे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०पस्थ० $C_{02}K_{10}M$ • गुदे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ गुदो $C_{02}K_{10}$ गुद M **8b** तथैकत्र $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ तथैक⟨त्र⟩ C_{45} तथैकत्रे M तथैकश्च E • दश $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ दशः C_{02} **8c** उभयोः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ उभय M • दातव्या $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ दातव्यो $C_{02}E$ दातव्य M **8d** मृदः $C_{\Sigma}K_7E$ मृतः $K_{82}M$ मृदा K_{10} • शुद्धिं समीहता $C_{94}C_{45}K_{82}$ शुद्धिसमीहया C_{02} शु⟨द्धि⟩ समीहता K_{10} शुद्धिः समीहता K_7 शुद्धि समीहता M शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7M$ चेतच्छौच $C_{02}E$ एत×× K_{10} **9b** ०गुणं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7ME$ ०गुण C_{02}

वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥५:९॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत् ।
वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥५:१०॥

स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः ।
धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥५:११॥

अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत् ।
अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥५:१२॥

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कवकानि च ।
गौरं च सूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥५:१३॥

छत्त्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत् ।

---

10 ≈ Śaṅkara's commentary ad BhG 6.16: उक्तं हि । अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ; cf. AṣṭāṅgHṛ 8.46cd–47ab: अन्नेन कुक्षेर्द्वावंशौ पानेनैकं प्रपूरयेत् ॥ आश्रयं पवनादीनां चतुर्थमवशेषयेत् ।; cf. SannyāsUp 59: आहारस्य च भागौ द्वौ तृतीयमुदकस्य च । वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥ **13ab** ≈ Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च **14ab** cf. Manu 5.19ab: छत्त्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम्

✣

9c वानप्रस्थस्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ वानप्रस्थे तु M • त्रि॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ द्वि॰ C_{02} **10a** ॰शौचं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰शौच M **10b** शृणुष्वावहितो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}ME$ शृणु⟨ष्वाव⟩×× C_{94} शृणुष्ववहितो K_{10} **10d** ॰कं जलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰कोदकं M • पिबेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ पिबे C_{45} **10e** ॰चारदानार्थं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰चरदानार्थं M ॰चारणार्थाय E **11a** ॰स्वादुरसैः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ॰स्वा×रसैः K_{10} ॰स्वादुरसं M ॰स्वादरसैः E **11b** ॰हारषड्रसैर्बु॰ $C_{45}E$ ॰हारसद्रवैर्बु॰ $C_{94}K_{82}K_{7}$ ॰हारसद्रवै बु॰ C_{02} ॰हारषड्रसै बु॰ K_{10} ॰हारे सद्रवद्बु॰ M **11c** ॰वैषम्यनाशो ऽस्ति $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰⟨दै⟩षम्यनाशास्ति C_{45} ॰वैशम्य नस्यास्ति M ॰वैषम्य नश्यन्ति E **11d** रोगाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ रोग M • सुदारुणाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ स्वदारुणाः M सुदारुणः E **12a** अभक्ष्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ××× K_{10} अभक्षं ME • च न भक्षेत $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ न च भक्षेतः M **12b** न च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}M$ च न $K_{7}E$ **12c** गम्येत $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ गम्येतः M **12d** अवाच्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}ME$ अवाचं C_{02} **13a** पलाण्डुं E पलण्डुं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}M$ पलडुं K_{82} **13b** कवकानि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}M$ च कचानि E **13c** गौरं च em. गोरस्व $C_{94}K_{10}$ गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}M$ गौरश्च E • मांसं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ मांसः M मासं E **13d** विधानतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ विधानत् M **14a** छत्त्राकं $K_{82}C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}ME$ छत्त्राक C_{02} • विड्व॰ $C_{\Sigma}K_{10}ME$ विद्व॰ $K_{82}K_{7}$ **14b** गोमांसं $K_{82}C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{10}K_{7}ME$ गोमाञ् C_{45}^{ac}

चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥५:१४॥

हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान् ।
काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥५:१५॥

अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत् ।
शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥५:१६॥

मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते ।
कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ।
त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया ॥५:१७॥

सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ।
अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः ॥५:१८॥

सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ।

19ab ≈ Manu 5.106: सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् । यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः ॥

✣

14c चटकं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ME चटकाम् $C_{02}K_{10}$ **14d** ०पादांश्च $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E जालपादश्च M **15a** ०चक्राह्व० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E ०चक्राह्वा० M **15b** ०कुक्कुटान्शु० $C_\Sigma K_7$E ०कुक्कुटा शु० K_{82} ०कुक्कुटां शु० K_{10} ०कुर्कुटा शु० M • ०श्येनकान् $C_{94}C_{02}K_7$E ०शोनकान् C_{45} ०श्येनका K_{82} ०श्येनकां K_{10} ०श्येनकम् M **15c** काकोलूकं बलाकं च $C_{45}K_7$ काकोलूक⟨स्व⟩××श्च C_{94} काकोलूकबलाकं च $C_{02}K_{82}$ME ⟨काकोलूकं बलाकं च⟩ K_{10} **15d** मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E मत्स्यादीनि च वर्जये M **16a** अमेध्यांश्चापवित्रांश्च $C_\Sigma K_{82}K_7$ ⟨अमेध्याश्चापवित्रांश्च⟩ K_{10} अमेध्याश्च पवित्राश्च M अमेध्यश्चापवित्रांश्च E **16b** सर्वानेव विवर्जयेत् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E सर्वान्येतानि वर्जयेत् M **17c** विशेषेण $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E मशेषेण M **17e** जिज्ञासितो $C_\Sigma K_{82}K_{10}$M जिज्ञासनो K_7 जिज्ञासतो E **17f** ०क्षिप्तः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E ०क्षिप्य C_{45} ०क्षिप्त K_{10}M • कथितो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$M कथितं E **18a** ०वादी $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E ०वादि M • ०रतः शुचिर् $C_{94}C_{45}$E ०रतः शुचि $C_{02}K_7$ ०रत शुचि M रतः शुचिन् $K_{82}K_{10}$ **18c** अहिंसकः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E अहिंसक C_{45}M • शुचिर्दान्तो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ शुचि दान्तो $C_{02}K_7$M शुचिर्दान्तौ E **18d** ०भूत० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E ०भुत० M • शुचिः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$E शुचि M **19b** ०शौचं परं स्मृतम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ ०शौचं पर स्मृतम् $C_{45}C_{02}$ ०शौच पर स्मृतः M ०शौचयनं स्मृतः E **19cd** यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न $C_\Sigma K_7$ (unmetr.) यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न $K_{82}K_{10}$ यो र्थे शुचि हि स शुद्धि M यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E **19d** ०शुचिः शुचिः $C_\Sigma K_{82}K_7$ शुचि शुचिः K_{10} ०शुचि शुचि M ०शुचिः शुचि E

पञ्चमो ऽध्यायः

कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥५:१९॥

शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः
सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृताः ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितं
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः ॥

⁘

19cd E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

20b ≈ 4.67b above (emended): लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृताः

⁘

19e वाङ्मनसां शौचं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E वाङ्मणसा शुद्धि M **19f** शुचिः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E शुचि C_{02}M • वस्तुषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E वस्तुषुः K_{7} वस्तुशु M msNa$K_{10}K_{7}$E यदिः M • कालक्षये निश्चयः $K_{82}^{ac}K_{7}$ कालक्षयैर्निश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$ कालक्षयेन्निश्चयः $C_{02}K_{10}$ कालक्षयानिश्चयः M कालक्षयेतिश्च यः E **20b** कीर्तिर्यशो॰ $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E कीर्तियशो॰ $C_{94}C_{02}$(unmetr.) कीर्तिर्यषा॰ M • ॰लङ्कृताः em. ॰लङ्कृतः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ॰लकृतः C_{45} ॰लंकृतम् M **20c** सद्धर्म॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E य धर्म॰ M • ॰एरितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$M ॰ओदितः E **20d** परत्रमीहित॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ परत्रमीहत॰ M पवित्रमीहित॰ E • ॰गतिं em. ॰गतिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ME • निःसंशयम् $C_{94}K_{10}K_{7}$ निःसंशयः $C_{45}C_{02}K_{82}$ME **Colophon**: ॰विधिर्नमा॰ C_{94} ॰विधिनामा॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$M ⟨विंधि⟩नामा॰ K_{10} ॰विधिर्नाम E • ॰ध्यय: पञ्चमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰ध्यायः पञ्चमः श्लोक २५ M पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेष्विज्या (२)]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥६:१॥

अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च ।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया ।
अष्टका पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च ।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञ स उच्यते ॥६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम् ।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ।
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते ॥६:५॥

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 202r–203r, C_{45} ff. 209r–209v, C_{02} ff. 278r–279r, K_{82} ff. 9v–10v, K_{10} exp. 51 (lower–upper) – 52 (lower), K_7 ff. 218r–218v, E pp. 599–601; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

✣

1a ०मिज्यां C_{45} ०मीज्यां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **1b** ०त्तम $C_\Sigma K_{82}E$ ०त्तमः $K_{10}K_7$ **1c** ०मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं $C_\Sigma K_7$ ०मोक्षप्रसिद्ध्यर्थ $K_{82}K_{10}$ ०मोक्षेशसिद्ध्यअर्थं E **1d** द्विज $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ भव E **2a** अर्थयज्ञः $C_{94}C_{02}K_{82}$ अनर्थयज्ञः C_{45} अर्थयज्ञ $K_{10}K_7$ अर्थयज्ञ० E **2c** ज्ञानं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ज्ञान $C_{02}K_7$ **3b** अग्नि० $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ ⟨अ⟩_ ० C_{94} ×× K_{10} • ०क्रिया $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ०क्रियाः $C_{45}C_{02}$ **3c** पार्वणी $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ पर्वणी C_{45} ⟨पर्वणी⟩ K_{10} **3d** ०यज्ञः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०यज्ञ C_{02} ×× K_{10} **4b** ०यतनेषु $C_{45}C_{02}E$ ०लयनेषु $C_{94}K_{82}K_7$ ०यत×× K_{10} **4c** ०हस्त० $C_\Sigma K_{82}K_7$ ×× K_{10} ०हस्तैः E **5a** ०यज्ञं ततो $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ०यज्ञं तपो C_{45} ०यज्ञस्ततो C_{02} **5c** वेदा० $C_\Sigma K_{82}K_7E$ अदा० K_{10} **5e** ०पुराणं च $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०पुराणश्च E **5f** ०यज्ञः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०यज्ञ C_{02} **6a** कर्म $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ क्रमम् E

शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते ॥६:६॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ।
ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा ।
सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥६:७॥

सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते ।
तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥६:८॥

चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत् ।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥६:९॥

अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम् ।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥६:१०॥

विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम् ।
अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम् ।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥६:११॥

विगतराग उवाच ।
एकैकस्य तु तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम् ।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥६:१२॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।

11cd DharmP 4.14ab: अकीर्तितमनौपम्यं पञ्चमं शिवमण्डलम्

✣

6c ०चक्षुः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०चक्षु C_{02} **6d** ०यज्ञः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०यज्ञ C_{02} ०ऽयज्ञस ऽ K_{10} **7a** ०यज्ञं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०यज्ञ $C_{02}K_{10}$ **7c** ध्यानं $C_{\Sigma}K_{10}E$ ध्यान $K_{82}K_7$ **7e** सोमो $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ सोमा० $C_{45}K_{10}E$ **7f** सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् C_{45} सूक्ष्मं त ऽत्व ऽ_ _ ञ्चमम् C_{94} सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः $C_{02}K_{82}K_{10}$ सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K_7 सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E **8c** शशिं $C_{\Sigma}K_{82}E$ शशि K_{10} शशिंन् K_7 **8cd** ध्यायेत्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ध्याये त० C_{02} **9b** ज्वालामग्निं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ जालामग्नि K_7 **9c** ०तत्त्वः $C_{\Sigma}K_7$ ०तत्व K_{82} ०तत्वं $K_{10}E$ **9d** ०नाशनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०नाशनम् $C_{02}E$ **10b** ध्यायेत्स्फटिक $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ध्यायेत्स्फटि C_{94}^{ac} ध्याये स्फटिक $C_{02}E$ • ०मलम् $C_{\Sigma}K_{10}E$ ०मलः K_{82} ०ऽमलः ऽ K_7 **10c** तत्त्वः स $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ त ऽत्वन ऽ_ C_{94} तत्व स C_{02} तत्वं स E **10d** ०जमव्ययम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०मव्ययं C_{02} **11ab** ध्यायेत्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ध्याये त० C_{02} **11e** ०यज्ञस्य $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०यज्ञश्च $C_{02}E$ **11f** समासतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सनातनः E **12a** तु conj. त्रि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ हि E **12c** लोकाः $C_{94}K_{82}K_7$ लोका $C_{45}C_{02}K_{10}E$ • प्रपद्यन्ते $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ प्र××× C_{94} **12d** ०धन $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ ०धनः $C_{45}K_7$

ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वप्रकृतिचिन्तया ।
कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥६:१३॥

द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि ।
विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥६:१४॥

प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति ।
शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोट्ययुतं शतम् ॥६:१५॥

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम् ।
अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥६:१६॥

पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम् ।
न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥६:१७॥

पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥६:१८॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः ।

✣

13ab प्रथमं तत्त्व॰ $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_{7}$ om. K_{82}^{ac} प्रथमं तत्त्वं E • प्रकृतिचिन्तया $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ च कृतिचिन्तय E **13d** सुखी $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ सुखम् E **14c** याति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ यान्ति E **15a** ॰तत्त्वं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰तत्व C_{02} • तृतीयं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ तृतीयस् E **15b** ध्यायमानो मरिष्यति $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ ध्याय×××रिष्यति C_{94} धयायामानो मरिष्यति E **15c** शिवलोके $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ शिवलोक C_{45} रुद्रलोके E • वसेन्नि॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ वसे नि॰ C_{02} **15d** ॰युतं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ ॰युत K_{10} **16a** ॰तत्त्वामृतं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰तत्वमृतन् C_{02} ॰तत्त्वामतं E **16c** अक्षयं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ अक्षय॰ E **18a** ॰युक्तो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰यु× C_{94} (top of akṣaras lost) ॰युक्तौ E • च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ om. $C_{45}E$ • पुनर्जन्म॰ $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ पुनःजःन्म॰ C_{94} (top of akṣaras lost) पुनजन्म॰ C_{02} **18b** जिज्ञास्यन्तां $C_{94}K_{10}K_{7}E$ जिज्ञास्यतां $C_{45}K_{82}$ (unmetr.) जिज्ञास्यन्ता C_{02} **18c** जन्मेनैकेन $C_{45}K_{10}K_{7}E$ जन्मनैकेन $C_{94}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) • मुक्तिर्भ॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ मुक्ति भ॰ C_{02} • न वा $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ भवा K_{82} • मानवाः $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$ मानमानवाः C_{45} मानवा C_{02} मानव E **18d** प्रत्यक्षा॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ प्रत्यक्ष॰ K_{82} • ॰वेदनीयम् $C_{45}K_{82}K_{10}$ ॰वेदनीयः $C_{94}C_{02}K_{7}$ ॰वेदनीय E **19a** ॰तप $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰तपम् E

कायिकं च तृतीयं तु मनोवाक्कर्म तत्परम् ।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥६:१९॥

मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च ।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥६:२०॥

अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥६:२१॥

आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम् ।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उच्यते ॥६:२२॥

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत् ।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥६:२३॥

स्वस्ति मङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम् ।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥६:२४॥

---

20 ≈ MBh 6.39.16 (BhG 17.16): मनःप्रसादः सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः । भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ **21cd** ≈ MBh 6.39.15cd (BhG 17.15): अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ **22** cf. MBh 6.39.14 (BhG 17.14): देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ **24ab** cf. ŚDhŚ 11.79: नमस्काराभिवादेषु स्वस्तिमङ्गलवाचकैः । शिवं भवतु सर्वत्र प्रब्रूयात्सर्वकर्मसु ॥

✣

19c कायिकं च तृतीयं तु $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E मानसं तप आदौ तु K_{10} (eyeskip) **19d** मनोवाक्कर्म $C_{94}K_{7}$E मनोक्कर्म C_{45} म्मनोवाकर्म॰ C_{02} मनोवाक्काय॰ $K_{82}K_{10}$ • ॰परम् C_{02} ॰परः $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}K_{7}$E **19e** कायिकं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$E कायिक K_{82} **20a** ॰सौम्यं K_{7} ॰सौम्य॰ $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}$E ॰सौम⟨य⟩॰ C_{02} (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$ प्रसादं च C_{45} E प्रदानश्च K_{10} **20c** मौनं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ मौन× E • ॰शुद्धिश्च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰शुद्धिं च C_{02}E **20d** पञ्चैतत् $C_{94}K_{10}K_{7}$ पञ्चैते $C_{45}K_{82}$ पञ्चेतत् C_{02} पञ्चैतन् E **21c** ॰भ्यसनं चैव $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$E ॰भ्यसन×× C_{94} ॰भ्यस⟨नं⟩ चैव K_{10} **22a** आर्जवं च अहिंसा च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ K_{7} आर्जवत्वमहिंसाश्च E **22b** ॰चर्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰चर्य C_{02}E **22c** शौचं $C_{\Sigma}K_{82}$ $K_{10}K_{7}$ शौच E **23a** इष्टं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$E इष्ट $C_{02}K_{10}$ • ॰भावं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰भावश् E **23b** पथ्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ सत्यं E **23c** मनो॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ मन॰ E • पञ्चैतत् C_{Σ} $K_{82}K_{10}$ पञ्चेतत् K_{7} पञ्चैतान् E **23d** तप उक्तं महर्षिभिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ तपमुक्तं महिर्षिभिः E **24a** ॰शीर्भि॰ C_{94}E ॰शीभि॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ **24b** ॰तिथि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰तिथिं E **24c** ॰मिश्रक $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ॰××क C_{94} ॰मित्यश्रक C_{45} • पञ्चैतत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ पञ्चैतन् E **24d** तप उक्तं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ तपमुक्तं E

मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा ।
अभ्रावकाशो वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥६:२५॥

स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा ।
पुष्पमुत्पाद्य दानंच सर्वे ते तपसाधनाः ॥६:२६॥

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम् ।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥६:२७॥

येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
स्वर्गाकाङ्क्षनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलं
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥६:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः ॥

25ab ≈ MBh Appendices 15.801: मण्डूकशायी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपा भवेत ≈ UMS 6.26ab:मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा; cf. ŚDhSaṅgr 9.32ab: अभ्रावकाश्यं शीतोष्णे पञ्चाग्निर्जलशायिता

✣

25b ग्रीष्मे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ गृष्मे E **25c** ०वकाशो em. ०वकाशे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **25d** तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E तप C_{02} • साधनमु० $C_{94}K_{82}K_{7}$E साधन उ० $C_{45}C_{02}K_{10}$ **26a** दानं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ⟨दान⟩ K_{10} (top of akṣaras lost) दानश् E **26c** दानं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ दानश् E **26d** तप E तपः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) **27a** कृच्छ्रातिकृच्छ्रं $C_{94}C_{45}K_{82}$E कृच्छ्रादिकृच्छ्र C_{02} कृच्छ्रातिकृच्छ्र K_{10} कृच्छातिकृच्छं K_{7} **27b** ०याचितम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०याचितः E **27c** चान्द्रायणं पराकं $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}$ चान्द्रायनं पराकं C_{45} चन्द्रायणं पराकं K_{82} चान्द्रायणवराकश् E **27d** तपः सांतपनादयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ तपसान्तपनादयः C_{02}E **28a** तप त० E तपस्त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) • ०मनसा em. ०मनसः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **28b** निर्मलमति० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E निर्मलर्मति० C_{45} • जघन्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ जगत्यं E **28c** ०काङ्क्ष० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०कांक्ष० E • सर्वान्तिकं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E सर्वार्त्तिकं C_{45} **28d** ०भवने $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०भवेने K_{7} • ०साध्यं वहेत् $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०⟨साध्यम⟩×× C_{94} ०साध्य वहेत् C_{45} ०साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा ।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम् ।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥७:२॥

अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा ।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥७:३॥

अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत् ।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥७:४॥

अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 203r–204r, C_{45} ff. 209v–210v, C_{02} ff. 279r–280v, K_{82} ff. 10v–11v, K_{10} exp. 52 (lower–upper) – 53 (lower), K_7 ff. 218v–219v, E pp. 601–603; $C_{\Sigma} = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

---

5 ≈ ŚDhU 1.27: अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । तस्मादन्नप्रदानेन सर्वदानफलं लभेत् ॥ ≈ MBh suppl 14.4.2285–86: अन्नदः प्राणदो लोके प्राणदः सर्वदो भवेत् । तस्मादन्नं विशेषेण दातव्यं भूतिमिच्छता ॥ ≈ NāradaP 1.13.71: अन्नदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणदश्चापि सर्वदः । सर्वदानफलं यस्मादन्नदस्य नृपोत्तम ॥

✣

1a तथेत्याहुः $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$ तथैत्याहुः $C_{45}K_{82}$ **1c** वस्त्रं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ वस्त्र $C_{02}K_{10}$ **2a** अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}$ अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K_{82}^{ac} अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K_7 अन्नाद्भवन्ति भूतानि E **2c** अन्नाच्छ्रीः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ कान्तिर्वीर्यश्च $C_{94}K_7$ (unmetr.) कान्तिवीर्श्यश्च E **2d** अन्नात्सत्त्वं च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ अन्ना सत्वश्च C_{02} अन्नात्सत्त्वश्च E • जायते $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ जाय× C_{94} **3a** अन्नाज्जी॰ $C_{94}K_{82}K_{10}E$ अन्ना जी॰ $C_{45}C_{02}K_7$ **3b** अन्नं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ अन्नां C_{02} अन्ना K_{10} • ॰करं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰करः $C_{02}E$ **3c** दर्पः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ दर्प्प $C_{45}K_7$ दर्प्पो E **3d** अन्नाच्छौर्यं च $C_{94}C_{02}K_7$ अन्नात्सौर्यश्च $C_{45}K_{82}K_{10}$ अन्नाच्छौर्यश्च E **4a** अन्नं क्षु॰ $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_7$ अन्ना क्षु॰ $C_{02}K_{82}^{ac}$ अन्नात्क्षु॰ $K_{10}E$ **4ab** ॰व्याधीन्स॰ $C_{45}K_7$ ॰व्याधान्स॰ $C_{94}C_{02}K_{10}$ ॰वाधान्स॰ K_{82} ॰व्याधा स॰ E **4b** विनाशयेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ विशयेत् C_{45} **5a** अन्नदः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ अन्नद E **5b** प्राणदश्चापि $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ सर्वदाः C_{02}

तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत् ।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥७:६॥

विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि ।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥७:७॥

अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात् ।
जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥७:८॥

तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥७:९॥

नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम् ।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥७:१०॥

श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च ।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥७:११॥

यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम् ।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात् ।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥७:१२॥

दद्याद्वस्त्र सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।

5cd = ŚDhU 7.31cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति **11** cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयाइव च । अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते ॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम् । पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम् ॥

✣

5d भूतं $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ _तन् C_{94} भूते C_{45} भूतो E **6a** ०भावान्म० $C_{\Sigma}K_{10}E$ ०भावात्म० $K_{82}K_7$ **6b** श्रियादपि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ प्रियादपि C_{45} श्रिया वापि K_7 **8a** ०वज्ञां $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०वज्ञं E **8b** ०हीनो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०ही C_{45} **9c** जीर्णं स्फुटितं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ जीर्णस्फटितं $K_{10}E$ **9d** कुत्सितमेव वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ कुत्सितमेव च C_{02} कुत्सित्मेव वा K_7 **10b** सूक्ष्मं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ सूक्ष्म C_{02} शुक्लं E **10c** ०दातव्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०दातव्य C_{02} **10d** ०समन्वितम् $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ ०तं K_{82}^{ac} **11a** ०सत्त्व० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०स च० E **12ef** शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ om. K_{10} **13a** द्विजवरे काले शुभे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ द्विजयिने एकाशुभं E **13b** नरो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दरो C_{45}

तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम् ।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥७:१४॥

धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम् ।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुणा चन्द्रमा यथा ॥७:१५॥

दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥७:१६॥

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा ।
एवमेव फलंवृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥७:१७॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः ।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥७:१८॥

भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत् ।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥७:१९॥

15cd = 22.38 below = a line inserted after MBh 1.56.18 in some manuscripts as indicated in the critical edition

✣

13c तस्मिन्याति $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ त(स्मा)न्याति K_{82} • सुवस्त्र॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ स वस्त्र॰ E • ॰संशयम् $C_{94}C_{45}K_{7}$ ॰संशयः $C_{02}K_{82}K_{10}E$ **13d** दानमसकृत्पा॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ दानसत्पा॰ K_{10} **14a** ॰दानं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ॰दान $K_{10}E$ **14d** ॰पातक॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰पापक॰ C_{94} **15b** ॰कटकाङ्गुलिम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}E$ ॰क××गुलिम् C_{94} ॰कटकाङ्गुलम् K_{10} **16a** सुवर्णं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ सुवर्ण K_{10} **16b** ॰र्षभ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$ ॰र्षभः $C_{02}K_{10}$ **16c** तुटि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ त्रुटि॰ E • ॰मात्रे $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$ ॰मात्रो $K_{82}E$ **16d** सर्वपापैः प्रमुच्यते $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ सर्वपापैः स मुच्यते C_{94} सर्वपापै प्रमुच्यते E **17a** रक्तिमाषक॰ K_{7}^{ac} रन्तिमाषक॰ C_{94} रत्तिमाषक॰ $C_{45}K_{82}K_{7}^{pc}$ रन्तिम्मान्सक॰ C_{02} रत्तिमान्सक॰ K_{10} रत्तिमाषक॰ E **17b** ॰र्धं $C_{94}C_{45}K_{7}E$ ॰द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ **17cd** ॰वृद्धिर्ज्ञेया $C_{94}E$ ॰वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ ॰वृर्द्धि ज्ञेया K_{7} **18a** ॰धारं C_{45} ॰धार॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ **18ab** ॰दानं प्रशंसन्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ दा××(नम्प्र)_सन्ति C_{94} **18d** सर्वं वै $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ सर्वं (वे) C_{94} (top of akṣaras lost) **19b** ॰फलं लभेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}E$ ॰ललं भवेत् K_{10}^{ac} ॰लं भवेत् K_{7}

मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत् ।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥७:२०॥

एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा ।
सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥७:२१॥

एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्विजवराय तु ।
वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥७:२२॥

एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम् ।
श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥७:२३॥

जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै ।
आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥७:२४॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम ।
विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥७:२५॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।

25ab ≈ VāgMāPr 17.33ab: हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टावलम्बिनीम् । **25** cf., e.g., MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः । हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम् ॥ and BhavP Uttara 12.25: हेमशृंगीं रौप्यखुरां सघंटां कांस्यदोहनाम् । महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै ॥

✣

20a ०मुक्तस्तु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०मुक्तिस्तु E **20b** ०शरणो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ०शरण K_{7} ०शरणां E **21a** एकहस्तं $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ एकहस्त० $C_{94}C_{02}$E **21d** भूमिदानं प्रशस्यते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$ E भूमिदान प्रशस्यते C_{45} पञ्चाशच्छतमेव वा । सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) **22a** ०हस्तां च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$E ०हस्तश्च $C_{45}K_{10}$ **22b** दद्याद्वि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ दद्या द्वि० E **23b** गुणागुणि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ गुणागणि० E **23c** ०धिकं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ ०धिक० $C_{94}K_{7}$E **23d** ०त्तम $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०त्तमः K_{7} **24a** जामदग्न्येन $C_{45}K_{82}K_{7}$ जामदग्न्ये× C_{94} जामदग्नेन $C_{02}K_{10}$E • रामेण $C_{45}K_{7}$E रामेन $C_{02}K_{82}K_{10}$ ××ण C_{94} **24b** दत्त्वा द्वि० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E दद्याद्वि० C_{45} **24d** च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ हि E **25ab** (हेम०... द्विजोत्तम) $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ E om. K_{10} **25a** ०शृङ्गां $C_{\Sigma}K_{7}$E ०शृङ्गं K_{82} om. K_{10} • रौप्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E रोप्यं K_{7} • ०खुरां C_{02}E ०क्षुरां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ om. K_{10} **25d** दत्त्वानन्त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ दत्त्वान्त० E **26a** ०रूपं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E ०रूप K_{10} **26b** ०रौप्य० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E ०रोप्य० C_{45} ०(रौप्य)० K_{7} • गावस्तिलान्मे० em. गावस्तिलाम्मे० $C_{94}C_{02}K_{7}$ गावस्तिला मे० $C_{45}K_{82}$ गावन्तिला मे० K_{10} गावस्तिलं मे० E

सप्तमो ऽध्यायः

दद्यात्पादुकछत्त्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिमतुल्यां लभेत्
दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
दानादूर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥७:२७॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राङ्गहीमण्डले ।
दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥७:२८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः ॥

✣

26c दद्यात्पा॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ दद्या पा॰ K_{10} • पात्राद्यमन्यच्च वा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ पत्राद्यमन्यच्च वा C_{45} पात्रेषु लब्धेषु वै E **26d** श्रद्धादान॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ दत्त्वादान॰ E **27a** यशः $C_{45}K_7E$ यश $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ • सुखकराः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{ac}E$ सुखकर K_7^{pc} • ख्यातिमतुल्यां em. ख्यातिश्च तुल्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • लभेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ भवेत् K_7E **27b** निगर्हणं $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}E$ निर्हणं C_{94}^{ac} निवर्हणं $C_{45}K_7$ निगर्हन K_{10} • ॰गणे आनन्ददं सौख्यदम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰गणै आनन्ददं सौख्यदम् C_{02} ॰गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E **27c** दानादूर्जयता $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ दानादूर्जयतां K_{82} दानाद्दु॰ E • प्रसाद॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ प्रासाद॰ K_{82} • सौभाग्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ सौगाग्य C_{45} सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत् $C_{45}E$ दानं लभेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **27d** दानादेव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ दानादोव C_{02} • ॰नियतं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰नियत C_{02} **28a** शक्रलोकसकलं $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ शत्रुलोकसकलं K_{82} शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज॰ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दाना ज॰ C_{94} दानार्ज॰ C_{45} **28b** दानादेव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दानेदेव C_{45} • महीं समस्त conj. महीसमासु $C_{45}C_{02}$ महीं समांसु $C_{94}K_{82}K_7$ मही समस्त K_{10} महीयसां स E • सम्राङ्ग॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ संम्राङ्ग॰ C_{45} **28c** सुरूप॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ स्वरूप॰ K_{10} • ॰योनिसु॰ $K_{10}E$ ॰योनिस्सु॰ C_{94} ॰योनिः सु॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ • ॰भगश्च॰ $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$ ॰भग च॰ $C_{45}K_{82}E$ • ॰न्द्राननो $C_{94}C_{45}K_{82}E$ ॰न्द्रानने $C_{02}K_{10}$ ॰न्द्राननौ K_7 • वीक्ष्यते $C_{45}C_{02}$ वीक्षते $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ विक्षते E **28d** निःसंशयम् $C_{94}C_{45}K_7$ निसंशयः C_{02} निःसंशयः $K_{82}E$ निस्सयः K_{10} **Colophon**: ॰प्रशंसाध्यायः सप्तमः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ॰प्रशंसाध्यायः समाप्तः C_{45} ॰प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना ।
शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१ ॥

शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये ।
अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२ ॥

संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः ।
पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३ ॥

पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः ।
अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४ ॥

स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम् ।
शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५ ॥

इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत् ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 204r–205v, C_{45} ff. 210v–211v, C_{02} ff. 280v–282r, K_{82} ff. 11v–13r, K_{10} exp. 53 (lower) – 54 (lower), K_7 ff. 219v–221r, P_{57} exp. 426–428, E pp. 603–606; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

✣

1a ०स्वाध्यायनं $C_\Sigma K_{82} K_{10} P_{57}$ E ०स्वाध्ययनं K_7 **1b** ०मुत्र $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$ ०मूत्र E • ०र्थिना $C_\Sigma K_{82} K_7 P_{57}$ E ०र्थिनां K_{10} **1c** शैवं $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$ E ⟨शै⟩लं C_{02} • सांख्यं $C_{94} C_{45} K_7 P_{57}$ E शांख्य C_{02} साख्यं $K_{82} K_{10}$ **1d** स्मार्तं $C_{94} C_{45} K_{82} K_7 P_{57}$ E स्मार्त C_{02} K_{10} • भारतसंहिताम् $C_\Sigma K_{10} P_{57}$ E भारतसंहिताः K_{82} भारत्तसंहितां K_7 **2a** शैव० conj. शैवे $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ शैवै $C_{45} P_{57}$ शैवं E • ०तत्त्वं $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7$ E ०तत्त्व P_{57} **2b** शैव० P_{57} शैवः $C_{94} C_{45} K_{10} K_7$ शैवाः C_{02} E शैवा K_{82} • ०द्वये $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$ E ०ये C_{45} **2d** ०सारसमुच्चयम् $C_\Sigma K_7 P_{57}$ E ०सारं समुच्चयम् K_{82} ०सारं समुद्ययं K_{10} **3a** संख्यातत्त्वं तु K_{82} $K_7 P_{57}$ सं⟨ख्या⟩××× C_{94} संख्यातत्त्वं C_{45} शाङ्ख्यातत्वं तु C_{02} सख्यतत्वन्तु K_{10} संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु $C_\Sigma K_{82} K_7 P_{57}$ E सख्येषु K_{10} **3c** ०तत्त्व० $C_{94} C_{02} K_{82} K_7 P_{57}$ E ०तत्वा० C_{45} om. K_{10} **4c** अधोर्ध्व० $C_\Sigma K_{82} K_7 P_{57}$ E अधोर्ध्वं K_{10} • ०मध्य० $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7$ P_{57} E ०मध० C_{02} **4d** यत्नतः $C_\Sigma K_{82} K_7 P_{57}$ E यत्नत K_{10} • सम्प्रवेशयेत् $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7$ P_{57} सम्प्रबोधयेत् E **5a** स्मार्तं वर्णा० C_{94} तस्मार्त्तम्वर्ण्णा० C_{45} स्मार्तवर्णा० $C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ E स्मार्त्तं वर्ण्ण० P_{57} **5b** धर्म० $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$ E धर्मं C_{02} • ०वर्तनम् $C_\Sigma K_{82} K_{10}$ K_7 ०व×नं P_{57} ०वर्तन E **5c** ०चारो $C_{94} C_{45} K_{10} K_7$ ०चार० C_{02} E ०चारा K_{82} ०चा⟨रो⟩० P_{57} **5d** ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः $C_{45} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$ E ग्राह्यस्त×××ङ्कितः C_{94} **6b** ०ज्ञः $C_{94} C_{45}$ $K_{82} K_{10} K_7 P_{57}$ E ०ज्ञ C_{02}

धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम् ।
स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते ।
स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥८:७॥

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत् ।
विरुद्धस्त्रीं न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥८:८॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च ।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥८:९॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा ।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥८:१०॥

[स्वप्नघातम्]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा ।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥८:११॥

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा । पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥

⁘

7b ०ग्रहम् $C_{\Sigma}K_{10}K_7P_{57}E$ ०ग्रहः K_{82} **7c** गर्हितोत्सर्गः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}$ गर्हितस्सर्ग्गः C_{02} गर्हितो विप्र K_{82} गर्हितो स्वर्गः E **7d** स्वयं० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ स्वय० C_{45} • कीर्त्यते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ कीर्त्स्यते C_{02} **7e** ०घातं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ०घात $C_{02}E$ **8a** स्त्री दिवा पर्वे $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ × दिवा पर्व्वे C_{94} ××× पर्वे P_{57} स्त्री दिवापूर्वे E **8b** ०पत्न्यपि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ०पत्नी पि C_{02} **8c** विरुद्धस्त्रीं न corr. विरुद्धस्त्री न $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ विरुद्धस्त्री निसेवेत $K_{82}P_{57}$ द्विरुद्धास्त्रीन्न E **8d** ०धिकासु च $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ ०धिकासु त C_{02} ०दिकाषु च K_{10} ०विकाषु च K_7 ०पिकासु च E **9a** ०मेष० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ०मेय० C_{45} **10a** अयोन्य० conj. अन्योन्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ • ०कषणा $C_{94}K_{82}$ ०कर्षणा $C_{45}C_{02}K_{10}K_7P_{57}E$ **10b** ०कषणापि $C_{\Sigma}K_{82}$ ०कर्षणापि $K_{10}K_7P_{57}E$ **10c** स्वयंमुक्ति० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ स्वयमुक्ति० C_{45} • ज्ञेया $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ ज्ञेयां K_{10} **10d** तस्मात्तां $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$ तस्मात्तं C_{02} तस्मात्र्ता K_{10} तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}{}^{pc}E$ स्वप्नजा० $P_{57}{}^{ac}$ **11b** पण्डितैः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}E$ पण्डितै C_{02} पण्डितेः K_7 **11d** प्रक्षरते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ प्रस्खलतस् E • ततः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ तत C_{02}

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु ।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२ ॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रतपञ्चकम् ।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्ठमूत्रं भूमीषु छादयेद्द्विजसत्तम ।
सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३ ॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन ।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४ ॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्ठे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा ।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५ ॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः ।
भीमस्तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६ ॥

[महीव्रतम्]

12cd cf. PadmaP 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

✣

12a दिवाशयं न $C_{\Sigma}P_{57}E$ दिवासयानं K_{10} दिवाशयेन्न K_{82} दिवाशायं K_{7} **12b** नित्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}E$ नित्य K_{10} • ०परेण तु $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ ०परेन तु C_{94} ०परेण च C_{02} **12c** ह्येताः K_{7} ह्येता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ **12d** स्त्रियो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ स्त्रीयो E • ०कीर्तिताः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ ०कीर्तिता K_{7} **13ab** मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रत० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}P_{57}$ मार्जारबकबश्वानगोमहीव्रत० K_{10} मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E **13c** ०विष्ठ० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ ०विष्टा० E • ०मूत्रं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}P_{57}E$ ०मूत्र० $C_{45}K_{10}$ **13e** ०मोदन्ति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ ०षादन्ति E **14a** तपोधन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$ तपोधनः K_{7} तपोधनम् E **14c** साधयेच्च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ साधये च C_{45} • मनस्तुष्टिं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ मनस्तुष्टि० $C_{45}C_{02}$ **14d** ०साधन० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ ०सान० K_{7} **15a** मूत्रविष्ठे न $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ मूत्रविष्टे च E **15b** श्वानदः K_{82} धुनदं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}P_{57}$ छादनं E **15c** शर्वः $C_{94}K_{82}K_{7}P_{57}E$ सर्वः $C_{45}K_{10}$ सव्वः C_{02} **16a** ०वर्चो $C_{94}C_{02}K_{10}K_{7}P_{57}$ ०वच्चो $C_{45}K_{82}$ ०वर्चा E **16b** गोव्रतिको $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ ××तिको C_{94} **16c** भीमस्तुष्टिकरश्चैव $C_{02}K_{10}E$ भीमतुष्टिकरश्चैव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}$

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः ।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥८:१७॥

व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः ।
स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च ।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत् ।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥८:२०॥

[अन्तरान्नम्]

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च ।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत् ।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥८:२२॥

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च । सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च । सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः ॥

✣

17a कुद्दालैर्दारयन्तो $K_{82}P_{57}E$ कुद्दालैर्दारयन्नो C_{94} कुद्दारै दारयन्तो C_{45} कुदारै दारयन्ता C_{02} कुद्दालै द्दारयामास K_{10} कुद्दालै दारयन्तो K_7 **17b** कीलकोटिशतैश्चितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ कीटकोटीशतैरपि $C_{02}E$ **17d** ०व्रतः $C_\Sigma K_{82}K_{10}P_{57}E$ ०व्रत K_7 **18b** जितेन्द्रियः $C_\Sigma K_{82}K_7P_{57}E$ द्विजेन्द्रियः K_{10} **19a** शेषान्नमन्तरान्नं च $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}{}^{pc}$ शेषान्नमन्नरान्नं च K_{82} शेषान्नमरान्नं च $P_{57}{}^{ac}$ शेषाणामन्तराणाञ्च $C_{02}E$ **19b** नक्तायाचित० $C_\Sigma K_{82}K_{10}P_{57}E$ नक्त्या्चित० K_7 • च $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ वा E **19cd** पञ्चैतत्क० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ पञ्चैते क० C_{02} **20a** ०शेषं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ०शेषां C_{45} **20d** विघसाशनः $C_{94}K_{82}K_{10}$ विघसासनम् C_{45} विघसाषिनः C_{02} विघशासनः K_7 विघसाश्नः $P_{57}{}^{pc}$ घसाशन $P_{57}{}^{ac}$ विषसासनः E **21a** अन्तरा प्रातराशी em. अन्तरा प्रान्तराशी $C_\Sigma K_{82}K_7$ अन्तरा क्रन्त्राशी K_{10} अन्तारा प्रात्त्राशी P_{57} अन्तसम्प्रान्तराशी E **21b** सायमाशी $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ सायमाशीन् C_{94} नियमाशी E **21c** ०वासी भवति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ०वासी च भवति C_{02} **21d** कदाचन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ कदाचनः C_{02} **22a** भोजनं $C_\Sigma K_{82}K_{10}P_{57}E$ नोजनं K_7 **22b** च $C_{94}C_{02}K_{10}K_7P_{57}E$ तु C_{45} om. K_{82} • भोजयेत् $C_\Sigma K_{82}K_7P_{57}E$ कारयेत् K_{10} **22a** ०वेले च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}$ ०वेला च C_{45} ०वेलो च K_7 ०वेले व E **22b** ०धर्मं समीहता $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}$ ०धर्मसमीहता $C_{02}K_{10}$ ०धर्म्मः समीहितः E

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भ्य य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम् ।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३ ॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम् ।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४ ॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम् ।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५ ॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम् ।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत् तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६ ॥

[पिशुनः]

परश्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च ।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७ ॥

[पारुष्यम्]

✣

23a अनारम्भ्य य conj. अनारम्भस्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ **23b** कुर्यान्नि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ कुर्या नि॰ K_{7} **23c** परैर्दत्तं तु $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ परै दत्तञ्च C_{02} परै दत्तन्तु K_{10} परैर्दन्तन्तु $K_{7}E$ **23d** तमयाचि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}E$ नमयाचि॰ $P_{57}{}^{ac}$ ⟨तम⟩याचि॰ $P_{57}{}^{pc}$ **24a** भक्ष्यं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}P_{57}E$ भक्ष्य K_{82} **24c** काङ्क्षेन्नो॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ काङ्क्षे नो॰ C_{02} • ॰युञ्जीत $C_{02}K_{82}K_{10}$ ॰××त C_{94} ॰यञ्जीत C_{45} ॰भुञ्जीत $P_{57}E$ ॰भुजीत K_{7} **24d** ॰वासः स $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}E$ ॰वास स K_{10} ॰वासस्य K_{7} **25a** ॰पारुष्य॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ ॰संभिन्ना C_{02} ॰याभिन्ना E **25b** ॰तीक्ष्णवाग॰ conj. ॰स्पृष्टवाग॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ पृष्टवाक॰ C_{02} पृष्तेवाक॰ E **25c** मौनपञ्चक॰ $C_{94}C_{45}K_{10}$ मौनं पञ्चक॰ $C_{02}K_{82}K_{7}E$ मौनम्पञ्च॰ P_{57} • ॰त्येत॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}{}^{pc}E$ ॰त्ये॰ $P_{57}{}^{ac}$ **25d** ॰रयेन्नि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ ॰रयन्नि॰ E **26a** ॰दृष्टं च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ दृष्ट⟨श्च⟩ C_{02} **26b** धर्माच्चापि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ धर्मश्चापि C_{02} धर्मं चापि E • बहिष्कृतम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}$ बहिष्कृतः $C_{02}E$ नहिष्कृतं K_{10} **26c** अनर्था॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ अनर्थ॰ $C_{02}E$ **26cd** ॰वाक्यं यत्तन्मि॰ $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}$ वक्तार तं मि॰ C_{02} वाक्य यत्तन्मि॰ K_{10} वाक्यं यन्तन्मि॰ $K_{7}E$ **26d** स्मृतम् $C_{94}C_{02}EK_{82}K_{10}K_{7}P_{57}$ स्मृतः C_{45} **27a** परश्रीं ना॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}$ परस्त्री ना॰ $C_{02}E$ परस्त्रीन्ना॰ K_{10} • ॰भिनन्दन्ति $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ ॰भिन्नन्दन्ति C_{02} ॰भिनन्ति C_{45} **27b** परस्यैश्वर्य॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ परसैश्वर्य॰ C_{45} **27c** ॰दर्शना॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}P_{57}E$ ॰द⟨र्ब्भ⟩ना॰ C_{02} ॰दर्शनां K_{10} **27d** पिशुनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}P_{57}E$ पिशुन C_{02}

मृता माता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत् ।
भुङ्क्ष काममसृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८ ॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे ।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९ ॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च ।
असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३० ॥

मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता ।
अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१ ॥

यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः ।
जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२ ॥

तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं
वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वां सभां नन्दति ।
वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३ ॥

✣

28a मृता $P_{57}{}^{pc}$ मृत॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}{}^{ac}E$ **28b** ॰स्थानं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ॰स्थान $C_{45}C_{02}$ **28c** भुङ्क्ष K_7P_{57} भुक्त्व C_{94} भुक्त्वा $C_{45}C_{02}$ भुंक्षा K_{82} भुक्ष K_{10} भुक्ता E • काममसृष्टानां $C_{94}K_{82}K_7P_{57}E$ कामसुसमृष्तानां C_{02} कममसृष्टानां C_{45} काममुमृष्ताना K_{10} **29a** स्फुटसे $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ स्फुटय K_{10} **30a** ॰युद्धं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ॰युद्धश् E **30b** ॰कथ॰ $K_{10}K_7$ ॰कष॰ $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}$ ॰कर्ष॰ E **30cd** पञ्चैतत्की॰ $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}E$ पञ्चैते की॰ K_{10} पञ्चेतत्की॰ K_7 **30d** मे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ते E **31a** कार्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ कार्या K_{10} **31b** वाक्य॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$ वाक्यं $C_{02}K_{10}$ • ॰सौभाग्य॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ॰सौभार्य॰ C_{45} **31c** ॰भिन्नं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ॰भिन्न C_{02} ॰दिग्धं E **32b** दूषितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ दूषित C_{02} भूषितः E **32c** जन्मे जन्मे $C_{45}C_{02}K_{82}E$ जन्म जन्म $C_{94}K_{10}K_7P_{57}$ • दुर्गन्धो $C_{94}K_{10}K_7P_{57}$ दुग्गन्धो C_{45} दुर्गन्धा C_{02} दुगन्धो K_{82} दृगन्धो E **33a** तस्मान्मौ॰ $C_{02}K_{10}K_7P_{57}E$ ××त्मौ॰ C_{94} तस्मात्मौ॰ $C_{45}K_{82}$ • सदैव $C_{94}C_{45}K_{82}P_{57}E$ सदेव $C_{02}K_7$ सुदैत्य K_{10} • कुर्वीत यो निश्चितम् $C_{94}C_{45}K_7P_{57}E$ कुर्वन्ति येन्निश्चितम् $C_{02}K_{82}$ कुर्वन्ति योन्निश्चित K_{10} **33b** अलङ्घ्यता च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P_{57}$ अलंघ्यताश्च $C_{02}K_7E$ • सर्वां सभां $C_{94}K_{82}P_{57}E$ सर्वा सभा $C_{45}K_7$ सर्वः सभान् C_{02} सर्वा सुभा K_{10} **33c** वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य $C_{94}C_{45}K_7P_{57}{}^{ac}$ वक्त्रं चोत्पलमस्य C_{02} वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{82} वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{10} वक्त्राश्चोत्पलगन्धमस्य $P_{57}{}^{pc}$ वक्त्राच्चोतरगन्धमस्य E

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम् ।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्म्यं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४ ॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम् ।
भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५ ॥

तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम् ।
सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६ ॥

भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम् ।
भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७ ॥

भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः ।
भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८ ॥

चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् ।
तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९ ॥

[वारुणं स्नानम्]

✣

33d ०सहस्रशो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ०सहस्राशो C_{45} • ०मलम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ०मलः $C_{45}C_{02}E$ **34a** पञ्चविधं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ पञ्चवि C_{45} **34b** यथातथम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ××तथम् C_{94} **34c** आग्नेयं $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ आग्नेये K_{10} • वारुणं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ब्राह्मणं E • ब्राह्म्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ ब्रह्म्यं K_7 **35a** स्नानं $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7P_{57}E$ स्नाना K_{82}^{ac} **35b** ०गुणं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ ०गुण० K_7 **36a** तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ ×××××××त K_{10} **37a** त्र्यायुषं कृत्वा $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ त्र्यायु××× C_{94} त्र्यायुष्यं कृत्वा P_{57} **37b** ०व्रते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ०व्रत० E **37c** ऋषयः सर्वे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ऋषिभिर्सर्वैः E **38a** मुक्ता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ मुक्ताः E **38b** ०र्दिताः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ ०र्त्तिताः C_{45} **38c** भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव corr. Törzsök भस्मानुसंसं दृष्टैव C_{94} भस्मानुशंसां दृष्ट्व C_{45} भस्मानुसंसदृष्टैव $C_{02}K_{10}$ भस्मानुसंसन्दृष्ट्वैव K_{82} भस्मानुशंसंदृष्टैवं K_7 भस्मानुशंसं दृष्टैव P_{57} भस्मना शं प्रदृश्यैवं E **38d** ब्रह्मणानुमतिः em. ब्रह्मणानुमता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ ब्राह्मणानुमतो E • कृता em. कृतः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7P_{57}E$ कृतिः C_{02} कृताः K_{82} **39a** चतुराश्रमतो $C_{45}C_{02}K_{10}P_{57}E$ चातुराश्रमतो $C_{94}K_7$ चतुराश्रतो K_{82}^{ac} चातुराश्रमतो K_{82}^{pc} **39ab** ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ ⟨धिक्यव्रतपाशुपत⟩××× K_{10} (top of akṣaras lost) **39c** तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ om.K_{10} **39d** ०हेतुतः em. Törzsök ०हेतवः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7P_{57}E$ ०हेतुना C_{02} ०हेतुनुतः K_{10}

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः ।
नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४० ॥

[ब्राह्म्यं स्नानम्]

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः ।
त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१ ॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः ।
तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२ ॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः प्लावयित्वा स्वकां तनुम् ।
स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३ ॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
न भवति पुनजन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः ॥

✣

40a वारुणं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}P_{57}E$ वा×× C_{94} वारुणा K_7^{ac} वारुण K_7^{pc} • सलिलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}$ सलिल० K_7E **40b** विविधं नरैः $C_{\Sigma}K_{82}$ विधिवन्नरैः $K_7P_{57}E$ विविन्नरैः K_{10} **40c** ०तडागेषु $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ ०तडागेवा K_{10} **40d** प्रस्रवेषु $C_{\Sigma}K_{82}P_{57}E$ प्रयेवेषु K_{10} प्रभवेषु K_7 **41a** विप्रेन्द्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ विपेन्द्र K_7P_{57} **41b** विदुर्बु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ विर्दुर्बु० K_7 **42d** ०क्तं $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ ०क्त K_{10} **43b** तनुम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ तनं K_7 **43c** दिव्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_7P_{57}E$ दिव्य K_{10} **43d** जगदादि० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7P_{57}E$ गजदादि० C_{45} **44a** ०भागः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}P_{57}E$ ०भागं K_7 **44b** निगदित तव E निगदितस्तव $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7P_{57}$ (unmetr.) • ०कम्प्य C_{94} ०कम्प $C_{45}C_{02}K_{82}K_7P_{57}$ ०कम्पः K_{10} ०कम्प्यः E **44c** ०पहारी $C_{45}C_{02}K_{10}$ ०पहारि $C_{94}K_7$(unmetr.) ०प्रहारि $K_{82}P_{57}$ ०पहारे E • ०पञ्चाशदेतन् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_7P_{57}$ ०पञ्चाशमेतन् $C_{02}E$ ०पञ्चादेतन् K_{10}^{ac} **44d** पुनजन्म $C_{02}K_{10}$ पुनर्जन्म $C_{94}K_{82}K_7P_{57}E$ पुनर्जर्म C_{45} **Colophon:** इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः P_{57} इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः $C_{94}K_{82}$ om.C_{45} इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः $C_{02}K_{10}$ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K_7 इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम् ।
तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ ९:१ ॥

विगतराग उवाच ।
त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः ।
किंचिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ ९:२ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः ।
अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ ९:३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।
तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ ९:४ ॥

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 205v–207r, C_{45} ff. 211v–212v, C_{02} ff. 282r–283v, K_{82} ff. 13r–14v, K_{10} exp. 54 (lower) – 55 (lower), K_7 ff. 221r–222v, E pp. 606–609; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

3cd ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.9–10: एत एव त्रयो लोका एत एव त्रयो गुणाः । एत एव त्रयो वेदा एत एव त्रजो ऽग्नयः ॥ परस्परान्वया ह्येते परस्परमनुव्रताः । परस्परेण वर्तन्ते प्रेरयन्ति परस्परम् ॥ ≈ VāyuP 1.5.16–17ab ≈ LiṅgP 1.70.78–79 **4d** ≈ BrahmāṇḍaP 1.4.11ab: अन्योन्यं मिथुनं ह्येते अन्योन्यमुपजीविनः ≈ VāyuP 1.5.17cd ≈ LiṅgP 1.70.80ab

✣

1a त्रिकाल॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ त्रिष्काल॰ C_{02} • ॰भेदेन $C_\Sigma K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$ ॰भेन K_{10}^{ac} **1b** भिन्नं $C_\Sigma K_{82}K_7E$ भिन्न K_{10} **1c** तस्मात्त्रि॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ तस्मा त्रि॰ $C_{02}K_7$ **2a** ॰काल्यम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$ ॰कालम् $C_{94}K_7$ **2ab** किं ज्ञेयं त्रै॰ $C_{94}K_7$ विज्ञेयं त्रै॰ $C_{45}K_{82}K_{10}E$ कि ज्ञेयम्त्रै॰ C_{02} **2b** ॰धातुक॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ॰धायुक्त॰ E **2c** किंचि॰ $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः । तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि॰ C_{45}^{ac} (eyeskip to 9.5) • ॰वेह $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ॰तद्धि E **2d** कथयस्व $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ क××× C_{94} **3a** ॰काल्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰काल्य C_{02} • ॰गुणं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰गुण C_{02} **4a** सत्त्वं $C_\Sigma K_{82}K_7E$ सत्व K_{10} • रजस्त॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ रजत॰ E **4b** रजः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ रज॰ $C_{02}K_{10}E$ • सत्त्वं तमस्तथा $C_{94}K_{82}K_7$ सत्त्वं तमन्तथा C_{45} सत्वस्तमस्तथा $C_{02}K_{10}$ सत्त्वतमस्तथा E **4c** तमः सत्त्वं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ तमसत्व॰ C_{02} तमः सत्व॰ $K_{10}E$ • रजश्चैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ रजःश्चैव C_{45} **4d** स्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{02}

सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः ।
तामसो भगवानीशः सकलंविकलेश्वरः ॥९:५॥

सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः ।
तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥९:६॥

सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम् ।
एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥९:७॥

विगतराग उवाच ।
केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते ।
चिह्नमेषां पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:८॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः ।
मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥९:९॥

ऊर्ध्वंगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः ।
अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥९:१०॥

स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन ।
मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥९:११॥

[सात्त्विकोत्तमाः]
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः ।

✣

5a ०ष्णू corr. ०ष्णु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **5b** राजसः कमलोद्भवः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ‹राज›××××××× C_{94} **5cd** तामसो भगवानीशः सकलं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ××××××××‹सकलम› C_{94} **6a** सत्त्वं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ सत्व $C_{02}K_7$ • ०वर्णाभं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०वर्ण्णाभ C_{02} ०वण्णाभं K_{82} **6c** ०भं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०भा E **7a** जलं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ रजं C_{02} ज्वाल K_{10} • रजो ऽङ्गारं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ र‹ङ्गो›ङ्गारन् C_{02} रजोङ्गरन् E **7d** ०देहिनः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०देहिना C_{45} **8b** गुण० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{94} **8c** ०षां पृथक्त्वेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०षा पृथकेन K_7 **9c** ०भिजानन्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०भिजानान्ति C_{02} **9d** जानन्ति $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{45}^{ac} **10a** ऊर्ध्वगो नित्य conj. ऊर्ध्वाङ्गो नित्य० $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}E$ उर्ध्वाङ्गो नित्य० K_7 ऊर्ध्वाङ्गा नत्य० K_{82}^{ac} ऊर्ध्वगो सित्य० K_{10}^{ac} ऊर्ध्वगो सत्य० K_{10}^{pc} • ०सत्त्व० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०सत्य० $C_{02}E$ ०नित्य० K_{10} **10b** मध्यगो $C_{\Sigma}K_{10}K_{82}K_7$ मध्यमो E • ०वृतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०वृतम् E **10c** ०गतिस्तमो० $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ०गतितमो० $C_{45}C_{02}$ **11c** मानुषेषु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ मनुष्येषु C_{45} मानुष्येषु K_7 • तिर्येषु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तीर्येषु E **11d** ०स्त्रयः $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०स्त्रः C_{45}^{ac} **12b** धर्म इन्द्रः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ इर्म इन्द्र C_{45} धर्मरिन्द्र० E

सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥९:१२॥

[सात्त्विकमध्यमाः]

रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः ।
ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥९:१३॥

[सात्त्विकाधमाः]

तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः ।
रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥९:१४॥

[राजसोत्तमाः]

ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथि विज्ञनी ।
राजा मन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥९:१५॥

[राजसमध्यमाः]

सूतो ऽम्बष्ठवणिश्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः ।
वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥९:१६॥

[राजसाधमाः]

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्त्रपुनीलिकाः ।
नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥९:१७॥

[तामसोत्तमाः]

17c = UMS 2.10a, 2.20a = UUMS 2.31c

✣

12c ग्निर्वरुणः $C_{94}K_{82}K_7$ ग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **12d** दश $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ दशः E • सत्त्वोत्तमाः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ सत्वत्तमाः C_{45} सत्तोतमाः K_7 **13ab** ०दित्या वसुसाध्या $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०दित्या वसुसा× C_{94} ०दित्य वसुसाध्या C_{02} ०दित्य वसुसाध्याः वि० E **13b** विश्वेश० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ×श्वेश C_{94} विश्वेशि० C_{02} **13d** दशैते $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दशैतेते C_{45}^{ac} **14a** ग्रहाः सुरा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ग्रहास्वराः C_{02} ग्रहाऽसुरा E **14b** गन्धर्वाः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$ गन्धर्व्वाः गन्धर्व्वा C_{02} **14c** ०पिशाचाश्च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०पिशाश्चाश्च K_7 **14d** दशैते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दशेते C_{45} • सात्त्विका० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सत्वका० C_{45} **15b** ०विज्ञनी $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०विज्ञकौ E **15c** राजा em. राज० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०मन्त्री व्रती $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०मन्त्रि व्रतो E **15d** राजसो० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ रामसो C_{45} **16a** सूतो ऽम्बष्ठ० corr. सूतो ×ष्ट० C_{94} सूत(म्बष्ट)० C_{45} सूतोन्वष्ठ० C_{02} सूतोत्वष्टा० K_{82} सूतोत्वष्ट० $K_{10}K_7$ सूतो ऽम्बष्ट० E • ०वणिश्चो० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०वणिश्चो० E **16b** शिल्पि० K_{10} शिल्प० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ • मागधाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ मागधा C_{02} **16c** वेणवैदेहकामात्या $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ वैणवेदेहकामात्या C_{45} वेनवैदेहकामात्या K_7 वेणवैदेचकौ मात्या E **17a** ०कृत्कोली $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ ०ककोली K_{82} ०कृत्काली E **17b** ०नीलिकाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०तीलिका E **17c** ०मुष्टिक० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०मौष्टिक० C_{02} • ०चण्डाला $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०चाण्डालः E **17d** दशैते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ दशेते C_{45}

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः ।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥९:१८॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः ।
उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥९:१९॥

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः ।
सूकरश्वानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥९:२०॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः ।
चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥९:२१॥

[तमराजसाः]

बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्ललावकतित्तिराः ।
गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥९:२२॥

[तामसाधमादि]

कोकिलोलूककञ्जल्यकपोताः पञ्च एव च ।
शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥९:२३॥

✣

18a ०गवया $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ०गवय K_{10} ०गवयो E **18b** ०चामर० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ ०वानर० C_{02} E ०ऽवाऽनर० K_{10} **18c** ०वराहा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ०वराह० K_{10}E **18d** तामसोत्तमाः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ तामशोत्तमः C_{45} तमसोत्तमाः E **19a** ०महिष्याश्च $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E ०महिंष्या च K_{10} **19c** उष्ट्र० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ उष्ट० C_{02} दंष्ट्रि० E • ०शशगण्डा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०शगण्डाश्च E **19d** तममध्यमाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E तमध्यमाः C_{94} **20b** ०गर्दभाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०गर्दभः E **20c** सूकर० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E सुखर० C_{45} **20cd** ०गोमायुर्द० $C_{\Sigma}K_{7}$E ०गोमायुद० $K_{82}K_{10}$ **20d** ०शैते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०शेते C_{45} **21a** क्रौञ्च० E क्रोञ्च० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **21b** ०सारसाः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०सारसा K_{7} **21c** ०ह्वशुकमायूरा $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०ऽङ्गऽ×××यूरा C_{94} ०ङ्गशुकमायूरा E **21d** दशैते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E दशेते C_{45} • तमसात्त्विकाः $C_{02}K_{7}$E तमस्सात्त्विकाः $C_{94}K_{10}$ (unmetr.) तमःसात्विकाः K_{82} (unmetr.) नमः सात्विकाः C_{45} (unmetr.) **22a** बलाकाः corr. वलाका $C_{94}K_{82}K_{7}$ वलाक० $C_{45}C_{02}K_{10}$E **22ab** कुक्कुटाः काकाश्चि० corr. कुक्कुटकाकाश्चि० $C_{94}C_{45}$ (unmetr.) कुर्कुटा काकाश्चि० $C_{02}K_{7}$ कुर्कुटकाकाश्चि $K_{82}K_{10}$ कुक्कुटो काका चि० E **22b** ०तित्तिराः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ०तित्तराः K_{7} ०तित्तिरिः E **22c** गृध्र० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E गृध० K_{7} **23a** कोकिलो० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E कौकिलो० C_{45} • ०कञ्जल्य० em. ०किञ्जल्य० $C_{94}C_{02}K_{82}$ ०किञ्जल्क० $C_{45}K_{10}K_{7}$E **23b** च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E चः K_{7} **23c** शारिकाश्च corr. शारिका च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ शालिका च E • कुलिङ्गाश्च corr. कुलिङ्गा च $C_{94}K_{10}$E कुलिङ्का च $C_{45}C_{02}K_{7}$ कुलिकां च K_{82}

मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः ।
कच्छपशिशुकुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः ।
शङ्खशुक्तिकशम्बूकाः कवय्यस्तमतामसाः ॥ ९:२४ ॥

चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः ।
वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५ ॥

जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः ।
निम्बनीपो †ध्रवावश्च† दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६ ॥

वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः ।
मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७ ॥

भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः ।
यूकोद्दंशमशानां च विष्ठाजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८ ॥

✣

24a ०गोहनक्राश्च $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०गोहनक्रा च C_{02} ०ग्रोहनक्राश्च K_{10} **24b** ऋक्षाश्च conj. ऋषा च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • तमसात्त्विकाः E तम⟨स्सा⟩×× C_{94} तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ (unmetr.) तसमात्विकाः K_7 **24c** ०शिशु० em. ०शुशु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०कुम्भीर० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०कम्भीरा $C_{02}E$ **24d** ०मण्डूका० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ०मण्डूक० K_{10} ०मण्डुका० E **24e** शम्बूकाः corr. ०शम्बूका $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०⟨स⟩म्बूकाः K_7 **24f** ०कवय्य० conj. ०कबन्ध्या० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$ ०कबन० K_{10}^{ac} • ०मतामसाः $C_{45}E$ ०मस्तामसाः $C_{94}C_{02}K_7$ (unmetr.) ०मःतामसाः $K_{82}K_{10}$ (unmetr.) **25a** ०गरु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०गुरु० E **25c** ०बिल्वा $C_{94}C_{45}K_{82}E$ ०बिल्व $C_{02}K_{10}K_7$ **25d** दशैते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ दशै C_{02} • तमसात्त्विकाः E तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.) तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) **26a** जाम्बीर० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ जम्बीर० C_{02} **26b** ०दाडिमा० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ ०द्राडिमा० C_{02} ०द्राडि⟨हा⟩० K_{82} **26c** ०नीपो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०नीपौ K_7 • ध्रवावश्च $C_{94}^{ac}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ धवावश्च C_{94}^{pc} धुवावश्च E **26d** दशैते $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ××× C_{94} **27a** वृक्षवल्ली० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ⟨वृक्षवल्ली⟩ K_{10} **27b** ०त्वक्सारतृण० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ०त्वक्सारस्तृण० $C_{02}E$ ०त्वकसारतृण० K_7 (unmetr.) **27c** मीरजाश्च corr. मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ मीनजा च C_{45} **27d** तमसात्त्विकाः K_7E तमस्सात्विकाः C_{94} तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.) **28a** पतङ्गाश्च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ पतङ्गानां E **28b** क्रिमिकीटजलौकसः $C_{\Sigma}K_{82}$ क्रिमिकीटजलोकसः K_{10} क्रिमिकीटजलौक⟨साः⟩ K_7 किमिकीटजलौकसां E **28c** यूकोद्दंशमशानां च C_{94} यूकोदंशमशानाञ्च $C_{45}K_{82}$ यूकोदंशमसकानाञ्च C_{02} (unmetr.) यूकोदंशमसानान्तु K_{10} ⟨यूकोद्दं⟩××××× K_7 युक्तोदंशमशानाश्च E **28d** विष्ठाजास्तमसात्त्विकाः corr. विष्टजास्तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.) विष्टजास्तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) विष्टजास्तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.) ××⟨जा⟩तमस्साधिकाः K_7 (unmetr.) विष्टजा तमसात्त्विकाः E

दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा ।
शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥९:२९॥

कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा ।
निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥९:३०॥

हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः ।
क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥९:३१॥

लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः ।
प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥९:३२॥

बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः ।
स्पृहा ईर्षा प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥९:३३॥

उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः ।
क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥९:३४॥

[आहारस्त्रैगुण्ये]

विगतराग उवाच ।
केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् ।

✣

29b ज्ञानं $C_{94}C_{02}K_{10}E$ ज्ञान $C_{45}K_7$ ज्ञा॰नं॰ K_{82} • मौनं $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ मौन K_{82} • क्षमा $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ क्षमाः $C_{45}K_{10}$ **29c** शीलं च $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ नीलश्च K_{10} शिलं च E • नाभिमानं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ नाभिमानां E **30a** ॰मानो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰मनो C_{02} **30b** युद्धं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ युद्ध॰ E • स्पृहा $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ स्मृत K_{10} **30c** निर्घृणाः C_{Σ} निर्घृणा $K_{82}E$ निघृणाः $K_{10}K_7$ **30d** राजसेषूत्तमा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ राजसेसूतमा C_{02} राजसे ह्युत्तमो E **31a** ॰सूया॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰स॰यू॰ K_{10} • ॰मूढ॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ॰मूढा॰ $C_{45}K_{10}$ **31b** ॰तन्द्री॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7K_{10}$ ॰तन्त्री॰ E **31c** क्रोधो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ क्रोध॰ E **31d** तामसेषूत्तमा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तामसेसूतमा C_{02} तामसे ह्युत्तमो E **32b** ॰योगे $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰योगे॰ C_{94} **32c** ॰विरागी च $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ ॰विरागी K_{82} ॰विराङ्गी च K_7 **33a** बालको $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ चालको K_7 • निपुणो E निपुनो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ निपुणे K_7 **33c** ईर्षा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ईर्ष्या $C_{45}E$ • प्रलापी $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ च लापी C_{02} **33d** राजसं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तामसं E **34a** आलसो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ अलसो C_{45} **34b** क्रूरस्त॰ $C_{94}C_{45}K_{82}$ क्रूरत॰ $C_{02}K_7E$ कूरस्त॰ K_{10} • ॰निर्दयः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ॰निर्दयाः K_7 **34c** क्रोधः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ क्रोध॰ C_{45} • पिशुन E पिशुनो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ • च $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ om. K_{10} **34d** गुण॰ $C_{94}C_{45}^{pc}$ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ गु॰ C_{45}^{ac} **35ab** केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ ×××××××××××× देहिनाम् C_{94} केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K_{10}

त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥९:३५॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम् ।
हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥९:३६॥

अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च ।
राजसश्रेष्ठ-आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥९:३७॥

अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत् ।
आमयारसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥९:३८॥

[गुणातीतम्]

विगतराग उवाच ।
गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम् ।
गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥९:३९॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज ।

40ab ≈ PadmaP 1.19.337ab: आत्मवत्सर्वभूतानि यः पश्यति स पश्यति

✣

35c पृथक्त्वेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पृथक्केण K_7 **35d** ०धन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०धनः K_7 **36a** कीर्तिः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ किर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब० K_7 सुखं प्रीतिब० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ सुखप्रीति ब० C_{02} सुखं प्रितिव० E **36b** ०रोग्य० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०रोग्यं C_{45} **36c** हृद्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ हृद० E • ०रसं $C_{94}C_{45}K_{82}$ ०रस C_{02} ०⟨रस⟩ K_{10} ०रसां K_7 ०रसा E • स्निग्ध $C_{\Sigma}K_7E$ स्निग्धं K_{82} ⟨सन्दिग्ध⟩ K_{10} **36d** आहारः $C^{pc}_{94}K_{10}K_7E$ आहार $C^{ac}_{94}C_{45}C_{02}K_{82}$ • सात्त्विकप्रियः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ सात्विकप्रिया C_{02} सात्विकप्रिय K_{10} सात्विकः कियाः E **37a** ०म्ल० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०ल्ल० E • ०लवणं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०लक्षणं C_{45} **37b** तीक्ष्णं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ती⟨क्ष्ण⟩ C_{94} स्तीक्षं E • विदाहि च $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ×⟨दाहि च⟩ C_{94} विदाहिक C^{pc}_{02} विदाहिकः $C^{ac}_{02}E$ **37cd** राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः $C_{45}K_{82}K_7$ ×××××××××××××××× C_{94} राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C_{02} राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K_{10} राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः E **38a** अभक्ष्यामेध्यपूती च em. अभक्ष्यमेध्यपूती च $C_{\Sigma}K_{82}$ अभक्षमेध्यपूती च K_{10} अभक्षामेध्यपूती च K_7 अभक्षमद्यपूती वै E **38c** आमया० conj. आयाम० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ आयास० E **38d** ०मस० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०मसः $C_{02}E$ • ०प्रियः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०प्रियाः C_{02} **39a** ०तीतं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०तीत $C_{02}K_{10}$ **39b** ०गम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०गः C_{02} **39c** ०बद्धानां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ०वर्द्धानां C_{45} ०बद्धामो E **40a** ०भूतानि $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ ०भूतां K_{82} **40b** सम्यक्प० $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ सम्यत्प० K_{82}

गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥९:४०॥

ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये ।
स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥९:४१॥

तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा ।
मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥९:४२॥

एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः ।
गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः ॥

---

40 cf. BhG 6.32: आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति यो ऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ **41ab** cf. VSS 11.51ab: न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत cf. BhG 14.25: मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥ cf. BhG 12.13: अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च । निर्ममो निरहंकारः समदुःखसुखः क्षमी ॥ **42** cf. BhG 14.24cd–25: तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

✣

40c ०तीतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ०तीत $C_{02}K_7$ ०तीतं E **41a** ईर्षा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ईर्ष्या० K_7E **41b** ०समाश्च ये $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०समाश्रये K_{10} **41d** ०तीतः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०तीत K_{10} **42a** तुल्य० E तुल्यः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **42b** ०सम० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०समा० C_{02} **43a** ते $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ E तो K_{10} **43b** ०सद्भाव० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०मद्भाव० E **43d** गुणातीतः $C_{94}C_{02}K_{82}$ गुणातीत $C_{45}K_{10}K_7E$ • पराङ्गतिः E पराङ्गतिम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **Colophon**: ०विशेषणीयो corr. ०विशेषनीयो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • नामाध्यायो नवमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच ।
कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः ।
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१ ॥

अनर्थयज्ञ उवाच ।
अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्द्विजोत्तम ।
ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२ ॥

नन्दिकेश्वर उवाच ।
कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते ।
तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३ ॥

देव्युवाच ।
भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते ।
प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४ ॥

अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते ।
मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५ ॥

महेश्वर उवाच ।
को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 207r–208v, C_{45} ff. 212v–214r, C_{02} ff. 283v–285v, K_{82} ff. 14v–15v, K_{10} exp. 55 (lower) – 56 (lower), K_7 ff. 222v–223v, E pp. 610–613; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

✣

1a कतमं सर्व॰ $C_\Sigma K_{82}$E कतमसर्व॰ K_{10} कथमन्सर्व॰ K_7 **1ab** ॰तीर्थानां श्रेष्ठ॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰तीर्था××ष्ठ॰ C_{94} **1b** मनीषिनः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ मनीषिभिः E **1d** भुवि $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ भूरि E • ॰दम् $C_\Sigma K_{10}K_7$E ॰दः K_{82} **2b** स्नेहाद्वि॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E स्नेहा द्वि॰ C_{02} **2d** ऽस्म्यहम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E स्मृहम् C_{02} **3** नन्दि॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E नन्दी॰ C_{45} **3a** कैलास॰ $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ कैलाशे E **4a** ॰देवेश $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰देश C_{45} **4b** ॰पते $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E ॰पतिम् K_{82}^{ac} **4c** धर्म॰ $C_\Sigma K_{10}K_7$E धर्मं K_{82} **5a** ॰तीर्थं $C_\Sigma K_{82}K_7$ ॰तीर्थ K_{10}E **5ab** गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते $C_\Sigma K_{82}K_7$E ग_ संसाराद्येन मुच्यते K_{10} **5d** ॰श्वर $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰श्वरः C_{02} **6a** तं प्रश्नं $K_{82}K_{10}$ तत्प्रश्न $C_{94}C_{45}$ तत्प्रश्नं C_{02} E तं प्रश्न K_7 **6b** मुक्त्वा $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ मुक्ता E

शृणु वक्ष्यामि तं प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६ ॥

कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम् ।
गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७ ॥

नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरद्रहम् ।
घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८ ॥

उमोवाच ।
एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम् ।
स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९ ॥

कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर ।
कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१० ॥

रुद्र उवाच ।
किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत् ।
सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११ ॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते ।
शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२ ॥

12b cf. BhG 13.1: इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥

✣

6c तं प्रश्नं K_7 तत्प्रश्नं $C_\Sigma K_{82} K_{10} E$ **7c** गङ्गाग्निं $C_{94} C_{45}$ गङ्गाग्नि $C_{02} K_{82} K_{10} K_7$ गङ्गाऽग्नि० E **8a** नैमिषं $C_\Sigma K_{82} K_{10} E$ नेमिस K_7 **8b** ०बन्धं $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7$ ०बन्ध० E • ०द्रहम् $C_\Sigma K_{82} K_{10} K_7 E$ ०ह्रदं E **8c** ०वागीशं $C_\Sigma K_{82} K_7 E$ _ऽगीशऽ K_{10} **8d** निश्चयपापहा $C_{45} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 E$ निश्चऽयऽ××× C_{94} **9b** कथिता० $C_{94} C_{02} K_{82} K_7$ कथितो $C_{45} K_{10} E$ **9cd** तीर्थमे० $C_{94} C_{45} K_{82} K_{10} K_7 E$ तीर्थमे० C_{02} **9d** सुरनायक $C_{94}^{pc} K_{82} K_7$ सुरनाक C_{94}^{ac} सुरनायकम् $C_{45} C_{02} K_{10} E$ **10a** कथं $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 E$ कथ C_{45} **10b** ज्ञान० $C_{94} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 E$ ज्ञात० C_{45} • ईश्वर $C_\Sigma K_{10} K_7 E$ चेश्वर K_{82} **10c** कौतूहलं महज्जातं $C_\Sigma E$ कौतूहलम्मऽहोऽज्जातं K_{82} कौहलम्महज्जातं K_{10}^{ac} कौऽतूऽहलम्महज्जातं K_{10}^{pc} कोतूहलं महज्जातं K_7 **10d** ०कारकम् E ०कारक $C_\Sigma K_{10} K_7$ ०कारकः K_{82} **11a** जानामि $C_\Sigma K_{10}$ जानाऽमिऽ K_{82}^{ac} जानाऽसिऽ K_{82}^{pc} जानासि $K_7 E$ **11b** दुर्लभं च $C_{94} K_{82} K_{10} E$ दुलभञ्च $C_{45} K_7$ दुल्लभञ्च C_{02} **11c** सुलभं गुरुसेवीनां $C_{45} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 E$ ××××××वीनां C_{94} **11d** ०वर्जयेत् $C_\Sigma K_{10} K_7$ ०वर्जये K_{82} ०वर्जनात् E **12a** कुरुः $C_\Sigma K_{82} K_7 E$ गुरुः K_{10} • पुरुष E पुरुषः $C_\Sigma K_{82} K_{10}$ (unmetr.) पुरुषो K_7 (unmetr.) **12b** शरीरं $C_{45} C_{02} K_{82} K_{10} K_7 E$ शरीऽरऽ C_{94} • क्षेत्र उच्यते $C_\Sigma K_{10} K_7 E$ क्षेत्रमुच्यते K_{82} **12c** ०स्थं $C_\Sigma K_{82} K_{10} E$ ०स्थ K_7 • ०क्षेत्रं $C_\Sigma K_{82} K_{10} E$ ०क्षेत्र K_7

सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च ।
सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३ ॥

एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च ।
अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४ ॥

देव्युवाच ।
अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर ।
सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५ ॥

चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम् ।
प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६ ॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच ।
सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी ।
एताः स्रोतोवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७ ॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता ।
वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८ ॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम् ।
अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९ ॥

[सोमतीर्थम्]

13ab ≈ UMS 21.48cd: सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलं लभेत्

✣

13d तत्फलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ तत्फल K_7 **14b** तीर्थपञ्चदशेषु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ तीर्थम्पंचदशैषु C_{45} **14c** अनघानं महापुण्यं $C_{45}K_7$ ××××××पुण्य C_{94} अनप्याम्महापुण्यं C_{02} (hypermetr.) अनध्यानं महापुण्यं K_{82} अध्वानन्तु महापुण्यं K_{10} स्नानध्यानं महापुण्यं E **15a** अतीव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ अवीव C_{45} **15b** ऽस्ति $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ त्रिदशेश्वरः C_{02} त्रि_ शेश्वर K_{10} **15d** तुष्टिश्च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ तुष्टिञ्च C_{02} • गता $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ गताः C_{45} **16d** तत्त्वतस्तु $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ तत्वत K_{82}^{ac} **17a** सुषुम्ना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ (unmetr.) भगवती ग× C_{94} भवती गङ्गा E **17c** एताः स्रोतोवहा em. एता श्रोतवहा $C_{94}K_7E$ एते श्रोतावहा $C_{45}C_{02}$ एता श्रोत्रवहा $K_{82}K_{10}$ **18a** दक्षिणा $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ दक्षि⟨णं⟩ C_{94} दक्षिणं C_{02} • वारुणी $K_{82}^{pc}K_7E$ वरुणी $C_{94}C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}$ वरुणा C_{45} **18b** ०नासा $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ०ना $C_{45}K_{10}$ **18c** वारुणा-असिमध्येन E वरुणा असिमध्येन $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ वारुणन्नासमध्येत C_{02} वरुण असिमध्येन K_{10} **19b** तस्याः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ तस्मा C_{02} तस्या K_{10} **19d** तेन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ते C_{02}

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता ।
तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२० ॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता ।
श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१ ॥

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा ।
तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२ ॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्त्रं सकर्णिकम् ।
चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३ ॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं स हंसः कमलोपरि ।
सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४ ॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत् ।
सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५ ॥

✣

20a ०तीर्थमिडा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०तीर्थ इडा C_{45} **20b** किङ्किणी० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ चिञ्चिनी० C_{02} • ०रव० $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ०रवि० C_{45}^{ac} ०राव० E • ०चिह्निता $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०चिह्निका C_{02} ०चिह्नता K_{10} **20c** तं तु corr. ⟨तन्तु⟩ C_{94} तन्तु $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ त⟨न्तु⟩ K_{10} • न संदेहः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ वरारोहेः C_{02} **21a** ०तीर्थं $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०तीर्थ K_{10} • सुषुम्ना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सुषुम्णा E **21b** नीरवा० E वीरवा० $C_{94}C_{02}$ चीरवा० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ • ०युता $C_{94}K_{82}K_7E$ ०युतम् $C_{45}C_{02}$ ०युतां K_{10} **21c** ०मात्रा० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०माता० C_{02} **22a** ०र्जुना $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०जुना C_{02} ०र्जुनं E **22b** ०रमा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ०रमाः K_7E **22c** ०कर्ण्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०र्ण्य C_{45} **22d** कल्पते $C_{45}K_7E$ क×_ C_{94} कल्प्यते $C_{02}K_{82}K_{10}$ **23b** ०पत्त्रं $C_{45}K_{82}K_7E$ ×× C_{94} ०पत्र $C_{02}K_{10}$ • ०कर्णिकम् $C_{45}K_{82}C_{02}K_{10}K_7$ ××× C_{94} ०कर्णिकाम् E **23c** सूक्ष्म $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ⟨सूक्ष्म⟩ C_{94} सूक्ष्मं E **24a** मानस० $C_{45}K_{82}$ ⟨मानस⟩ C_{94} मानसं $C_{02}K_{10}K_7E$ **24b** स हंसः conj. सहंस० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सहसं C_{45} **24c** सलीलो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सलीला E **24d** परतः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ परत K_{10} **25b** निमिषा प्रत्ययो भवेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ निमि प्रत्ययो भवेत् C_{45} नि_⟨षो⟩ प्रत्ययो ⟨भवेत⟩ K_{10} **25d** आत्मनो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ×न्मनो C_{94} स्वात्मानो E • परस्य वा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ परस्य च E

आयतमङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षिः स पश्यति ।
दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६ ॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि ।
देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७ ॥

कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः ।
बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८ ॥

उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः ।
तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९ ॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहं
जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।
कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा
सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३० ॥

[सुरद्रहः]

---

27 cf. NiśvK 5.55: एतेषां नादमध्ये तु शिवं तत्र व्यवस्थितः । हृदयं देहमध्ये तु तत्र पद्मं व्यवस्थितम् ॥ **28** cf. NiśvK 5.56: कर्णिका पद्ममध्ये तु अकारं तस्य मध्यतः । तस्य मध्ये विनिष्क्रान्तं नादं परमदुर्लभम् ॥ **29ab** = NiśvK 5.57ab

✣

26a आयतमङ्गुली॰ conj. आयतप्यङ्गुली॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ आयातप्यङ्गुली॰ K_7E • ॰मात्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ॰मात्र K_7 ॰मध्ये E **26b** ॰क्षिः em. ॰क्षि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **26d** नैमिषज्ञः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ नैमिसंज्ञः C_{45} नैमिषज्ञ C_{02} **27a** तीर्थं बिन्दु॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तीर्थमिन्दु॰ E **27c** हृदि ज्ञेयं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{45} **28a** ॰मध्ये $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$ ॰ध्ये C_{94} ॰पध्ये K_{82} **28c** बिन्दुमध्ये $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ⟨बिन्दु⟩×× C_{94} **28d** भिद्यते $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ⟨वि⟩द्यते C_{94} विद्यते C_{02} **29a** उकारं च मकारं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ उकारश्च मकारश् E **29d** सो ऽमृतत्वं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ सोम्यतत्वं C_{02} सोमतत्वं E • च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ वा E **30a** ते $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{94}^{ac} हं C_{02} • ॰बन्धं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰बन्धूं C_{45} • ॰तोय॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰तोयं K_{10} **30b** ॰कण्ठोर॰ conj. ॰कण्ठोरु॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • स्वर॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ सुर॰ $C_{02}E$ **30c** ॰मीना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰माना E • दश॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ×× C_{94} • विसर्गा C_{Σ} विसर्गाः $K_{82}K_{10}K_7E$ **30d** ॰स्वारे $C_{94}C_{45}K_7E$ ॰सारे C_{02} ॰स्वारो K_{82} ॰स्वा⟨रेण⟩ K_{10} (unmetr.) • गभीरे $C_{94}C_{45}K_7$ गम्भीरे $C_{02}K_{10}E$ ⟨गं⟩भीरे K_{82} • ॰रसनं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰रमणं E • ॰बन्धं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰बन्ध C_{45} • व्रजस्व $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ रमस्व E

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि ह्रद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरं शक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१ ॥

[घण्टिकेश्वरम्]

†नाड्यैकासङ्गतानि† निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थाणुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ताः कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चं
देवेशं घण्टिकेशामरभवमभवं तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२ ॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिः स्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्वचोमरूपी रसभवननदी तीर्थ वागीश्वरीयम् ॥ १०:३३ ॥

✣

31a ०द्वीपा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०दीपा० K_7 **31b** ईशानेनाभिजुष्टं $C_{02}K_{82}K_7E$ ईशानेनाभिदुष्टं $C_{94}K_{10}$ ईशानेभिदुष्टं C_{45}^{ac} ईशानेभि_दुष्टं C_{45}^{pc} • विमलं नादशीता० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ विमलान्नादशीता० K_{10} विमलं नामशिता० E **31c** केशरं $C_{45}E$ केशर० $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ (unmetr.) केश्वर० K_{10} (unmetr.) **31d** ०व्योम० $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ ०व्यो⟨मं⟩ K_{82} • ०शस्तं ग० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०शस्वङ्ग० C_{02} • ०परम० $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ ०परमं K_{82} (unmetr.) • सेव्यम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सर्वम् E **32a** निपतितममृतं $C_{\Sigma}K_7E$ निपतितममृत० K_{82} (unmetr.) नि__तममृतं K_{10} • ०पारकेण $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०याङ्करेण $C_{02}E$ ०⟨पारकेन⟩ K_{10} **32b** ०पुटं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०पुट C_{45} • स्थाणु० conj. स्थानु० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ⟨स्थान⟩० K_{10} स्थान० E **32c** यं पश्यन्तीशभक्ताः K_{82} यं पश्यन्तीशभक्ता $C_{94}K_{10}$ यं पश्यन्तीशभर्त्ताः C_{45} यं पस्यन्तीसभक्त्या C_{02} यत्पश्यन्तीशभक्त्या K_7 यं पश्यन्नीशमक्षा E • ०प्रपञ्चम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ ०प्रपञ्च $C_{45}C_{02}E$ **32d** देवेशं $C_{45}K_{10}E$ देव्येशं $C_{94}C_{02}K_{82}$ देव्येश K_7 • घण्टिकेशामर० C_{02} घण्टिकेशमर० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ घण्टिकेशं मर० K_{82} घाण्टकेशामर० E • ०भवं तीर्थम् em. ०भवन्तीर्थम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ भव××र्थम् C_{94} • ०बिन्दुम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०बिन्दु C_{02} **33a** शैव० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ शर्व० E **33b** मीनौघा० $K_{82}K_{10}E$ मीनोघा० $C_{\Sigma}K_7$ • पञ्चरात्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ पञ्चशत्रं E • ०गतिः corr. ०गति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०स्मार्तवेगा तरङ्गा $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ०स्मा_⟨वेगा तरङ्गा⟩ K_{10} ०स्मार्तवेगास्तरङ्गा E **33c** ०वहा भारता० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ महाभारता० K_{10} **33d** ०शद्वचोम० $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ ०शव्योम० K_{82} ०सद्वचोम० E

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदं
जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयं
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥ १०:३४ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः ॥

✣

34a यस्तं $C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ यस्त० $C_{94}C_{45}$ • स वेत्ति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ⟨न⟩ वेत्ति K_7 **34b** ०मरणं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०मरण K_7 • ०र्णवं $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ ०र्ण्णवं K_{82} ०र्णव E **34c** गर्भावासम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ गर्भोवासम् E • ०विषयं $C_{94}C_{45}K_{10}$ ०विषमं $C_{02}K_{82}K_7E$ • ०लयम् $C_{\Sigma}K_{10}EK_7$ ०लय⟨ः⟩ K_{82} • दुस्तीर्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ दुस्तीर्यः K_7 **34d** प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_7$ प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि $C_{02}E$ प्राप्तं तेन न संशयः शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि C_{45}^{ac} प्रा_____ ⟨यः शिव⟩ ×××× ⟨य देवैरपि⟩ K_{10} **Colophon**: कायतीर्थोपवर्णनो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ कायती×××र्ण्णनो C_{94} • नामाध्यायो दशमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ नाम दशमो ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच ।
सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम ।
अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१ ॥

सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम् ।
कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२ ॥

महेश्वर उवाच ।
न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि ।
किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३ ॥

सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि ।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४ ॥

[गृहस्थः(?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः ।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५ ॥

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 208v–210r, C_{45} ff. 214r–215v, C_{02} ff. 285v–287v, K_{82} ff. 15v–17v, K_{10} ff. 221v–223v (exp. 56 lower – 58 lower), K_7 ff. 223v–225v; E pp. 613–617; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$ **5ab** See a sequence or list of the four āśramas in 4.75 above: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः; see also 5.9: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् । वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥

✣

1b अन्यः $C_{45}K_{82}K_7$ अन्य $C_{94}C_{02}K_{10}$ चान्या E • ०त्तम $C_\Sigma K_{82}K_{10}$E ०त्तमः K_7 **1c** ०नायास $C_\Sigma K_7$E ०नाया⟨सं⟩ K_{82} ०⟨नाया⟩सं K_{10} **1d** ०र्थप्रायं $K_{82}^{pc}K_7$ ०र्थप्राय C_Σ ०र्थप्रार्थप्रायं K_{82}^{ac} ०⟨र्थप्राय⟩ K_{10} ०थाम्नाय E • विनेश्वर $C_\Sigma K_{82}K_7$ ⟨विनेश्वर⟩ K_{10} सुरेश्वर E **2a** दैवतै० $C_{94}C_{45}K_{82}$ E देवतै० $C_{02}K_7$ ⟨देवतै⟩ K_{10} **2cd** ०श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै $C_\Sigma K_{82}K_7$E ०श्रे_____ K_{10} **3** महे० $C_\Sigma K_{82}K_{10}$E मेहे० K_7 **3a** तुल्यं तव $K_{82}C_{45}C_{02}K_{10}K_7$E ____ C_{94} **3b** भामिनि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E भामि C_{02} **3c** किमन्य० $C_\Sigma K_{82}K_7$E किम्यन्य० K_{10} **4c** देवि प्रवक्ष्यामि $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ ते देवि वक्ष्यामि $C_{94}K_7$E **4d** ०सारमनुत्तमम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ०सारसमुच्चयम् C_{02} **5b** यज्ञः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ यज्ञ E • सार्वकामिकः C_{45}E सर्वकालिकः $C_{94}K_7$ सर्वकामिक C_{02} सार्वकालिकः K_{82} सार्वकामिकाः K_{10} **5c** अक्षयश्चाव्ययश् $C_{45}K_{10}K_7$E अक्षयं चाव्ययं $C_{94}C_{02}K_{82}$ **5d** ०नाशनः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ ०नाशनम् C_{45}E ०नाशन C_{02}

बहुविघ्नकरो ह्यर्थो बह्वायासकरस्तथा ।
ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६ ॥

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने ।
शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७ ॥

देव्युवाच ।
पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम ।
कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८ ॥

रुद्र उवाच ।
मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम् ।
मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम् ।
पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९ ॥

मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया ।
द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१० ॥

मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया ।
क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया ।
सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११ ॥

✣

6a ०करो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०करा $C_{02}E$ • ह्यर्थो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ह्येर्थो E **6b** करस्तथा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ करतस्था E **6d** प्रविभाग० C_{45} प्रविभोग० $C_{94}C_{02}$(?)$K_{82}K_7E$ प्रतिभोग० K_{10} • ०फला स्मृता C_{02} ०फलः स्मृतः $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०फल स्मृतः C_{94}^{ac} ०प्रदः स्मृतः E **7b** ०यज्ञो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०यज्ञ C_{02} **7cd** शुद्धमशुद्धे $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ शुद्धंमशुद्धे K_{82} शुद्धमशुद्धं E **8** देव्युवाच $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$ om. K_{10}^{ac} **8a** ०शोध्ये $C_{\Sigma}K_{82}$ ०शोध्य K_{10} K_7 ०शोध्यः E • ०श्रेष्ठ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०स्रेॅम्नॅ C_{02} **8b** ऽत्र भवे० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ऽत्रा भव० E **9b** ०शुद्धिरतः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०शुद्धिगतः K_{10} **9a** मन्त्रशुद्धिस्तृतीया $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ E मन्त्रद्धि तृतीया K_7 **9b** कर्मशुद्धि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ कर्मसिद्धि K_7 **9c** पञ्चमी $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ K_7 पञ्चमं E • ०शुद्धिस्तु $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ ०शुद्धिश्च $K_{82}E$ **9d** ०शुद्धिश्च पञ्चधा $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ E ०शुद्धिस्तु पञ्चधा C_{02} ०शुद्धिरतः परम् K_{82} **10ab** ०शुद्धिर्ना० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०शुद्धि ना० C_{02} • ०भावनया $C_{\Sigma}K_7E$ ०भावनवा K_{82} ०भावनतया K_{10} **10cd** ०शुद्धिर्ना० $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}E$ ०शुद्धि ना० $C_{02}K_7$ • अनन्यायो० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ अन_यो० C_{94} अन्यायो० C_{02} स्वल्पोन्यायो० E • ०द्रव्येन $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०व्येन K_{10} **11ab** मन्त्रशुद्धिर्ना० $C_{94}C_{45}K_{10}E$ मन्त्रशुद्धि ना० $C_{02}K_7$ मन्त्रस्तुद्दिना० K_{82} • ०युक्ततया $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०युक्तया C_{45} **11cd** ०शुद्धिर्ना० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०शुद्धि ना० $C_{02}K_{10}$ • ०क्रमा० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०क्रम० C_{02} • ०रीततया $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ ०रीतया C_{45} ०__तया K_7 **11ef** ०शुद्धिर्ना० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०शुद्धि ना० $C_{94}C_{02}$ • ०धानतया $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०धानत K_7

विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि ।
तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२ ॥

विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि ।
न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३ ॥

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः ।
प्रत्याहार महावेदि कुशप्रस्तर संयमः ॥ ११:१४ ॥

विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निः प्रदीपितः ।
योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५ ॥

पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः ।
आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकस्रुवपातितः ॥ ११:१६ ॥

धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः ।
तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७ ॥

ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः ।
श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्प पद शाश्वतम् ॥ ११:१८ ॥

✣

12a ०धिमेवं यदा C_{45}E ०धिमेव यदा $C_{94}C_{02}K_{82}$ ०धिमेव य K_{10} ०धिमेवं यथा K_7 **12ab** शुध्येद्यदि conj. सूयेद्यदि $C_{94}K_{82}$ पूर्य यदि C_{45} सूर्येद्यदि C_{02} सूयेद्यति K_{10} पूयेद्यदि K_7 शूद्धच यदि E **12b** यज्ञं $C_{94}C_{45}K_{82}$E यज्ञ $C_{02}K_7$ संज्ञ K_{10} • हि $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E om. K_{10} **12cd** ०वाप्तिर्ज० $C_{94}C_{45}$E ०वाप्ति ज $C_{02}K_{10}K_7$ ०वापि ज० K_{82} **13b** ०सुन्दरि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०सुन्दरी E **13d** ०यज्ञेष्वशेषतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०यज्ञेषु शेषतः E **14a** ०वाट कुरु० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ०वाटङ्कुरु० C_{45} ०वाटकृत० E • ०क्षेत्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०क्षेत्र K_7 **14b** सत्त्वा० $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E सत्वासत्वा० C_{45}^{ac} • ०लयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ०लयम् C_{02} **14c** ०वेदि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०देवि E **15a** विधि नि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ विधिर्नि० E • ०विस्तारो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ०विस्तारौ C_{45} **15b** ध्यानवह्निः प्रदीपितः K_7 ध्यानवह्निप्रदीपितः $C_{94}K_{82}$ ध्यानं वह्निप्रदीपितः C_{45} ध्यानमग्निप्रदीपितः C_{02} ध्यान अग्निप्रदीपनः K_{10} ध्यानवृद्धिर्प्रदीपिनः E **15cd** ०न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम० $K_{10}K_7$ ०न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप० C_{94} ०ऽन्धऽसत्वमिज्ज्वालतपोधूम० C_{45} ०न्धनसमिज्वालतपोधूम० C_{02} ०न्धनशमिऽतऽज्वालतयोधूय० K_{82} ०न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम० E **16a** पात्र० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E पात्रा० K_7 **16c** ०च्छिन्नं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०च्छिन्न K_7 **16d** लम्बक० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ऽलऽम्बक० C_{02} त्र्यम्बक० E • ०पातितः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०पातितम् E **17a** ०ध्वर्युव० K_{10} ०ध्वर्यव० C_{Σ} ०ऽध्वऽर्यव० K_{82} ध्व×× K_7 धर्मव० E **17c** ०युक्तः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E ०युक्त C_{02} ०युक्तिः K_{82} • ०विस्तारः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ०विस्तारो C_{02} **18b** ०न्मनः $C_{94}K_{82}K_{10}$E ०त्मनः $C_{45}C_{02}K_7$ **18c** पत्नी $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ऽपत्नीऽ C_{94} • विशालाक्षि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ विशालाक्षी K_7E **18d** पद शाश्वतम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E पऽदऽ_श्वतम् C_{94}

पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः ।
ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९ ॥

सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः ।
इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२० ॥

इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत् ।
संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१ ॥

ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः ।
ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२ ॥

निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः ।
दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३ ॥

विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने ।
आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४ ॥

आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने ।

23c cf. VSS 22.14ab: दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः

✣

19b ०डाशो $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ ०भा K_{82}^{ac} ०भासे K_{82}^{pc} ०भागे E • मृता० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ मृगा० C_{02} **19d** ०त्तानिलो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०त्तनिलो $C_{02}K_{10}$ • जयः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ जलाः E **20a** परि० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ पर० C_{02} **20c** ०स्नानं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०स्नान C_{45} **20d** पुराण० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ पुराणं E • ०कृतमम्बरः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०कृतम्बरम् C_{45} (unmetr.) **21a** ०सुषुम्ना० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०सुषुम्न० C_{02} • ०वेद्ये $C_{94}E$ ०वेद्य $C_{45}K_{10}$ ०वेद्येः C_{02} ०वैद्य K_{82} ०भेदो K_7 **21b** सकृत् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ विदुः C_{02} **21c** ०तोषातिथिमादृत्य $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०तोषतिथिमावृत्य K_{10} **21d** ०द्विजा० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०दया० C_{45} **22b** ०हविर्ग० $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$ ०हवि(र्ग)० C_{45} ०हविग K_{82} **22c** ०सूत्रं त्रयस् $C_{45}K_{10}K_7E$ ०सूत्रन्त्रयस्तयस् C_{94} ०सूत्रं त्रय C_{02} ०सूत्रत्रयं K_{82} **22d** मुण्डितं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ मुण्डित० $C_{45}K_7$(unmetr.) **23a** निवृत्त्या० em. निवृत्या० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ निर्वृत्या० E **23b** ०प्रकरणासनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ प्रकरनाशनः C_{02} प्रकरशासनः E **23c** ०भयं भूते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०भक्षयम्भूतै C_{45} **23d** यज्ञं यजेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यज्ञ ददत् E **24a** विनार्थं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ विनार्थ C_{02} **24b** कथिता ते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ कथि(तो)स्मि C_{02} कथितस्ते E • वरानने $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ व(रा)नने C_{02} **24d** प्राप्नोति $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ प्रा_ति C_{94} • नित्यशः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ मानवः K_{10} **25a** आश्रमः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ आश्रम $C_{45}C_{02}$ • ०स्तुभ्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०स्येष C_{02} ०स्यैवं E **25b** ऽस्ति $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ स्मि $C_{02}K_{10}E$

सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५ ॥

[ब्रह्मचारी]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्वावहिता शुभे ।
द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६ ॥

व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतिर्लयम् ।
ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७ ॥

दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम् ।
त्र्यायुषं द्व्यक्षरातीतं ज्ञानभस्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८ ॥

स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम् ।
अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९ ॥

द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः ।
ममापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३० ॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने ।
यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११:३१ ॥

26cd cf. MBh 12.184.10A: गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति **27ab** cf. VSS 16.8cd

✣

25c ०धर्मं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ०ध॑र्मं॑ C_{45} ०धर्मे E **25d** दैव० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ देव० K_{10}E • पूजितम् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E पूपूजितम् C_{45} **26a** ०चर्यं $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E ०चर्य K_{82} **26b** ०वहिता शुभे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E ०वहितो भव C_{02} ०वहितो शुभे K_{10} **26d** ०विनाशनम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E ०प्रनाशनम् K_{10} **27a** ०परं ध्यानं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०परिज्ञानं E **27b** ०कृतिर्लयम् $C_{94}K_{82}K_7$E ०कृतालयम् C_{45} ०कृतीलयम् C_{02} ०कृतिलः K_{10} **27d** ०लय $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ०ल_ C_{94} • मेखलम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यत्फलम् E **28a** दण्ड दया $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ दण्डादया K_{82} दण्डादयो E • पात्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E पात्र K_{10} **28c** ०युषं $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E ०युष K_{82} **28d** भस्म $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ भष्मम् E **29a** ०व्रतं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ ०व्रत $C_{45}K_7$E **29c** ०होत्र त्रयस्तत्त्वं $K_{82}K_7$E ०होत्रन्त्रयस्तत्वं C_{94} ०होत्र॑त॑यस्तत्वं C_{45} ०होत्रत्रयं तत्वा C_{02} ०होत्रं त्रयंस्तत्वं K_{10} **29d** ०बिलस्वरः corr. ०बिलश्वरः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ०बिलेश्वर K_7E **30a** द्वितीय आश्रमो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ द्वितीयमाश्रमो C_{02} द्वितीयमाश्रमं E **30b** यथाह $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ यथाहं $C_{02}K_{10}$ यदाह E **30c** ममापि कथितं तु० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ममापि कथितस्तु० K_7 मयापि कथितो तु० E **30d** ०मृत्यु० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ०मृ_० C_{94} • ०नाशनं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०नाशनः K_7 **31a** ०विधिं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ०विधि C_{45} **31d** ०दैवत० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ०देवत० C_{02}

वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत् ।
शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२ ॥

अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा ।
अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३ ॥

श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः ।
मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ।
मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका ॥ ११:३४ ॥

यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ।
उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृढव्रतः ॥ ११:३५ ॥

वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ।
जितप्राण मृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः ॥ ११:३६ ॥

अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ।
शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम् ॥ ११:३७ ॥

पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवह्रदे ।

33ab cf. VSS 22.10ab: अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः **37d** cf. DharmP 2.1: अष्टभिः साधनैरेभिश्चित्तं कायश्च यत्नतः । शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत् ॥

✣

32a वैराग्य॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ वैराग्या E **32b** नियमा॰ $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$E मा॰ K_{82}^{ac} • ॰श्रममा॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰श्रमनो हरेत् C_{94} **32c** ॰दृढ॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰दृष॰ E **32d** ॰कारे $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰कार॰ C_{02} **33a** स्मृतो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ __ C_{45} स्मृतौ E **33c** अधिदैविक॰ em. Goodall ⟨अ⟩_⟨भौ⟩_क॰ C_{94} अधिभौतिक॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$E अधिभौक्तिक॰ K_{10} **33d** व्यवसायाश्च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ व्यवसायश्च E **34a** स्मृता $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E स्मृतो C_{45} **34c** बन्धुर्ज॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E बन्धु ज॰ $C_{02}K_{10}$ **34e** मौन चत्वारः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E मौनश्चत्वारः C_{45} मौन चत्वार C_{02} **34f** ॰कार्यमु॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E ॰कार्यामु॰ K_{82} • ॰पेक्षका $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰पेक्षया E **35a** ॰संवीत॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰सान्वीत॰ E **35b** ॰कृष्णा॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰कृष्णां C_{02} • ॰जिनाधरः K_7 ॰जिनधरः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ (unmetr.) ॰जिनं पुरः E **35d** ॰दृढ॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E ॰दृष्ट॰ K_{10} • ॰व्रतः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E __ C_{94} **36a** वेद॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E _द॰ C_{94} • ॰ण घोषेण $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰ण घोषीण C_{02} **36b** ॰हावनम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E ॰हावन C_{02} ॰⟨हावनम⟩ C_{45} **36d** ॰जपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰जिणः C_{02} **37b** सखा $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E सखो K_{10} • दमद॰ $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E दयद॰ C_{02} दम॰ C_{94}^{ac} **37c** ॰यज्ञं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ॰यज्ञ $C_{02}K_7$ **37d** ॰पूजनम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰पूजिकं C_{02} **38a** ॰ब्रह्मजलैः पूतः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E ब्र_____ K_{10} **38b** ॰तीर्थ॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰तीर्थं E

स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपासयेत् ॥ ११:३८ ॥

अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ।
ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः ॥ ११:३९ ॥

पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ।
साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः ॥ ११:४० ॥

संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ।
आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः ।
अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्व्रतम् ॥ ११:४१ ॥

वानप्रस्थमयं धर्मं गदित यत्पूर्वमवधारितं
संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम् ।
प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणं
जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम् ॥ ११:४२ ॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ।

✣

42d E adds here a Śārdūlavikrīḍita line: श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्शिवः

38d cf. VSS 11.59cd: शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

✣

38c ०चमनं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०चनं C_{45} **38d** ०सयेत् em. ०श्रयेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **39a** अक्षमाला $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ⟨अक्ष⟩_ला C_{94} • पुराणार्थं $C_{\Sigma}K_{82}E$ पुराणाश्च K_{10} पुराणा⟨र्था⟩ K_7 **39b** ०शान्तं $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$ ०शन्ति $C_{94}^{ac}K_{82}$ **39c** ०सलिल० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०सलील० E **39d** ०कमण्डलुः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०कमण्डलु E **40ab** ०त्क्रान्ति ज० $C_{94}C_{45}K_{10}$ ०क्रान्तिज० C_{02} ०त्क्रान्तिर्ज० K_{82} ०त्कान्तिज० K_7 ऽक्रान्ति ज० E **40d** ०दः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०दम् E **41c** ०भ्यासो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०भ्यास E **41d** ०रति० $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ __ C_{94} ०रिति० C_{45} ०रतिः E **41e** अतिथिभ्यो ऽभयं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ दारा C_{02} **41f** ०प्रस्थश्च० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०प्रस्थ च० $C_{02}K_{10}$ **42a** गदित यत् पूर्वम् अवधारितम् conj. गदितं पूर्वधारितम् $C_{94}C_{45}$ यत्पूर्वमवधारितं $C_{02}E$ गदित पूर्वधारितं K_{10} गदितं यत्पूर्वधारितं K_{82}^{ac} गदितं यत्पूर्व⟨मवधा⟩रितं K_{82}^{pc} गदितं यत्पूर्वमेधारितं K_7 **42b** ०हरणमनित्यहरणमज्ञा० $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}K_{10}K_7$ ०हरणं अनित्यहरणन्तज्ञा० K_{82}^{pc} ०हरणंमनित्यहरणमज्ञा० $C_{02}E$ **42c** (प्रज्ञा०... ०त्तारणम) $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ om. K_{10} • ०करममोघ० $C_{\Sigma}K_{82}$ (unmetr.) om. K_{10} ०कममोघ० K_7 ०करं प्रबोध० E • क्लेशार्णवो० $C_{\Sigma}K_7$ क्लेशाण्णवो० K_{82} om. K_{10} शोकार्णवो० E **42d** सेवेत्स $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ सेवे स C_{02} सेवेत्त K_{10} **43b** कीर्तयिष्यामि $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ कीर्तयि_मि C_{94}

सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४३ ॥

वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत् ।
वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४४ ॥

वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत् ।
वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४५ ॥

सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा दृशौ पादं विनिक्षिपेत् ।
न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४६ ॥

अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे ।
स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४७ ॥

नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः ।
निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४८ ॥

आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम् ।

43d cf. VSS 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः । चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः ॥ **44ab** cf. Manu 2.177: वर्जयेन्मधु मांसं च गन्धं माल्यं रसान्स्त्रियः । शुक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ **45b** cf. Manu 2.188ab: भैक्षेण वर्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्व्रती **46cd** ≈ Manu 6.57: अलाभे न विषदी स्याल्लाभे चैव न हर्षयेत् = VāsiṣṭhaDhS 10.22

✣

43c ०दुःखं C_{45} ०दुःख $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **43d** लोभमोह० C_{45} लाभालोभ० $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ लाभलोभ० C_{02} लाभालाभ० E • ०वर्जितः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०वर्जिताः K_{10} **44a** वर्जयेन् $C_{94}K_{10}$ वर्जयेत् $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ **44c** ०वासं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०वासश् E **44d** ०वासं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०वासश् E **45ab** (वर्जयेत... च वर्जयेत) $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{45} **45a** वर्जयेत्सृष्ट० C_{02}(?)$K_{82}K_7$ वर्जयेत्मृष्ट० C_{94} om. C_{45} वर्ज्जन्मृष्ट० K_{10} वर्जयेन्मृष्ट० E • ०भोज्यानि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०भोजालि(?) K_7 **45b** ०क्षामेकां $C_{94}K_{10}$ om. C_{45} ०क्षामेकं $C_{02}K_{82}$ ०क्षमेकञ् K_7 ०क्षामेकश् E **46b** दृशौ conj. शुचौ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • पादं $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ पा॒दं॒ C_{94} पाद $K_{10}E$ • विनिक्षि० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$ _निक्षि० C_{94} विनिक्ष० K_7 **46c** कुप्येत $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ कुपेत C_{02} • अनालाभे K_{82} मनोलाभे $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ मनोलाभो C_{02} मनालाभे E **47a** अर्थ० $C_{45}C_{02}K_7$ अर्था० $C_{94}K_{82}K_{10}$ अथ E • ०नुद्विग्नो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०नुदिग्नो C_{02} **48a** ०धानं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०॒धानं॒ K_7 ०धाना C_{02} **48b** ०वृत० $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ०मृत० K_{10} ०नृत० E • ०मेखलः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०मेखलाः C_{02} ०मेखला K_{10} **48c** ०बं मनः कृत्वा K_7 ०बमसत्कृत्वा $C_{94}K_{82}$ ०बमसंकृत्वा C_{45} ०बमनंकृत्वा C_{02} ०ब मनस्कृत्वा K_{10} ०बमनङ्कृत्वा E **48d** बुद्धिं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ बुद्धि $C_{45}E$ • निरञ्जनाम् em. निरञ्जनम् $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ निरञ्जनः K_{82} **49ab** कृत्वा खं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ कृ॒त्वा॒_ञ्च C_{94} **49b** मनोन्मनम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ मनोन्मनः K_7 मनोन्मनैः E

त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:४९ ॥

न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत् ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५० ॥

दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत् ।
न चासीत न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५१ ॥

यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने ।
वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५२ ॥

नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५३ ॥

अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा ।
क्रोधमानमददर्पान्परिव्राङ्वर्जयेत्सदा ॥ ११:५४ ॥

विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम् ।
धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५५ ॥

मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत् ।

50cd cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् **51b** cf. GautDhS 23.18: तस्याजिनमूर्ध्वबालं परिधाय लोहितपत्रः सप्त गृहान्भक्षं चरेत् **53ab** = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, NāradParivrUp 3.61cd

✣

49d ०क्षरो $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ ०करो K_{10} • व्ययः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ व्ययं C_{02} व्यय K_{7} द्वयम् E **50a** ०धर्मं च $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}E$ ०धर्मं वा K_{82} **50b** ईर्ष्या० $K_{82}K_{7}E$ ईर्षा० $C_{\Sigma}K_{10}$ • ०द्वेषं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०द्वेष C_{02} **50c** निर्द्वन्द्वो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ निवंद्वो C_{02} • ०सत्य० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०संत्य० C_{02} **50d** निर्ममो $K_{7}E$ निर्मांसो $C_{\Sigma}K_{82}$ निर्मंसो K_{10} • ०कृतः $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$ ०कृतं K_{82} ०कृतिः E **51a** दिवसस्या० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ दिवसत्या० C_{45} **51b** भिक्षां $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ भिक्षा K_{10} **52a** यथालाभेन $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ यथाला__ C_{94} **52b** अष्टौ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ अष्ट E **52c** ०शय्यासु $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ०शय्याश्च K_{10} ०शैय्यासु E **52d** ०सज्येत $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ ०युज्ये C_{45} ०सहेत K_{7} ०सह्येत E • विस्तरम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ विस्तरः E **53c** वशंकृ० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ वसंत्कृ० C_{02} **53d** हत्वा यतव्रतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ कृत्वा यतः व्रतः K_{10} **54b** भिक्षुश्चि० $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$ भिक्षुंश्चि० K_{82} भिक्षु चि० E • सदा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$ E om. C_{45} **54cd** ०दर्पान्प० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ०दर्पात्प० C_{45} **55a** धनुः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ धनुष् E **55b** प्राणायामगु० $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ प्राणायामङ्गु० C_{94} • युतम् $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$ युतः K_{82} वृतं E **55a** ०तीक्ष्णेन $K_{10}E$ ०तीक्ष्णेण $C_{\Sigma}K_{7}$ ०तीक्षेण K_{82} **56a** सुतीक्ष्णेन $K_{10}C_{94}K_{7}E$ सुतीक्ष्णेण $C_{45}C_{02}K_{82}^{pc}$ ण K_{82}^{ac} **56b** ०सारारिं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०सारारि $C_{02}K_{7}$

करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ।
मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया ॥ ११:५६ ॥

अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ।
ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः ।
शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५७ ॥

संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:५८ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः ॥

---

57 ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः । शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः ॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्मस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्य-देवीभागवत-तृतीयस्कन्धादिषु च इदंपर्येण सर्वत्र ज्ञानार्णवकुलार्णवादितन्त्रेषु त्वपरिमितत्या वर्णितम्

✣

56f तूणं पूर्णमु॰ em. Goodall तूण्णापूर्ण्णमु॰ C_{94} तूणापूर्ण्णमु॰ C_{45} तू(न)पूर्ण्णमु॰ C_{02} तूण्णापूण्णामु॰ K_{82} तूर्ण्णापूर्ण्णमु॰ $K_{10}K_7$ तूणीपूर्णमु॰ E **57a** अनक्षरं C_{45} अनाक्षरं $C_{94}K_{82}$ अनाक्षर॰ $C_{02}K_7$E अनक्षर॰ K_{10} • परं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E पर $C_{45}K_7$ **57c** हृदयं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$E _दयं C_{94} हृदये K_7 **57cd** विष्णुर्वि॰ $C_{94}K_{82}$E विष्णुम्वि॰ C_{45} विष्णु वि॰ $C_{02}K_{10}K_7$ **57d** शिवः E शिवं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **57d** ॰सयेत् $C_{94}C_{02}K_{10}$ ॰शयेत् $C_{45}K_{82}$ ॰श्रयेत् K_7E **58a** ॰गतिः C_{02}E ॰गति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ (unmetr.) ॰गतिं K_7 • ॰क्षरं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰क्षर C_{45} **58b** ॰तन्द्रितो $C_{94}K_{82}K_7$E ॰नन्द्रितो C_{45} ॰तन्द्रिय C_{02} ॰तन्द्रियं K_{10} • ॰वेद्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E ॰वेद्य K_{10} (unmetr.) **58c** रूपैर्व॰ $C_{94}K_{82}K_7$E रूपै व॰ $C_{45}C_{02}K_{10}$ • विहितं $C_{\Sigma}K_{82}^{ac}$(?)$K_{10}K_7$ रहितं K_{82}^{pc}(?)E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम् $C_{94}K_{10}$ दुलक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K_{82} दुर्लक्ष्यलक्षोत्तमम् $C_{45}C_{02}K_7$E **58d** यत्नोद्धृत्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यत्नाद्धृत्य E • समाश्रये॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E मणाश्रये॰ K_{10} • सर्वार्तिहर्ता हरम् $C_{\Sigma}K_{10}$ सर्वार्त्तिह(र्त्ता) हरं K_{82} सर्वात्तिहर्त्ता हरं K_7 सर्वार्तिहन् शङ्करम् E **Colophon**: नामाध्याय एकादशमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ नामाध्याय एकादश K_7 नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच ।
अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते ।
आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥ १२:१ ॥

महेश्वर उवाच ।
अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम् ।
त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥ १२:२ ॥

चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः ।
शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥ १२:३ ॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये ।
कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥ १२:४ ॥

धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥ १२:५ ॥

धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः ।

✣

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 210r–215r, C_{45} ff. 215v–219v, C_{02} ff. 287v–283v (f. 291 is missing), K_{82} ff. 17v–22r, K_{10} exp. 58 (lower) – 62 (lower), K_7 ff. 225v–230r, E pp. 617–628; $C_\Sigma = C_{94} + C_{45} + C_{02}$

5b = MBh 12.218.13b

✣

1ab धर्मः स॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E धर्मोस्स॰ C_{02} **1c** आतिथ्य॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E अतिथ्य॰ $C_{45}K_{10}$ • धर्मं च $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E धर्मश्च C_{02} धर्मानां K_{10} **2** महेश्वर $C_\Sigma K_{10}K_7$E भगवान् K_{82} **2b** शृणु $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E _णु C_{94} • धर्मं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ धर्म C_{02}E • ०त्तमम् $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०त्तमां E **2d** ०पूर्णं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ पूर्ण्ण C_{02} ०पूर्णां E • ०लोचने $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ०लोचनं C_{45} **3a** दानं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E नानं C_{45} **4a** आसीद्वृत्तं $C_{94}K_{82}$E आशीदत्तं C_{45} आसीद्वृतम् C_{02} आसी वृत्तं K_{10} आसीद्वृत्त K_7 • ०ख्यानं $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०ख्यातं E **4b** नगरे कुसुमाह्वये $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E नगरं कुसुमाह्वयम् $C_{02}K_{10}$ **5c** ब्रह्मण्य॰ $C_{45}K_{82}K_{10}$E ब्राह्मण्य॰ $C_{94}C_{02}K_7$ • ०ज्ञश्च $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E ०ज्ञ C_{45} ०ज्ञश्च K_{10} **5d** ०भक्तः $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०भक्त॰ E **6a** ०पूज्यश्च $C_{94}C_{02}K_{82}^{pc}K_7$E ०पूज्य $C_{45}K_{82}^{ac}$ ०पूजश्च K_{10} **6b** दान्तो $C_{45}^{ac}K_7$E दान्त $C_{94}C_{02}K_{82}$ दान्तोम(?) C_{45}^{pc} दान्त K_{10}

न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥ १२:६ ॥

भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना ।
पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी ।
पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १२:७ ॥

अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूत्ततः ।
ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥ १२:८ ॥

स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः ।
देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥ १२:९ ॥

केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत् ।
केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुवन्ति देवताम् ॥ १२:१० ॥

ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः ।
एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥ १२:११ ॥

विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे ।
भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥ १२:१२ ॥

देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः ।

7ef cf. *Brahmavaivartapurāṇa* 4.27.174cd: पतिव्रते पतिरते पतिं देहि नमो ऽस्तु ते

✣

6c न्याया॰ $C_{02}K_{82}K_7E$ न्यायो॰ $C_{94}C_{45}K_{10}$ **6cd** नित्यम॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ नित्यंम॰ K_{10} **6d** ॰वर्जितः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰वर्जयेत् K_{10} **7b** ॰बिम्ब॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ ॰बिंऽबा॰ K_{82} • ॰शुभानना $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰निभानना K_{10} **7d** सकला॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ___ C_{94} **7e** पतिव्रता $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ प्रतिव्रता C_{45} • पतिरता $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ प्रतिरता $C_{45}K_{10}$ **7f** पतिशुश्रूषणे $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ प्रतिशुश्रूषणे K_{10} **8b** ॰भूत्ततः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰भूततः C_{02} **9a** ॰वतीर्यन्ते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ च तीर्थन्ते E **9c** देवाश्च $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ देवश्च C_{02} **9d** तर्प्यन्ते $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ तप्यन्ते $C_{45}K_{10}$ **10a** ॰चिज्जुह्वति $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰चिज्जुति C_{45} ॰चिऽज्वऽह्वति C_{02} **10b** विप्रांश्च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ विप्राश्च C_{45} **10c** दानो॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ध्यानो॰ E **10d** केचित्स्तुवन्ति $C_{94}C_{45}K_7$ केचि स्तुवन्ति $K_{82}K_{10}$ केचिद्वन्ति C_{02} केचित्स्तुन्वन्ति E • देवताम् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ देवता $C_{45}K_7$ **11a** ॰रताः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰रता K_{10} **11d** राजना॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ राजाना॰ E **12a** ऽपि हि $C_{94}C_{02}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$ पि C_{45} हि न K_{82}^{ac} पि च E **12c** भार्यया $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ भार्याया $C_{94}^{ac}C_{02}E$ **12d** ॰भूषणः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ E ॰भूषऽणैःऽ C_{02} ॰भूषितः K_{82} **13ab** देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः $C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$ देवतागुरुवि_णामन्येषां तर्पणे रतः C_{94} देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रताः C_{02} om. K_{82}^{ac} देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E

तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥ १२:१३ ॥

भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा ।
ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥ १२:१४ ॥

अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम् ।
विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥ १२:१५ ॥

आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु ।
भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥ १२:१६ ॥

विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत् ।
यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥ १२:१७ ॥

विपुल उवाच ।
सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम् ।
शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव ।
अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥ १२:१८ ॥

ब्राह्मण उवाच ।
यद्येवं वदसे भद्र भार्यां मे देहि रूपिणीम् ।
स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥ १२:१९ ॥

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

✣

14b मोहिता $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ मोहितो C_{45} • ब्रह्मणस्तदा $C_{94}C_{45}K_7$ ब्राह्मणास्तथा C_{02} ब्राह्मणस्तदा $K_{82}K_{10}$ ब्राह्मणस्य च E **14c** ब्राह्मणो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ब्रह्मणो C_{45} • तथैवेह $C_{45}K_{82}K_{10}E$ त⟨थे⟩वेह C_{94} तथेवेह $C_{02}K_7$ **14d** रूपेणा॰ $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ रूपेना॰ C_{45} रूपेण C_{02} रूपिणा॰ E **15a** ॰संसक्तौ $C_{02}E$ ॰संशक्तौ $C_{94}K_{82}K_7$ ॰शक्तौ C_{45} ॰संसक्तो $C_{02}K_{10}$ **15b** जातौ तौ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ जातो तौ तौ C_{02} जातौ ⟨ता⟩ K_7 **15d** ब्राह्मण C_{45} C_{02} ब्राह्मणः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ • ॰शित॰ em. ॰श्रित॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ • ॰व्रत conj. ॰व्र× C_{94} ॰व्रतः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ **16b** ॰ग्रहं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰ग्रह C_{45} **16c** ॰भृत्य॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰भृत्या॰ C_{02} **17b** ब्राह्मणो ऽब्रवीत् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ भ्राह्मणस्तथा C_{02} **17c** यदि सत्यं प्रदातासि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ om. C_{02} **17d** सुप्रसन्नं मनस्तव $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ om. C_{02} सुप्रसन्नमनस्तव $K_{10}E$ **18a** ॰प्रसन्नं मनो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰प्रसन्नमनो $C_{02}K_{10}$ **18b** सुप्रसन्नं तपः॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ सुप्रसन्नतपः॰ K_{10} **18c** शीघ्र॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ श्रीघ्र॰ K_{10} **18e** अदेयं $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ अदेय K_{10} **18f** स्वशिरः॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ शरीर॰ K_{82} • ॰भृति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰भृतिर् E **19** ब्राह्मण $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ ब्राह्मणा C_{94}^{ac} ब्रह्म K_{10} **19b** भार्यां $C_{\Sigma}K_{82}E$ भार्या $K_{10}K_7$ **19c** स्वस्ति $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ स्वस्तिं K_{10} स्वस्तिर् E **19d** कल्याणं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ कल्या⟨ण⟩ C_{02} • भव $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तव E

विपुल उवाच ।
प्रतीच्छ भार्यां सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम् ।
अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ १२:२० ॥

भार्योवाच ।
परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम् ।
अतीव हि प्रियां भार्यां निर्दोषां च कथं त्यजेः ॥ १२:२१ ॥

सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च ।
दानं वा सुमहद्दत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥ १२:२२ ॥

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः ।
श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥ १२:२३ ॥

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा ।
मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥ १२:२४ ॥

दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा ।
वेदांश्च जपयज्ञांश्च कृत्वा स द्विजसत्तमः ॥ १२:२५ ॥

प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः ।

✣

20 विपुल $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ विप्र E **20a** भार्यां $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E भार्या K_{10} • ०श्रोणीं $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{7}$E ०श्रोणि $C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}$ **20b** ०शालिनीम् $C_{\Sigma}K_{82}$E ०शालिनी K_{10} ०शीलिनीं K_{7} **20a** अकुत्सितां विशालाक्षीं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$E अकुत्सि⟨ता⟩ विशालाक्षि C_{02} अकुत्सिता विशालाक्सी K_{10} **20b** ०निभाननाम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E ०निभानना K_{10} **21a** ०त्याज्या $C_{94}K_{82}K_{7}$E ०त्याज्य $C_{45}K_{10}$ ०त्या⟨ज्य⟩ C_{02} **21c** प्रियां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$E प्रियं $C_{02}K_{10}$ **21d** निर्दोषां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E निर्दोष C_{02} • त्यजेः $C_{94}K_{82}K_{7}$ त्यज्येत् $C_{45}C_{02}$ त्यजेत् K_{10}E • च conj. स $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **22ab** मनुष्याणामिह $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E मनुष्याणांमिह C_{02} **22d** ०बहुः em. ०बहु $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ (unmetr.) ०बहुं K_{10} ०बहून् E • कृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E कृतम् C_{02} **23ab** स्वर्गं तपोभिर्वा $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E स्व⟨र्ग्गन⟩ _ _ _र्व्वा C_{94} **23d** ०न्तिके $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०न्तिकैः C_{45} **24a** स्वर्गं $C_{94}K_{82}K_{7}$E स्वर्गं $C_{45}C_{02}K_{10}$ **24c** ०पालो K_{7}E ०पाल $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ **25a** बहून्द० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E बहू द० K_{7} **25b** यज्ञांश्च विविधांस्तथा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ यज्ञांश्च विविधाम्तथा K_{7} यत्वा यज्ञांश्च विविधां तथा C_{45} स्यज्ञाश्च विविधास्तथा E **25c** वेदांश्च जपयज्ञांश्च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$ वेदाश्च जपयज्ञांश्च C_{45} वेदांश्च जपयज्ञाश्च K_{10} वेदाश्च जपयज्ञाश्च E **25d** स द्वि० conj. तद्वि० $C_{\Sigma}K_{82}$E तद्वि० K_{10} सद्वि० K_{7} • ०सत्तमः $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$E ०सत्तम K_{82} **26a** ०द्वारो $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E ०द्वारे K_{10} **26ab** यस्यापि दे० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ यस्यापि द्दे० K_{10} यस्याहि दे० E **26b** ०दूतैर्नि० $C_{\Sigma}K_{82}$E ०दूतै न्नि० K_{10} ०दूतै नि० K_{7}

अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥ १२:२६ ॥

इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः ।
पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गांश्चतुरो द्विजः ॥ १२:२७ ॥

तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः ।
कुलत्राणात्कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥ १२:२८ ॥

दारसंग्रह पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात् ।
यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥ १२:२९ ॥

दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि ।
भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥ १२:३० ॥

साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते ।
जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥ १२:३१ ॥

अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते ।
ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥ १२:३२ ॥

नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि ।
कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थो यशस्विनि ।
मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि ॥ १२:३३ ॥

अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ।

✣

26c ०यात्स्वर्गं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०यात्स्वर्ग्गं C_{02} **26d** ०शतैरपि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ करोति यः C_{02} **27a** ०क्तस्तु च्युतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०क्तस्तु(म्च्यु)तः C_{02} **27c** पुत्रानु० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ पुत्रमु० C_{02} **27d** शारङ्गांश्च $K_{82}K_7$ शारङ्गाश्च C_{94} शारङ्गंश्च C_{45} शारङ्गश्च $C_{02}K_{10}$ शारङ्गाच्च E • द्विजः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ द्विज C_{02} **28b** स्वर्गं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ स्वर्ग्गं C_{02} • ०वारितः $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०वरितः K_{10} **28c** कुल० C_{45} कल० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ • ०त्राणात्क० K_{10} ०त्राणां क० $C_{\Sigma}K_{82}E$ ०त्राणा क० K_7 • ०स्मि $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०स्मिं K_{10} **28d** ०आद्भार्य एव $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ०आद्भार्यमेव C_{45} ०आ भार्य एव $C_{02}K_{10}$ **29a** ०ग्रह $C_{02}K_{10}K_7E$ ०ग्रहः $C_{94}C_{45}K_{82}$ • पुत्रा० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ पात्रा० E **29b** क्रियते $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ क्रियाते C_{45} **30c** वचनं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ वचन K_7 **30d** ०ब्रवीत् $C_{94}C_{45}C_{02}^{ac}K_{82}K_{10}K_7$ ०ब्रवीत् । विपुल उवाच । $C_{02}^{pc}E$ **31a** जानामि $C_{45}C_{02}K_{82}E$ जानासि $C_{94}K_{10}K_7$ **31b** पति० $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ प्रति० K_{10} **31d** तोषितः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ तोर्षिनः K_7 **32d** व्रजे $C_{94}K_{82}^{pc}K_7$ व्रजेत् $C_{45}C_{02}K_{10}E$ व्रजे× K_{82}^{ac} **33a** यदि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ययदि K_7 **33c** ०सहस्रे ऽपि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०सहस्राणि $C_{02}E$ **33d** ०स्थो य० K_7E ०स्थाद्य० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ स्था य० C_{45} **33e** मुक्तिमेव $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ मुक्तिमेवन् E **34a** अदानाच्चा० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ अदाना चा० C_{02}

दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम् ॥ १२:३४ ॥

नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ।
सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे ॥ १२:३५ ॥

भार्या धर्मसखेत्येवं त्वया पूर्वमुदाहृतम् ।
यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः ॥ १२:३६ ॥

द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ।
जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि ॥ १२:३७ ॥

माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ।
पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः ॥ १२:३८ ॥

कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ।
चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः ॥ १२:३९ ॥

शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि ।
सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥ १२:४० ॥

शङ्कर उवाच ।
तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा ।
करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥ १२:४१ ॥

यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा ।

39b ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

✣

34d ०लोके $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_{7}$ om. K_{82}^{ac} ०लोकं E **35a** नोक्तं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}^{pc}$E नोक्ता K_{7}^{ac} **35b** ०व्रते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०व्रत० E **35d** ०चरे $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ ०चरेत् K_{10}E **36a** धर्म० $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$E धर्मं K_{82} **36b** त्वया em. त्वयि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$E **36c** ०सखाया० $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०सखा० C_{45} **37a** ०धरो $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०परो C_{45} **37c** ०र्थमहं $C_{\Sigma}K_{82}$E ०र्थम्महं K_{10} ०र्थमह K_{7} **38a** ०व्यक्तः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ०व्यक्त C_{02} ०व्यक्तऽऽ K_{7} **38b** बुद्धिर्भा० $C_{94}C_{45}K_{10}$ बुद्धि भा० $C_{02}K_{82}K_{7}$E • दमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E दम K_{10} (unmetr.) • सखा $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E समा C_{94} **39a** ०श्रेष्थो $C_{45}K_{82}K_{7}^{pc}$ ०श्रेष्ठ० $C_{94}C_{02}K_{10}$ ०श्रेष्ठा K_{7}^{ac} ०श्रेष्ठः E **39b** श्रेष्ठा $C_{\Sigma}K_{7}$E श्रेष्ठो K_{82} श्रेष्ठ K_{10} **39c** दिनं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ दिन० $C_{02}K_{10}$E **39d** ०त्तमः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०त्तम C_{02} **40a** ०र्थं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०र्थ C_{45} **41** शङ्कर $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ महेश्वर E **41a** तूष्णीम्भूता C_{94} तूष्णीभूत्वा C_{45} तुष्णीभूत C_{02} तूष्णीभूता $K_{82}K_{10}$ तुष्णीम्भूती K_{7} तूष्णीभूतां E • भार्या $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ भार्यां E **41b** ०क्षणा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ ०क्षणः C_{02} ०क्षणाः K_{10} ०क्षणाम् E **41c** ०क्षी $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०क्षीं E **41d** ब्राह्मणाय निवेदिता $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E ब्राह्मय दिवेदिता C_{45} **42b** हिरण्यं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$ हिरण्य० K_{82}E

ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥ १२:४२ ॥

मुक्तावैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च ।
सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृतान् ॥ १२:४३ ॥

प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः ।
प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥ १२:४४ ॥

रुद्र उवाच ।
विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना ।
आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥ १२:४५ ॥

वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च ।
विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ १२:४६ ॥

ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम् ।
वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥ १२:४७ ॥

एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिप्लुतः ।
क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥ १२:४८ ॥
न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा ।

✣

42c ददामि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ददानि C_{45} • ते द्विज॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$ __ज॰ C_{94} त द्विज॰ K_7 **43a** ॰वैडूर्य॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ ॰वैभार्य॰ C_{02} ॰वैर्य॰ K_{82}^{ac} ॰वैदूर्य॰ $K_{82}^{pc}E$ • ॰वासांसि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ॰वासासि K_7 **43c** सर्वान्गृहाण $C_{94}C_{45}K_{82}E$ सर्वान्गृहान् K_{10} सर्वां गृहाण K_7 सर्वान्तान्गृह्ण C_{02} **43d** ॰सत्कृतान् em. ॰सत्कृताम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ॰सत्कृतम् K_{10} **44b** प्रीय॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$ प्रीन॰ K_7^{ac} **44c** प्रीयन्तां C_{94} प्रीयतां $C_{45}C_{02}K_{82}K_7E$ प्रीयता K_{10} • पितरः $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ पितर K_{82} **44d** अस्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ असि C_{94} **45** रुद्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ महेश्वर E **45a** वचः श्रुत्वा $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ वच॰श्रु॰_ C_{94} **45b** तपस्विना $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ तपस्विनाम् K_{10} **46a** वसेत्तत्र गृहे $C_{45}K_{82}$ वस तत्र गृहे $C_{94}C_{02}K_{10}$ वस॰एन्त॰त्र गृहे K_7 वसते च गृहं E **46c** विपुलस्तु $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ विपुलस्य K_{10} **46d** कृत्वा चापि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ×××× K_7 कृत्वा च वि॰ E **47a** ब्राह्मण॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ब्राह्मणा॰ K_{10} • ॰द्यैवं em. ॰द्येवं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ ॰द्यवं K_7 ॰द्येनं C_{45} **47b** शीघ्रं $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ श्रीघ्रं K_{10} **47c** ॰फलाहारो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$ ॰फाहारो K_7^{ac} **48a** एकाकी $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ए॰का॰_ C_{94} **48b** परि॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पलि॰ K_7 **48c** क्व गच्छामि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ क्ष गच्छामि K_7 • क्व भोक्ष्यामि C_{94} क्व भोज्यामि $C_{45}K_{82}K_{10}$ क्व भोक्ष्यानि C_{02} क्व भोक्षामि K_7 किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) **49a** विषयं वेद्मि $C_{94}K_{82}K_{10}E$ विषमं वेद्मि $C_{45}C_{02}$ वियर्ष वे॰श्मि॰ K_7 **49b** वा $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$ च $C_{45}K_{82}$

खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥ १२:४९ ॥

अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम् ।
तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ १२:५० ॥

एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत् ।
वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥ १२:५१ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च ।
अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥ १२:५२ ॥

फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम् ।
विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥ १२:५३ ॥

विपुलश्चित्रवद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥ १२:५४ ॥

न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम् ।
वार्त्तापि न च मे श्रोता प्रतिजानामि कंचन ॥ १२:५५ ॥

एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम् ।
सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रन् पुनर्जिघ्रन्निरीक्ष्य च ॥ १२:५६ ॥

फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन् ।

✣

49c खेट॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ क्षेत्र॰ C_{02} • ॰खर्वट॰ E ॰कर्पट॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **49d** कंचन em. कश्चन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **50a** सुशैलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ सुशेलं K_7 **50b** विपुलो॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ विलो॰ K_{10} **50c** निरीक्ष्यामि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ निरीक्षामि K_7 **51a** एवमु॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ एकं उ॰ C_{45} **51b** ॰रुहत् E ॰रुहेत् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **51c** ॰च्छायां $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ॰च्छाया K_7 **52a** एतस्मिन्नेव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ एतस्मिंनैव C_{02} एतस्मिन्नैव K_7 • काले तु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ कालेन $C_{02}E$ कालेनु K_7 **52b** वृक्ष॰ $C_{\Sigma}K_{10}K_7^{pc}E$ वृक्षा॰ $K_{82}K_7^{ac}$ **52c** सुरूपं $C_{94}C_{02}K_{10}K_7E$ स्वरूपं $C_{45}K_{82}$ **53d** पुनर्वृक्षं समारुहत् $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ पुन वृक्ष समारुहम् C_{02} पुनर्वृक्ष समारुहं K_{10} **54a** ॰त्रवद्दृष्ट्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰त्रव दृष्ट्वा C_{02} **54cd** ॰भूतो ऽस्मि अहो $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ ॰संभूतो ऽस्म्यहो K_{82} **55a** जिघ्रामि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ च घ्रामि C_{45} **55c** श्रोता $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ श्रोत्रा C_{94} **55d** कंचन em. कश्चन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **56a** ॰मुक्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰मुक्ता C_{02} **56b** गृह्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ गृह K_7 **56c** ॰निरीक्ष्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ॰निरीक्ष K_7 **56cd** पुनर्जिघ्रन्पुनर्जिघ्रन् $C_{94}C_{45}K_{82}E$ मुन जिघ्रं पुन जिघ्रं C_{02} पुनर्जिघ्र पुनर्जिघ्रं K_{10} पुनर्जिघ्र पुनर्जिघ्र K_7 **56d** निरीक्ष्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ निरीक्ष K_7 **57a** चात्र $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ चा C_{94}^{ac} चात्र C_{94}^{pc} • निरूप्यन्तो E निरूप्यान्ति C_{94} निरूप्यां चा C_{45} निरूप्यन्ति $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ **57b** ॰लोकयन् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰लोकयत् C_{45}

पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥ १२:५७ ॥

तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम् ।
प्रार्थयित्वा तु यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥ १२:५८ ॥

ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह ।
पथि कश्चिज्जनः पृष्टः किंनाम नगरं त्विदम् ॥ १२:५९ ॥

स होवाच पथीकेन किमपूर्वमिहागतः ।
दक्षिणापथदेशो ऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥ १२:६० ॥

राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी ।
अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥ १२:६१ ॥

दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः ।
ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥ १२:६२ ॥

विपुल उवाच ।
अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद ।
कतमो देश तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥ १२:६३ ॥

विपुलेनैवमुक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः ।

✣

57c पाथेय॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ पथेय॰ K_{10} • ॰रहितश्चा॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰रहिते चा॰ C_{02} **57d** ॰दत्तं $C_{94}K_{82}K_{7}$ ॰दत्त॰ $C_{45}C_{02}K_{10}E$ • फलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ om. K_{7} **58a** ॰गृह्यैव $C_{45}K_{10}E$ ॰गृह्येव $C_{94}K_{7}$ गृहे च C_{02} ॰गृह्यैवं K_{82} **58c** तु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ च E **58cd** यत्किंचिज्जी॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ यत्किंजि जी॰ C_{02} **59d** नगरं त्विदम् $C_{94}K_{82}K_{7}E$ नगर त्विदम् $C_{45}C_{02}$ नगरं त्विह K_{10} **60a** स हो॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}E$ अहो॰ $C_{45}K_{10}$ • पथीकेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पथीको न K_{7} **60b** ॰गतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ ॰तवः K_{10} **60c** ॰पथ॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰पथे C_{45} **60d** ॰पुरं त्वदः C_{45} ॰पुरं त्वयः C_{94} ॰पुरं त्वयं $C_{02}K_{82}K_{10}$ पुरन्दरः K_{7} ॰पुरं स्वयम् E **61a** राजा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ राजा हि K_{7} राज E • ॰जटो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ॰यतो E **61b** केकयी $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ कैकयी C_{94} **61d** केकयी $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ कैकयी C_{94} • तथैव च $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ तथैव र K_{7} **62a** दाता $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ _ ता C_{94} • ॰कला॰ E ॰कल॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ **62b** युद्धे $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ युद्धो K_{10} **63a** ॰पास्यामि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰पस्यामि C_{02} **63b** नाम $C_{94}C_{45}K_{7}$ नामं $C_{02}K_{82}K_{10}E$ • वद $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ वदः C_{45} **63c** देश त॰ $C_{02}K_{10}$ देशस्त॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}E$ (unmetr.) **63d** कथयस्व $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}E$ कथयस्य C_{45} **64a** विपुलेनैव॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ विपुलेनेव॰ K_{7}

मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ १२:६४ ॥

श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते ।
कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥ १२:६५ ॥

एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना ।
तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥ १२:६६ ॥

श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु ।
तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥ १२:६७ ॥

अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम् ।
अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥ १२:६८ ॥

तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च मन्दरे ।
देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्यमुपजायते ॥ १२:६९ ॥

अहो ऽस्मि स फलं भोक्ता राजार्हं च न संशयः ।
ढौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥ १२:७० ॥

ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम् ।

⁘

64c मम भीमबलो नाम $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ मम भी_बलो नाम C_{94} om. E **64d** श्रेष्ठिकस्य गृहागतः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥ पथिको ऽहमिदानिश्च । को भवान् तस्य विषये किं वा ज्ञातुं चिकीर्षसि ॥ E **66a** ०स्त्विति $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ०स्तिति $C_{45}C_{02}$ • तेनोक्तो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ तोनोक्तो K_7 तेनोक्तौ E **66b** ०त्मना $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०त्मनाः K_7 **66c** तेनैव $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ तेनेव K_7 **66d** प्रति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ प्रतिः $C_{02}E$ **67a** श्रेष्ठिकः $C_{45}C_{02}K_{10}K_7E$ श्रेष्ठितः C_{94} श्रेष्ठिक K_{82} **67b** दृष्टः स $C_{45}K_{82}K_7E$ ⟨दृ⟩__ C_{94} दृष्ट स C_{02} दृष्टस्य K_{10} **67c** ०गम्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०गत्य K_7 **67d** स निवेदितः $C_{\Sigma}K_{10}E$ सन्निवेदितः K_{82} संनिवेदितः K_7 **68ab** श्रेष्ठमहो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ श्रेष्ठ अहो C_{02} **68cd** गन्धमहो फलं corr. गन्धमहो फल $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}E$ गन्धमहो गन्धमहो फल C_{45}^{ac} गन्ध अहो फल K_{10} गन्धो फलं अहो K_7 **69a** तत्फ० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ यत्फ० E **69b** मेरौ $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}E$ मेरो $C_{02}K_7^{ac}K_{10}$ • मन्दरे conj. कन्दरे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ **69c** देवलोकिक $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7E$ देवलोकि K_{10}^{ac} **69d** मर्त्यमुपजायते $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ मर्त्य⟨मुपजा⟩__ C_{94} मर्त्य सुपजायते C_{45} मह्यामुपजायते E **70a** अहो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ _हो C_{94} अद्यो E • स फलं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ⟨स⟩फलम् C_{94} तत्फलं E • भोक्ता $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ भोक्तं K_7 **70b** राजार्हं च $C_{02}K_{10}$ राजार्हश्च $C_{94}C_{45}K_7E$ राजार्ह⟨श्च⟩ K_{82} **70c** ढौकयित्वा $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ढोकयित्वा K_{10} **71a** त्वरित $K_{82}K_7E$ त्वरितं $C_{\Sigma}K_{10}$ (unmetr.) **71b** गृह्य $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ गृह C_{45} • ०हरम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ०रमम् $K_{10}E$

आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥ १२:७१ ॥

राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः ।
कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं पूर्वं मनोहरम् ॥ १२:७२ ॥

स्वादुमूलं फलं कन्दं दृष्टं पूर्वं न तादृशम् ।
रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥ १२:७३ ॥

सद्य एवोपयुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम् ।
कीदृशं स्वाद विज्ञानमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥ १२:७४ ॥

ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम् ।
अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥ १२:७५ ॥

सद्यः षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत ।
न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥ १२:७६ ॥

केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः ।
तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्यः सर्वानवाप्तवान् ॥ १२:७७ ॥

मन्त्री पुरोहितो ऽमात्यः सर्वे भृत्यजनास्तथा ।
पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥ १२:७८ ॥

✣

71c ०सृत्यैव $C_{94}C_{45}$E ०सृत्येव $C_{02}K_{10}K_7$ ०संगत्य K_{82} **71d** स फलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तत्फलं E **72a** स फलं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ तत्फलं E **72b** विस्मयं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E विस्मय K_{10} **72c** श्रेष्ठि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ श्रेष्ठ E **72d** फलं पूर्वं मनोहरम् corr. फल____हरम् C_{94} फल⟨म्य⟩र्वमनोहरम् C_{45} फलं पूर्व मनोहरम् $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ फलं सर्वमनोहरम् E **73a** ०मूलं फलं K_7 ०मूलफल० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E **73ab** कन्दं दृष्टं पू० em. ०कन्दं दृष्ट्वा पू० $C_{94}K_{82}K_{10}$ ०स्कन्द दृष्ट्वा पू० C_{45} ०स्कन्द दृष्ट पू० C_{02} कन्द दृष्ट⟨न्पू⟩० K_7 ०स्कन्द दृष्टा पू० E **73b** तादृशम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तादृ⟨शं⟩ C_{02} यादृशम् E **73d** ०कारकम् $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E ०कारकः K_{82} **74a** सद्य एवोपयुञ्जामि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ सत्य एव प्रभुञ्जामि E **74c** स्वाद विज्ञानम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ स्वादु विज्ञातुम् E **75a** ततः $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E तत C_{45} **75cd** स्वादं सर्वं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E स्वा____ C_{94} **76a** सद्यः corr. $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **76b** ०पद्यत $C_{94}C_{45}$ ०पद्यते $C_{02}K_{82}K_{10}$E ०द्यत K_7 **76c** वली० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ वलि० E **77b** ०दन्तो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०देहो E • दृढेन्द्रियः $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E दृढेन्द्रिः K_{10} **77c** ०चक्षुर्बलप्राणा० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ ०चक्षुवलप्राणा० C_{02} ०चक्षुर्बलं प्राणा० K_7 ०चक्षुवलप्राण० E **77d** ०न्सद्यः corr. ०न्सद्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$E **78a** पुरोहितो ऽमात्यः $C_{94}C_{02}K_{10}$ पुरोहितो मात्य $C_{45}K_{82}K_7$ पुरोहितामात्य E **78b** सर्वे भृत्यजनास्तथा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E जनास्तथास्तथा C_{45} **78c** ०स्त्री $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०स्त्रि E **78d** सर्वे $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E __ C_{94} • गताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E गतः C_{02}

राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः ।
प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान्स नरेश्वरः ॥ १२:७९ ॥

उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः ।
कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥ १२:८० ॥

पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम ।
केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥ १२:८१ ॥

स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा ।
प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥ १२:८२ ॥

न वनेन वने राजन्न वाणिज्यकृषेण वा ।
केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥ १२:८३ ॥

दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते ।
न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥ १२:८४ ॥

श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः ।
अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ॥ १२:८५ ॥

यदि नास्ति किं मे दत्तं मया वा मार्गितो भवान् ।

✣

79b परां $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E परं K_{10} **80a** राजा तं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E राजनं K_{10} • श्रेष्ठिं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ श्रेष्ठं E **80b** ०दयः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०दय E **80c** कुरु $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ शृणु E • भीमबलस्त्वेवं $C_{45}C_{02}K_{82}$ भीमवस्त्वेवं C_{94}E भीमबलस्त्वेव K_{10} भीमबल⟨म्त्वे⟩वं K_{7} **81b** ०त्तम $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०त्तमः E **81c** केकयीं दुर्बलां K_{82} कैकयीन्दुर्बलान् C_{94} केकयीं C_{45} केकयी दुर्बला $C_{02}K_{10}$E कैकयी दुर्बलां K_{7} **81cd** वृद्धां पुनः $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ वृ⟨द्धा⟩__ C_{94} वृद्धा पुनः C_{02}E **81d** प्रापय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E प्राप C_{02} **82b** श्रेष्ठी C_{02}E श्रेष्ठि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{7}$ श्रिष्ठि K_{10} • ०बलस्तथा $C_{\Sigma}K_{82}$E ०बलस्तदा $K_{10}K_{7}$ **82c** ०वाच ह $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०वाचाह E • राजानं $C_{\Sigma}K_{10}K_{7}$E राजान K_{82} **83a** न वनेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ न फलेदं E **83ab** राजन्न $C_{94}C_{02}K_{82}K_{7}$E राजान्न $C_{45}K_{10}$ **83c** कुल० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E कु० K_{7} **84a** ऽस्मि तेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ स्मिन्तेन K_{10} ऽस्मि तव E **84b** दत्तो ऽसि $C_{94}C_{45}K_{10}K_{7}$ दत्तासि C_{02} दत्तो स्मि K_{82} प्राप्तोषि E **84c** ते $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ च E **84cd** राजन्वक्तुं $C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E रा__क्तुम् C_{94} राजान्वक्तुम् C_{02} **84d** वैदेशिनं नरम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{7}$ ⟨वै⟩देशिनन्नरम् C_{94} वैदेशिनं नरः K_{10} च देहि तन्नरः E **85a** ०बल० $C_{94}C_{45}$ ०बलं $C_{02}K_{82}K_{10}K_{7}$E **85c** अमात्य० $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E अमत्य० K_{10} • ०पुत्रस्त्वं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ०पुत्रं त्वं K_{7} **86a** किं मे दत्तं K_{7} किमे दत्तं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ किमेतत्तं E **86b** मार्गितो $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ प्रार्थितो E • भवान् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E भगवन् K_{7}

यत्र ह्येको बहवो ऽत्र जायन्ते नात्र संशयः ॥ १२:८६ ॥

आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम् ।
अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥ १२:८७ ॥

अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते ।
छेद्यश्चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधमः ॥ १२:८८ ॥

ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम् ।
अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्र व्रज त्वरम् ॥ १२:८९ ॥

मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि ।
सद्यो ऽस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥ १२:९० ॥

यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वादेशय त्वरम् ।
तत्फलेन विना भद्र दुर्लभं तव जीवितम् ॥ १२:९१ ॥

विपुल उवाच ।
जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशी भवनं तव ।
कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥ १२:९२ ॥

⌖

87d C_{02} breaks off here missing one folio (f. 291); it resumes at 12.113d in f. 292.

⌖

86c यत्र ह्येको बहवो ऽत्र $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ यत्रैको बहवो ऽत्रैव C_{45} यतश्चैक बहून्तत्र C_{02} यत्रश्चैको बहून्तत्र E **86d** जायन्ते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E जायते C_{02} **87b** तेनैव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ E तैनैव C_{02} **87c** अवश्यं तेन $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E अव⟨स्य⟩_न C_{94} • गन्तव्यं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ E ⟨बुद्ध⟩व्यं C_{45} **87d** मार्गय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ मार्गयः E **88a** अदत्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_7^{pc}$ E अदत्ता K_{10} अदत्वाफत्वा K_7^{ac} **88c** छेद्यश्च० K_{82} छेद्ये च० $C_{94}K_{10}$ छेदे च० $C_{45}K_7$ छेद्य च० E **88d** ०धमः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E ०धम C_{45} **89a** ०बलः $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E ०बल K_{82} **89b** शशिप्रभम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ शशी प्रदम् E **89c** अलङ्घ्य $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ×लङ्घ्य K_{10} उवाच E • राज्ञः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E राजा K_{10} **89d** कुलपुत्र व्रज त्वरम् em. कुलपुत्रं व्रजत्यरम् $C_{94}C_{45}K_7$ कुलपुत्र व्रजन्परं K_{82} कुलपुत्रं व्रजन्परं K_7 कुलपुत्र व्रज त्वरम् K_{10}E **90a** ०पुत्र त्वं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०पुत्रस्त्वं E **90b** वध्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E वद्ध्यौ K_{10} • भविष्यसि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$E भविष्यति K_{10} **90c** सद्यो ऽस्ति $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ _द्योस्ति C_{94} यद्यस्ति E **91a** प्राप्तं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ प्राप्त० C_{45} प्राप्ति E **91b** ०देशय $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ०देशयत् K_{10} ०देशयन् E • त्वरम् conj. तव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E **92b** वैदेशी em. वैदेशि $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ E **92d** प्राप्नुयाम० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ प्राप्तुयाम० K_{82} प्राप्तो ऽयम० E • ०हमद्य वै $C_{94}C_{45}K_{82}$ E ०हपद्य वै K_{10} ०हमद्य वैः K_7

फलं वा न पुनस्त्वन्यद्दातुं शक्यं न केनचित् ।
सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥ १२:९३ ॥

वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः ।
मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥ १२:९४ ॥

तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः ।
त्वया मया च गत्वैव याचावः प्लवगाधिपम् ॥ १२:९५ ॥

श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम् ।
यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥ १२:९६ ॥

रुद्र उवाच ।
तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः ।
विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ॥ १२:९७ ॥

अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायां समाश्रितः ।
मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥ १२:९८ ॥

वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम ।
पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥ १२:९९ ॥

वानर उवाच ।
गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया ।

✣

93a वा न $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ वा C_{45} **93ab** ०न्यद्दातुं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ०न्य दातुं K_7 **93b** शक्यं न केनचित् $C_{45}K_{82}K_{10}E$ शक्य__नचित् C_{94} शक्यं न तेनचिद् K_7 **93d** आसीनः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ आशीतः C_{45} • श्रान्त० $C_{94}K_{82}K_7E$ श्रोत्त० C_{45} सान्त० K_{10} **94b** मम $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ मह्यं E **94c** तुभ्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ तुभ्य K_{10} **94d** ०धिपे $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०धिप K_{10} **95d** च गत्वैव $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ ऱतऱगवत्वैव K_7 • याचावः प्लवगाधिपम् C_{45} यो वासः प्लवगाधिपः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ **96a** तथेत्याह $C_{94}K_{10}E$ तथैत्याह $C_{45}K_{82}K_7$ **96b** गच्छामः $C_{45}K_{82}K_{10}E$ ग_मस् C_{94} गच्छाम K_7 **96c** प्राप्तं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ प्राप्त E **96d** तुभ्यं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ तुभ्य K_{10} **97a** गिरिं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ गिरि C_{45} **97b** ०मानः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०मानाः E **97d** वानरः $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ वानर C_{45} • प्लवगा० $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ प्लगा० C_{94} **98a** वानरश्रेष्ठो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ वानरः श्रेऱष्ठेऱ K_7 वानरः श्रेष्ठो E **98b** वृक्षच्छायां K_7 वृक्षच्छांया० C_{94} वृक्षच्छाया० $C_{45}K_{10}E$ वृच्छायां K_{82} **99a** वानर $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ वानरं K_{10} • ०र्थं $C_{94}K_{82}K_7E$ ०र्थ $C_{45}K_{10}$ **99b** मृत्युर्भ० $C_{94}C_{45}K_7E$ मृत्यु भ० $K_{82}K_{10}$ **99c** ०दत्तं $C_{94}K_7E$ ०दत्त० $C_{45}K_{82}K_{10}$ • फलमन्य० $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ फलंमन्य० K_{82} **99d** ०हि वानर जीवय C_{94} ०वि वानर जीवयः C_{45} ०हि वानर जीवयः $K_{82}K_{10}$ ०हि वान जीवय K_7 ०हि वा न च जीवये E **100a** तु मे दत्तं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तु मे दत्त० K_{10} मम दत्तं E

पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥ १२:१०० ॥

विपुल उवाच ।
अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत् ।
अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१ ॥

वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम् ।
ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२ ॥

गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वामहं पुनरागतः ।
पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३ ॥

गन्धर्वराज उवाच ।
सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४ ॥

कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति प्लवङ्गम ।
सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५ ॥

गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह प्लवङ्गमः ।
सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६ ॥

गन्धर्व उवाच ।

✣

101a अदत्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ अदत्ता K_7 **101b** जीवितुं $C_{94}C_{45}K_7E$ जीवितु K_{82} जीवितं K_{10} • भवेत् $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ ऽभवेत ऽ K_{82} **101c** अथवा तत्र $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ अ___त्र C_{94} **101d** चित्ररथः $C_{94}C_{45}^{pc}K_{10}K_7E$ चिरथः C_{45}^{ac} चित्ररथ K_{82} **102b** एवं $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ एव C_{45} **102c** ततश्चि० $C_{94}C_{45}K_{82}$ तत्रश्चि० K_{10} तत्र चि० K_7E **102d** ०ब्रवीत् $C_{94}C_{45}K_7E$ ०वीत् K_{82}^{ac} ०वीवीत् K_{82}^{pc} ०ब्रवी K_{10} **103b** त्वामहं पु० conj. त्वन्ह्ययम्पु० $C_{94}K_7$ त्वात् ह्यहम्पु० C_{45} त्वत् ह्ययं पु० K_{82} त्वत् ह्यहं पु० $K_{10}E$ **104** गन्धर्वराज उवाच C_{45} गन्धर्वराजोवाच $C_{94}K_{10}E$ गन्धर्वराजौवाच K_{82} गन्धराज उवाच K_7 **104a** गतश्चास्मि $C_{45}K_{82}K_7E$ गतऽश्चाऽ C_{94} गतश्चास्मिं K_{10} **104b** तेन दत्तं $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ___त्तम् C_{94} **104c** दत्तं corr. दत्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ **104d** ०सुहृदो $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ ०सुह्यदो C_{45} **105a** ऽन्यत्फलमादास्ये $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ऽन्यफल दास्यामि E **105b** मम नास्ति प्लवङ्गम $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ मम नास्ति प्लवङ्गमः K_{82} मत्तो ऽस्ति प्लवङ्गमः E **105cd** गमिष्यामस्तत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ गमिष्यामस्तत K_7 गमिष्यामि तत्र E **106b** तथेत्याह $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ तथैत्याह C_{45} **106c** प्राप्ता $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ प्राप्ताः K_7 **106d** ०दय सर्वशः conj. ०दयस्सर्वशः C_{94} (unmetr.) ०दयः सर्वशः $C_{45}K_{82}K_7E$ (unmetr.) दय सर्वश K_{10} **107** गन्धर्व उवाच $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ गन्धर्व ऽउवाऽ C_{94} गन्धर्वराजोवाच E

कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर ।
पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७ ॥

सूर्य उवाच ।
सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम् ।
स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८ ॥

अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै ।
तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९ ॥

रुद्र उवाच ।
गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि ।
उवाच सूर्यः सोमाय कारणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११० ॥

सोम उवाच ।
किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर ।
फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११ ॥

सूर्य उवाच ।
यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम् ।

✣

107ab प्राप्तस्त्व॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7E$ प्राप्त त्व॰ K_{82} **107b** ॰काशं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰काशां K_{10} • ॰श्वर $C_{94}C_{45}K_{82}E$ ॰श्वरः $K_{10}K_7$ **107c** फलं त्वन्य॰ $C_{94}K_{82}K_7$ फलं त्व॰ C_{45} फलंस्त्वन्य॰ $K_{10}E$ **107d** ॰नाशय $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ अनामयः K_{10} ॰नाशयः E **108ab** ॰स्मि तेन $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰स्मिन्तेन K_{10} **108b** दत्तं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ दत्त॰ K_{10} **108c** ॰वासि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ ॰वा৲भि৲ K_{82} ॰एवाति K_{10} ॰वाभिः E **108d** सुहृदत्वान्मया $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ सुहृदत्वात्मया K_{82} स च दत्वा मया E **109a** अन्यद्दातुं $K_{82}K_7E$ अन्य दातुं $C_{94}C_{45}$ अन्य दातु K_{10} **109b** ॰पुराद्य $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰पराद्य E **109c** तं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ त K_{10} • ॰विकल्पेन $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ॰৲विक৲_ _ C_{94} **109d** ॰पुत्रं $C_{45}K_{82}K_7E$ ॰पुत्र॰ $C_{94}K_{10}$ **110** रुद्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ महेश्वर E **110a** गताः C_{45} गत $C_{94}K_{82}K_{10}$ गतः K_7E **110b** हि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ om. K_{10} **110a** सूर्यः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ सूर्य K_{10} **110d** कारणा॰ $C_{94}K_{82}K_{10}K_7E$ करुणा॰ C_{45} • ॰पेक्षया $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰पेक्षणा K_{10} • शशिम् $C_{94}C_{45}K_{82}$ शशि৲न৲ K_7 शशि $K_{10}E$ **111a** ॰गतो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ॰गता K_{10} **111b** तत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तव E • ॰कर $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ॰करः E **111cd** पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्क॰ corr. पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यङ्क॰ C_{94} पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वास्त्वन्यं क॰ C_{45} पुनः त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क॰ K_{82} पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यत्क॰ K_{10} पुनस्त्वन्यत्मुक्ता त्वन्यङ्क॰ K_7E **112a** शक्यं फलं देहि $C_{94}K_{82}K_7E$ काफलन्देहि C_{45}^{ac} काफल×न्देहि C_{45}^{pc} शक्य फलं देहि K_{10} **112b** अन्यन्न $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ अन्यत्वं K_7 अन्यान्न E

न दत्तासि फलमन्यन्मया वध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२ ॥

सोम उवाच ।
आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव ।
इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं स फलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३ ॥

गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु ।
एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४ ॥

सोम इन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः ।
पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५ ॥

इन्द्र उवाच ।
यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर ।
विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६ ॥

सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर ।
सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७ ॥

एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः ।
मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८ ॥

✣

113d C_{02} resumes here with दत्त मे भवान् **117cd** This folio side in K_{10} (verses 12.117–138) is faded and most of it is difficult to read, thus its readings reported are less reliable than usual

✣

112cd फलमन्यन्म॰ $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$ फलंमन्यन्म॰ K_{82} फलं मन्ये म॰ E **112d** वध्यो K_7 वद्ध्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ वद्धो E • भविष्यसि $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E भविष्यति C_{45} **113a** वक्ष्यामि $C_{94}C_{45}K_{10}K_7$E वक्ष्या⟨मि⟩ K_{82} **113d** दत्त मे $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E वत्त मे K_{82} **114a** गत्वैवेन्द्र॰ C_{94} गत्वेवेन्द्र॰ $C_{45}K_{10}K_7$ ×××× C_{02} गत्वावेन्द्र॰ K_{82} गन्धर्वेन्द्र॰ E **114b** ॰र्थयामः $C_{\Sigma}K_{10}K_7$ E ॰र्थयामा K_{82} • सहैव तु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E सदैव तु C_{02} सहैव तुः K_7 **114c** कुर्म $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ कर्म K_{10} सोम E **115a** सोम इन्द्र॰ K_7 सोमेनेन्द्र॰ $C_{\Sigma}K_{82}$E सोमेवेन्द्र॰ K_{10} • ॰चेदं $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}K_7$E ॰चेन्द्रं C_{02} **115c** पूर्व॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E पूर्वं K_{10} **115cd** ॰न्यद्देहि $C_{94}C_{45}K_{82}$ $K_{10}K_7$E ॰न्य देहि C_{02} **115d** शक्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ शक E • वै $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E वैः C_{45} **116b** ॰कर $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ॰करः C_{45}E **116c** विष्णुहस्तान्मया $C_{\Sigma}K_{82}K_7$E विष्णुहस्ता मया K_{10} **116d** फलं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E फल C_{45} **117b** ॰लोकं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$E ॰लोक C_{02} • ॰श्वर $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$E ॰श्वरं C_{45} ॰श्व× K_{10} **117c** सर्व एवोपजग्मुस्ते $C_{45}C_{02}$ $K_{82}K_7$E सर्व एवोपञ्जग्मुस्ते C_{94} (unmetr.) ×××××××× K_{10} **117d** फलार्थं मधुसूदनम् $C_{\Sigma}K_{82}$E ×××××××× K_{10} फफालार्थं मधुसूदनम् K_7 **118a** एवमुक्त्वा गताः सर्वे $C_{\Sigma}K_{82}$ ×××××××× K_{10} एवमुक्त्वा गता सर्वे K_7 एवमुक्ता गताः सर्वे E **118d** विष्णुलोकं $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_7$E विष्णुलोक C_{02} ×××× K_{10}

उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम् ।
सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९ ॥

विष्णुरुवाच ।
पूर्वदत्तफलस्यार्थे तच्च सर्वमिहागताः ।
न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२० ॥

इन्द्र उवाच ।
ब्रह्माण्डमपि भेत्तुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज ।
अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१ ॥

एवमुक्तः पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम् ।
फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२ ॥

उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते ।
ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३ ॥

मया दत्तं फलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि ।
प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिप्रजापतिम् ॥ १२:१२४ ॥

तवोपरोधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम् ।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५ ॥

✣

119d ०धर $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०धरम् E **120** विष्णुरुवाच $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}^{pc}K_{10}K_7$ विष्णुरुच C_{94}^{ac} om. K_{82}^{ac} विष्णु उवाच E **120a** ०दत्त० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०दत्तं E • ०र्थे $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०र्थि E **120c** शक्नोमि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ शक्नोति C_{45} • फलं दातुं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ फल⟨न्दातु⟩ C_{02} **120d** त्वन्यत्करोम्यहम् K_7 त्वन्यं करोम्यहम् $C_{94}C_{45}C_{02}K_{82}E$ ××××××म्यहम् K_{10} **121a** ब्रह्माण्ड० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ब्रह्मण्ड० K_7 • भेत्तुं त्वं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ भेत्तु त्वं C_{45} भर्तुंत्वं E **121b** शक्नोषि $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ शक्नोति C_{45} **121c** अशक्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ⟨अशक्य⟩ C_{45} **121d** ०त्तम $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ०त्तमम् E **122a** एवमुक्तः पुनर्विष्णुः C_{45} एवमुत्त्वा पुनर्विष्णुः $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ ×××× पुनर्विष्णुः K_{10} **122b** पुरन्दरम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पुरदरं K_7 (unmetr.) **122d** सर्वं शक्नोमि $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ सर्वं शक्नोसि C_{02} ×× शक्नोमि K_{10} **123c** मम $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ममा० E **123d** तत्फलैकं $C_{\Sigma}K_{10}K_7E$ तत्फलंकं K_{82}^{ac} तत्फलेकं K_{82}^{pc} • पुरन्दर $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पुरन्द⟨रं⟩ K_7 **124a** दत्तं $C_{02}K_{10}$ दत्त० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ • त्वेकं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ त्वैकं K_7 **124b** ०च्छसि $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ ०च्छति C_{94} **124c** प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ प्रार्थया च गत्वैवं E **124d** ०ष्ठिप्रजा० $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$ ०ष्ठिं प्रजा० $C_{45}E$ ०ष्ठि⟨प्रजा⟩० C_{02} **125a** तवो० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ततो० E • ०रोधाद्देवे० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०रोधा देवे० $C_{02}K_{10}$ ०राधाद्देवे० E **125b** ०महम् $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7E$ ०मह K_{10} **125c** गताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ गता $C_{02}E$ **125d** पुरस्कृत्य $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ पुनस्कृत्य K_7 • जनार्दनम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ जनार्द्दन C_{02}

इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा ।
विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६ ॥

ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि ।
दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७ ॥

अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च ।
मन्दारतल शोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८ ॥

प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम् ।
प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९ ॥

पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः ।
पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३० ॥

सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम् ।
वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१ ॥

सर्वे रत्नमया दृष्टा विपुलो विपुलेक्षणः ।
अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२ ॥

अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् ।

✣

126a इन्द्रः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ इन्द्र C_{02} • सूर्यः शशी चैव $C_{94}C_{45}K_{82}K_7$ सूर्य शशी चैव $C_{02}K_{10}$ सोमश्च सूर्यश्च E **126c** विपुलः $C_\Sigma K_7E$ विपुल $K_{82}K_{10}$ **126d** ०द्वयं तथा E ०द्वयस्तथा $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ **127a** ०लोकं $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ०लोक K_{10} **127c** ०सदो $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०सदं E • रम्यं $C_\Sigma K_{82}K_7E$ रम्यां K_{10} **128c** ०तल $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०तरु० E **128d** वैडूर्य० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ वैदूर्य० E • ०कुट्टिमान् corr. ०कुटिमाम् C_{94} ०कुट्टिमां $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ ०कुट्टिमम् E **129b** वज्रकाञ्चनवेदिकाम् $C_{94}C_{45}K_{82}$ वज्रकाञ्चनवेदिका $C_{02}K_7E$ ××××××××का K_{10} **129c** प्रवालस्फाटिको जाल $C_\Sigma K_7$ प्रवालस्फणिको जाल K_{82} प्र(ता)लस्फाटिको जाल K_{10} प्रवालस्फटिको जाला E **129d** ०क्षकः $C_\Sigma K_7E$ ०क्षकं $K_{82}K_{10}$ **130a** पश्यते $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ दृश्यन्ते E • विपुल० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ विपुला० E **130c** पुष्पा० $C_\Sigma K_{82}K_{10}$ पुष्प० K_7E • ०ग्राः em. ०ग्रा $C_\Sigma K_{82}K_7$ ०ग्रा K_{10} ०या E **130d** फलानामितका $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ फलनामितकां E **131a** सर्व० $C_{45}K_{82}K_{10}E$ सर्वे $C_{94}C_{02}K_7$ • वृक्षाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ वृक्षा C_{02} • ०मया $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ०मयो K_{10} **131b** सर्व० $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ सर्वे E **131c** ०गुल्म० $C_\Sigma K_{82}^{pc}K_{10}K_7E$ om. K_{82}^{ac} • ०वल्ली $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०वली C_{02} **132a** सर्वे $C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ सर्वै C_{94} सर्व्व० C_{02} • दृष्टा $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7^{pc}E$ दृष्ट्वा C_{45} दृ K_7^{ac} **132b** ०क्षणः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०क्षण C_{02} **132c** ०भौमं $C_\Sigma K_{82}K_{10}E$ ०भौम० K_7 **133ab** अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम् $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ×××××××××××××× K_{10}

विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३ ॥

ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा ।
तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४ ॥

चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः ।
चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५ ॥

चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते ।
गायत्री वेदमाता च सावित्री च सुरूपिणी ॥ १२:१३६ ॥

व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते ।
वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७ ॥

श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत् ।
इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८ ॥

आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च ।

---

133 cf. ŚDhŚ 10.41 (on the results of an observance): सूर्यकोटिप्रतीकाशैर्विमानैः सार्वकामिकैः । रुद्रकन्यासमाकीर्णैर्महावृषभसंयुतैः ॥

✣

133cd विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् $C_{45}C_{02}K_{82}K_7$ विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् C_{94} ×××××××××××××××× K_{10} om. E **134b** ०कोटि० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ ०ऽकौटिऽ० K_7 **134d** ०शोभिते $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ०शोभिता K_{10} **135a** ०मूर्तिश्च० $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०मूर्ति च० C_{02} ०मूऽर्त्तिंश्चऽ K_{10} **135ab** ०वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०वक्त्राश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः C_{02} ०वक्त्र××××××××× K_{10} **135c** चतुर्वेद० $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}E$ चतुवेद० K_7 **135cd** देवश्च० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ देव च० C_{02} **136ab** ०वेदा वृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते $C_{94}C_{45}K_7E$ ०वेदवृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते C_{02} ०ऽवेदाऽवृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते K_{82} वे×××××××××××××× K_{10} **136c** गायत्री वेदमाता च $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ××××××××× K_{10} **137a** व्याहृतिः $C_{94}K_7E$ व्याहृदिः C_{45} व्याकृतिः C_{02} व्याहृति K_{82} ××× K_{10} • प्रणवश्चैव $C_{45}K_{82}K_7E$ प्रणऽवऽ_व C_{94} प्रकृतिश्चैव C_{02} ××××× K_{10} **137b** मूर्तिमान्समुपासते $C_{\Sigma}K_{82}K_7E$ ××××××××× K_{10} **137c** वौषट्कारो वषट्कारो $C_{94}C_{02}K_{82}E$ om. C_{45} ××××××××× K_{10} वौषट्कारो च ऽसऽत्कारो K_7 **137d** ०कारः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ ०कार C_{02} **138b** ०शास्त्रं समूर्तिमत् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ ०शास्त्रसमूर्तिमान् $C_{02}E$ **138c** इतिहासः पुराणं च $C_{94}C_{02}K_{82}K_7$ पुराणश्च $C_{45}E$ ××××××××× K_{10} **138d** सांख्ययोगः $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ सांख्ययोग C_{02} ×××× K_{10} • पतञ्जलम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ ×××× K_{10} पतञ्जलि E **139a** आयुर्वेदो धनुर्वेदो $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०वेद धनुर्वेद C_{02} ××××××××× K_{10} **139b** वेदो गान्धर्वमेव $C_{94}K_{82}$ वेदो गन्धर्वमेव C_{45} वेद गान्धर्वमेव C_{02} ××××××××× K_{10} वेदो गान्र्धवमेव K_7 वेदो गान्धर्वरेव E

अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासते ॥ १२:१३९ ॥

ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् ।
गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४० ॥

मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः ।
देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः प्लवगेश्वरः ॥ १२:१४१ ॥

विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने ।
साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२ ॥

साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय ।
तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३ ॥

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा ।
भुङ्क्ष्व भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥ १२:१४४ ॥

इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता ।
सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥ १२:१४५ ॥

✣

139c अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च E अर्थवेदान्यवेदाश्च $C_{94}K_{82}K_7$ अथर्ववेदान्यवेदश्च C_{45} (unmetr.) अथर्व्वेदान्यवेदाश्च C_{02} अर्थवेदान्यवेदां च K_{82} ××××××××× K_{10} अर्थवेदान्यवेदश्च K_7 **139d** मूर्तिमान् समुपासते $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ××××××××× K_{10} **140ab** ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दनम् $C_\Sigma K_{82}K_7E$ ×××××××××××××××× K_{10} **140c** अर्घं च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$ अ৲घ৲श्च C_{45} अर्घ्यश्च E **141c** रविः सोमो $C_\Sigma K_{82}K_7$ र৲वि৲ सोमो K_{10} शशी सूर्यो E **141d** गन्धर्वः $C_\Sigma K_7E$ गन्धर्व K_{82} ××× K_{10} • प्लवगेश्वरः $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}E$ प्लगेश्वरः C_{45}^{ac} ××××× K_{10} प्लवमेश्वरः K_7 **142a** विपुलश्च महासत्त्व $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ विपुलश्च समासत्व C_{45} ××××××सत्व K_{10} **142b** आस्यतां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ आस्यता C_{45} • ०आसने $C_\Sigma K_{82}$ ०आसनेः K_7 ०शाशने $K_{10}E$ **142c** साधु भो $C_{94}C_{02}K_{82}K_7E$ साधु हो C_{45} ××× K_{10} **142d** विपुलं तपः $K_{82}K_{10}E$ ৲वि৲___पः C_{94} विपुलतपः $C_{45}C_{02}K_7$ **143b** ०श्रिय $C_{94}K_{10}K_7$ ०प्रियः C_{45} ०श्रियः $C_{02}K_{82}E$ **143c** तोषिताः $C_\Sigma K_{10}K_7$ तोषिता $K_{82}E$ **144a** रुद्राः $C_\Sigma K_{82}$ रुद्रा $K_{10}K_7E$ **144b** साध्याश्विनौ K_{10} साध्याश्विन्यौ $C_{94}C_{45}K_{82}$ साध्याश्विन्यो $C_{02}K_7$ साध्या यक्षो E • मरुत्तथा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ मरुतस्तथा C_{02} **144c** भुङ्क्ष्व $C_\Sigma K_{82}K_7$ भुक्त्वा K_{10} भुंक्ष E • भोगान्यथोत्साहं $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ भोगा यथोत्साहं K_{10} भोगा यथेत्साह C_{02} **144d** लोके $C_\Sigma K_{82}K_7E$ लोक K_{10} **145a** ०कोटीनां $C_{94}C_{45}K_{82}K_7E$ ०कोटीनि C_{02} ०कोटीना K_{10} **145b** तवार्थायोप० $C_{94}K_{82}K_7E$ तवायोपि० C_{45} त्वयार्थं याव० C_{02} तवार्थायोप्र० K_{10} • ०कल्पिता $C_{94}C_{45}K_{82}$ ०कल्पितं C_{02} ०कल्पि× $K_{10}K_7$ ०कल्पितान् E **145c** सहस्राणां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7E$ सहस्राणा C_{45} **145d** अप्सरा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7E$ अप्सरो C_{02} • ०रूपिणी $C_\Sigma K_{82}K_{10}K_7$ ०रूपिणि E

तवार्थीयोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः ।
यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन ।
यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥ १२:१४६ ॥

महेश्वर उवाच ।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः ।
वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ १२:१४७ ॥

प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः ।
उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्मलोकपितामहम् ॥ १२:१४८ ॥

विपुल उवाच ।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह ।
स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ।
स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना ॥ १२:१४९ ॥

तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोराद्
भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥ १२:१५० ॥

✣

146a तवार्थीयो॰ C_{94} तवार्थायो॰ $C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ तंवार्थीयो॰ C_{02} तवार्थेयो॰ E **146b** ॰सर्पन्ति $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E ॰षप्यन्ति K_7 • ॰भूषिताः $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E ॰भूषितः K_{82} **146d** परार्धानि $C_{94}C_{45}^{pc}$ $C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E पराणि C_{45}^{ac} • ॰धन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ ॰धनाः E **146f** ॰पभुज्यताम् $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ E ॰प्रभुज्यताम् K_{10} **147b** विपुलो $C_{94}K_{82}K_{10}K_7$E om. C_{45} विपुले C_{02} **147c** भयत्रस्त E भयस्तत्र $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ भयस्त्रत्र K_7 **147d** अश्रु॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E अश्व॰ K_7 • ॰पूर्णा॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ E ॰पूर्ण्ण॰ K_{10} **148a** शिरसा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$E शिर K_{10}^{ac} **148c** मधुरं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E मधुर॰ C_{45} **148d** ॰लोक॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ लोके E **149c** स्वप्नभूतमिवा॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_7$ E स्वप्नमितमिवा॰ C_{02} **149f** बुद्धिर्जातान्धचेतना C_{Σ} बुद्धिर्जान्धचेतना K_{82}^{ac} बुद्धिर्जातन्धचेतना K_{82}^{pc} बुद्धि जातन्धचेना K_{10} बुद्धि जातात्वचेतना K_7 बुद्धिर्जातो ऽन्धचेतनः । मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥ E **150a** तुभ्यं $C_{\Sigma}K_{82}K_7$ तुभ्यंस् K_{10} नमस् E • त्रैलोक्य॰ $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E त्रेलोक्य॰ C_{45} • ॰बन्धो $C_{\Sigma}K_{10}K_7$E ॰ऽवन्तो॰ K_{82} • ॰घोराद् corr. ॰घोरम् $C_{94}C_{02}K_{10}$E ॰घोरात् C_{45} ॰घोरः K_{82} ॰ऽघोरातऽत् K_7 **150b** ॰साज्जर॰ $C_{94}C_{45}K_{82}$ $K_{10}K_7$ ॰सा जर॰ C_{02} ॰साज्जनु॰ E • ॰मरण॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}^{pc}K_7$E ॰ण॰ K_{10}^{ac} • ॰भयात् E भयं $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_7$ **150c** नित्यं $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E नित्य॰ C_{45} (unmetr.) • रोगा॰ C_{Σ} $K_{82}K_{10}K_7$ ॰रागा॰ E • ॰वासमनियत॰ $C_{94}C_{02}K_{10}K_7$E ॰वासमतियत॰ C_{45} ॰वासंमनियत॰ K_{82} • ॰वपुषं त्राहि मां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_7$E ॰ऽवपुष त्राहि माऽ C_{45} • कालपाशात् $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_7$ E कापाशात् K_{82}^{ac} कालपाशान् K_{10}

श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावद्
आहूतसम्प्लवान्ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।
गर्भावासं न च त्वन्न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णं
छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५१ ॥

महेश्वर उवाच ।
ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना ।
एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५२ ॥

इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः ।
साध्यादित्यैर्मरुद्भिर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५३ ॥

अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः ।
स्वशरीरो दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५४ ॥

एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम् ।

151d cf. Manu 1.98cd: स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते and Manu 12.102cd: इहैव लोके तिष्ठन्स ब्रह्मभूयाय कल्पते

✣

150d तिर्यं चान्योन्यभक्षं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$ तिर्यं चान्यान्यभक्षं K_{10} तिर्यश्चान्योन्यभक्षं E • ०शतशस्त्राहि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०सतस त्राहि C_{02} **151a** श्रुत्वैवोवाच $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ श्रुत्वैव वाच E • ०मति C_{02}E ०मतिः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) • मानयित्वा $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ माणयित्वा K_{7} मानयंवा E • यथावद् corr. यथावत् $C_{\Sigma}K_{82}^{pc}K_{10}K_{7}$E वत् K_{82}^{ac} **151b** आहूत $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ आभूत E • सम्प्लवान्ते C_{02} सम्प्लवन्ते $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E संप्लवंन्ते K_{7} • भविष्यसि $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ भविष्य C_{02} अविपलि E • मे जन्मलोभो न $C_{\Sigma}K_{82}$ मे जन्मलाभो न $K_{10}K_{7}$ यजन्मलाभानु E • भूयः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$E भूय K_{7} **151c** ०वासं न च त्वन्न $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०वासन्न C_{45} ०वासा न च त्वन्न C_{02} ०वासानुबन्धं न E • पुनमरणं C_{02}E पुनर्मरणं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$ (unmetr.) पुनर्मण C_{45} • ०पूर्णम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०पूर्ण्ण C_{02} **151d** ०शत्रुं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०शत्रु $C_{45}C_{02}$ • परमं $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E परम K_{10} **152b** विष्णुना C_{94}E$K_{82}K_{10}K_{7}$ om. C_{45} विष्णुनात् C_{02} **152d** ०महः $C_{94}K_{7}$E ०मह $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ **153a** रविणा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$ रविना C_{02} शशिना E **153b** सोमेन $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ सूर्येण E • पुनः पुनः $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$E पुन पुनः C_{45} (unmetr.) पुन च पुनः पुनः C_{02} **153c** ०दित्यैर्म० $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}$E ०दित्यै म० C_{02} **153cd** ०रुद्रुद्रैर्विश्वेभिर् E ०रुद्रुद्रैर्विश्वेश्वि $C_{94}K_{82}$ ०रुद्रुद्रै विश्वाश्वि C_{45} ०रुद्रुद्रै विश्वेश्वि C_{02} ०रुद्रै विश्वे× K_{10} ०रुद्रैर्विश्वेश्वि K_{7} **154c** स्वशरीरो em. स्वशरीरं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$ शशरीरो C_{45} स्वशरीर C_{02} सशरीरं E • प्राप्तः $C_{45}C_{02}$ प्राप्तं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}$E **154d** ०पूजया $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}K_{7}$ ०पूजनात् E **155b** ०नेकानि $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}$E ०नेनेकानि K_{10}

ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५५ ॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः ॥

✣

155c ब्रह्माणं $C_{94}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ब्राह्मणः C_{45} ब्रह्मणं C_{02} **155d** विष्णुर्वि॰ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ विष्णु वि॰ C_{02} • ॰जगत्प्रभुः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{7}E$ ॰जगत्प्रभु C_{02} **Colophon**: वृषसार॰ $C_{\Sigma}K_{82}K_{7}E$ वृष॰ K_{10} • ॰ख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः $C_{\Sigma}K_{82}K_{10}$ ॰ख्या(न ना(माध्यायो द्वादश K_{7} ॰ख्यानो नाम द्वादशो ऽध्यायः E

An Annotated Translation

This page intentionally left blank...

Appendices

passeges from part two

Symbols and Abbreviations

Symbols

≈

cf.

=

Abbreviations

CUDL = University of Cambridge Digital Library (https://cudl.lib.cam.ac.uk)

f.

ff.

MGMCP

MGMPP

MS(S) = manuscript(s)

Siddham = Siddham, the Asia Inscriptions Database: https://siddham.network

ŚDhŚ = *Śivadharmaśāstra*

ŚDhU = *Śivadharmottara*

VSS = asdfadfasdfadsa

TO BE SUPPLIED

- Balogh 2018? ON THE SAME TOPIC
- Ranjan Sen 2006. 'Vowel-weakening before muta cum liquidā sequences in Latin. A problem of syllabification?' In: Oxford University Working Papers in Linguistics, Philology & Phonetics 11: 143-61.

References

Primary Sources

Arthaśāstra: see Kangle 1969
Uttarottara: see CHECK
Umāmaheśvarasaṃvāda: see CHECK
Ṛgveda-khila: see Scheftelowitz 1906
Kūrmapurāṇa: see Mukhopādhyāya 1890
Padmapurāṇa: see CHECK
Buddhacarita: see CHECK
Bodhisattvabhūmi: see CHECK
Brahmāṇḍapurāṇa: see CHECK
Bhagavadgītā: see Sukthankar & al. 1927–1966 CHECK
Manu: see Dave 1972
Mahābhārata: see Sukthankar & al. 1927–1966
Mahāsubhāṣitasaṃgraha: see Sternbach 1974–2007
Mātaṅgalīlā: see Śāstri 1910
YS: see CHECK
Raghuvaṃśa: see
Vāgmatīmāhātmyapraśaṃsā:
Vājasaneyisaṃhitā: see Weber 1972
Viṣṇudharmottara:
Viṣṇudharma: see Grünendahl 1983
Viṣṇupurāṇa: see Pathak 1997–1999
OTHER PURANAS
CHANGE repeated authornames with ————

Secondary Sources and Editions

Acharya 2014: Acharya, Anilakumara. *Śivadharmasaṅgrahaḥ: Ādyādhyāyatrayasya samīkṣātmakapāṭhasampādanam adhyayanañ ca = Śivad-*

harmasaṅgrahaḥ: a critical edition and study of first three chapters. New Delhi: Eksis Books.

Bakker 2014: Bakker, Hans T. *The world of the Skandapurāṇa: Northern India in the sixth and seventh centuries*. Supplement to Groningen Oriental Studies. Leiden: Brill.

Bhattacharya 1977: Bhattacharya, Gourishwar. 'Nandin and Vṛṣabha.' In: Wolfgang Voigt (ed.), *XIX. Deutscher Orientalistentag vom 28. bis 4. Oktober 1975 in Freiburg im Breisgau*, vol. 2 of *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, Supplement*, pp. 1545–1567. Wiesbaden: Franz Steiner.

Bisschop 2018: Bisschop, Peter C. *Universal Śaivism: The appeasement of all gods and powers in the Śāntyadhyāya of the Śivadharmaśāstra*. No. 18 in Gonda Indological Studies. Leiden & Boston: Brill.

Bisschop, Kafle, & Lubin 2021: Bisschop, Peter C., Kafle, Nirajan, & Lubin, Timothy. *A Śaiva Utopia. The Śivadharma's Revision of Brahmanical Varṇāśramadharma. Critical Edition, Translation & Study of the Śivāśramādhyāya of the Śivadharmaśāstra*. No. I in Studies in the History of Śaivism. Napoli: Università degli Studi di Napoli L'Orientale, Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo.

Dave 1972: Dave, Jayantakrishna Harikrishna (ed.). *Manu-Smṛti with Nine Commentaries by Medhātithi, Sarvajñānārāyaṇa, Kullūka, Rāghavānanda, Nandana, Rāmachandra, Maṇirāma, Govindarāja and Bhāruci*. No. 29, 33, 37–40 in Bharatiya Vidyā Series. Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.

De Simini 2016a: De Simini, Florinda. *Of Gods and Books: Ritual and knowledge transmission in the manuscript cultures of premodern India*. No. 8 in Studies in Manuscript Cultures. Berlin: De Gruyter.

De Simini 2016b: De Simini, Florinda. 'Śivadharma Manuscripts from Nepal and the Making of a Śaiva Corpus.' In: Michael Friedrich & Cosima Schwarke (eds.), *One-Volume Libraries: Composite and Multiple-Text Manuscripts*, no. 9 in Studies in Manuscript Cultures, pp. 233–286. De Gruyter.

De Simini 2017: De Simini, Florinda. 'When Lachmann's method meets the Dharma of Śiva: Common Errors, Scribal Interventions, and the Transmission of the Śivadharma Corpus.' In: Vincenzo Vergiani,

Camillo Formigatti, & Daniele Cuneo (eds.), *Indic Manuscript Cultures through the Ages. Material, textual and historical investigations*, no. 14 in Studies in Manuscript Cultures, pp. 505–547. Berlin: De Gruyter.

Goodall, Rout, Sathyanarayanan *et al* 2005: Goodall, Dominic, Rout, Nibedita, Sathyanarayanan, Sarma, S.A.S., Ganesan, T, & Sambandhasivacarya, S. *Pañcāvaraṇastava of Aghoraśiva: A Twelfth Century South Indian Prescription for the Visualisation of Sadāśiva and his Retinue*. Pondicherry: IFP.

Grünendahl 1983: Grünendahl, Reinhold. *Viṣṇudharma. Viṣṇudharmāḥ. Precepts for the Worship of Viṣṇu*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.

Hanneder 2009: Hanneder, Jürgen. 'Introduction.' *Wiener Zeitschrift für die Kunde Südasiens. Text Genealogy, Textual Criticism and Editorial Technique*, vol. 52-53:5–16.

Harimoto 2022: Harimoto, Kengo. 'A Few Notes on a Newly Discovered Manuscript of the Śivadharma Corpus.' In: *'Verità e bellezza': Essays in Honour of Raffaele Torella*, vol. XCVII.1 of *Series Minor*, pp. 595–626. Napoli: UniorPress.

Kangle 1969: Kangle, R.P. *The Kauṭilīya Arthaśāstra, Part I: Sanskrit text with glossary*. Bombay: University of Bombay.

Kiss 2021: Kiss, Csaba. ' '...not satisfied with the Mahābhārata...' (śrutvā bhāratasaṃhitām atṛptaḥ): the function of the Vṛṣasārasaṃgraha in the Śivadharma corpus.' In: Florinda De Simini & Csaba Kiss (eds.), *Śivadharmāmṛta. Essays on the Śivadharma and its Network*, Studies on the History of Śaivism 2, pp. 183–202. Università di Napoli L'Orientale Dipartimento Asia, Africa e Mediterraneo, Napoli: UniorPress.

McGann 1991: McGann, Jerome. *The Textual Condition*. Princeton: Princeton University Press.

Mirashi 1962: Mirashi, Vasudev Vishnu. 'The Gwalior Museum Stone Inscription of Pataṅgaśambhu.' *Journal of the Madhya Pradesh Itihasa Parishad*, vol. 64:3–13.

Mukhopādhyāya 1890: Mukhopādhyāya, Nīlmaṇi. *The Kúrma Puráṇa. A System Of Hindu Mythology And Tradition*. Bibliotheca Indica. Calcutta: Asiatic Society of Bengal.

Naraharinath 1998: Naraharinath, Yogin (ed.). *Śivadharma Paśupatimatam Śivadharmamahāśāstram Paśupatināthadarśanam*. Kathmandu: Bṛhadādhyātmikapariṣadaḥ Kāṭhamaṇḍapaḥ Gorakhāhindurāṣṭram.

Pathak 1997–1999: Pathak, M. M (ed.). *The Critical Edition of the Viṣṇupurāṇam, critically edited by M. M. Pathak*. Vadodara: Oriental Institute.

Rocher 1986: Rocher, Ludo. *The Purāṇas*. No. 2.3 in History of Indian Literature. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Sanderson 2009: Sanderson, Alexis. 'The Śaiva Age: The rise and dominance of Śaivism during the early medieval period.' In: Shingo Einoo (ed.), *Genesis and Development of Tantrism*, Institute of Oriental Culture Special Series 23, pp. 41–350. Tokyo: Institute of Oriental Culture, University of Tokyo.

Sanderson 2014: Sanderson, Alexis. 'The Śaiva literature.' *Journal of Indological Studies*, vol. 24 & 25 (2012–2013):1–113.

Sanderson 2015: Sanderson, Alexis. 'Tolerance, Exclusivity, Inclusivity, and Persecution in Indian Religion During the Early Mediaeval Period.' In: John Makinson (ed.), *Honoris Causa: Essays in Honour of Aveek Sarkar*, pp. 155–224. UK: Allen Lane.

Scheftelowitz 1906: Scheftelowitz, Isidor. *Die Apokryphen des Ṛgveda (Khilāni)*. No. 1 in Indische Forschungen. Breslau: M. & H. Marcus.

Shastri 1928: Shastri, Haraprasad. *A Descriptive Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Government Collection Under the Care of the Asiatic Society of Bengal. Vol. 5: Purāṇa Manuscripts*, vol. 5. Calcutta: The Asiatic Society of Bengal.

Sternbach 1974–2007: Sternbach, Ludwik (ed.). *Mahāsubhāṣitasaṃgraha*. Hoshiarpur: Vishveshvaranand Vedic Research Institute.

Sukthankar & al. 1927–1966: Sukthankar, Vishnu Sitaram & al. (eds.). *The Mahābhārata: for the first time critically edited by V. S. Sukthankar, with the co-operation of ... other scholars*. Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.

Vajrācārya 1973: Vajrācārya, Dhanavajra. *Licchavikālakā abhilekha anuvāda, aitihāsika vyākhyāsahita*. No. 6 in Aitihāsika sāmagrī mālā.

Kathmandu, Nepal: Nepāla ra Eśiyālī Adhyayana Saṃsthāna, Tribhuvana Viśvavidyālaya.

Weber 1972: Weber, Albrecht. *The Vājasaneyi-Saṃhitā in the Mādhyandina and the Kāṇva-Śākhā with the Commentary of Mahīdhara,*. No. 103 in Chowkhamba Sanskrit Series. Varanasi [Berlin]: Chowkhamb.

Wujastyk 1985: Wujastyk, Dominik. *A Handlist of the Sanskrit and Prakrit Manuscripts in the Library of the Wellcome Institute for the History of Medicine*, vol. 1. London: The Wellcome Institute for the History of Medicine.

Śāstri 1910: Śāstri, T. Gaṇapati (ed.). *Mātaṅgalīlā of Nīlakaṇṭha*. Trivandrum: Travancore Govt. Press.

Index to Introduction and Translation

REVISE CHECK In the Index, the surnames of modern authors, as well as mantra-syllables, are typeset in SMALL CAPITALS, Sanskrit words in general in *italics*, Sanskrit names of deities, humans, including authors, in non-italic normal typeface with capital initial letters, English words in non-italic normal typeface, and titles of works in *slanted font*.

Abhidhānaratnamālā, xiii
Arthaśāstra, 1007
āśrama, xiii

Bhagavadgītā, 1007
Bodhisattvabhūmi, 1007
Brahmāṇḍapurāṇa, 1007
Buddhacarita, 1007
bull, xi

Dharmaputrikā, xxi, 2–5, 7–10

gaṇa, xi
Gautamadharmasūtra, 6

Kūrmapurāṇa, 1007

Mahābhārata, xi, xiii, xvi, 1007
Mahāsubhāṣitasaṃgraha, 1007
Mānavadharmaśāstra, xiii, 1007
Mātaṅgalīlā, 1007
Matsyapurāṇa, xiii

Nāmaliṅgānuśāsana, xiii

Padmapurāṇa, 1007

Raghuvaṃśa, 1007
Ṛgveda-khila, 1007

Sanderson, Alexis, xiii

Śivadharmasaṃgraha, 2–5, 7–10
Śivadharmaśāstra, 2–5, 7–10, 1005
Śivadharmottara, 2–10, 1005
Śivapurāṇa, xiv
Śivopaniṣad, 4, 6
Śivopaṇiṣad, 2–10
Sukavihṛdayanandinī, xxiv

Umāmaheśvarasaṃvāda, 2–10, 1007
Uttarottara, 1007
Uttarottaramahāsaṃvāda, 2–5, 7–10

Vāgmatīmāhātmyapraśaṃsā, 1007
Vājasaneyisaṃhitā, 1007
Viṣṇudharma, 1007
Viṣṇudharmottara, 1007
Viṣṇupurāṇa, 1007
vṛṣa, xii, xiii
vṛṣabha, xiii
Vṛṣasārasaṃgraha, ix–xi, xiii–xvii, xxi–xxiii, 1–11
Vṛttaratnākara, xxiv

Yogasūtra, 1007

Todo list

Find a hard copy of McGann's Textual Condition. ix
Paper MSS? hidden 7